ÉTUDES D'HISTOIRE DE LA LANGUE ROUMAINE
III

GR. BRÂNCUȘ

STUDII DE ISTORIE A LIMBII ROMÂNE

III

Domnului Victor Celac
cu sentimente de caldă
amiciție
Gr. Brâncuș
29 martie 2016

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
București, 2013

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5
050711, Bucureşti, România
Tel: 4021-318 81 46, 4021-318 81 06
Fax: 4021-318 24 44
E-mail: edacad@ear.ro
Adresă web: www.ear.ro

Referenţi ştiinţifici: acad. Marius SALA
Gh. CHIVU, membru corespondent
al Academiei Române

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României

BRÂNCUŞ, GRIGORE
Studii de istorie a limbii române / Gr. Brâncuş. –
Bucureşti : Editura Academiei Române, 2007 –
vol.
ISBN 978-973-27-1526-0
Vol. 3

811.135.1'0

Redactor: Alexandra CIUTACU
Tehnoredactor: Doina STOIA
Coperta: Mariana ŞERBĂNESCU

Bun de tipar: 18.11.2013. Format: 16/70 × 100
Coli de tipar: 15,75. Tiraj: 200 exemplare.
C.Z. pentru biblioteci mari: 459.0(081)
C.Z. pentru biblioteci mici: 459

CUVÂNT-ÎNAINTE

Am reunit în acest volum câteva studii care au în comun aspecte ale istoriei limbii române. Prevalează aici tematica substratului lingvistic traco-dac, tratată potrivit metodologiei derivate din concepţiile teoretice expuse şi în unele studii din volumele precedente ale acestei cărţi. Într-un studiu de întindere mai mare, prezentăm, cu prudenţa impusă de insuficienţa informaţiei, întregul fond lexical atribuit influenţei autohtone, însoţit de motivaţiile etimologice posibile. Noutatea acestei cercetări monografice constă mai ales în comparaţia aprofundată cu albaneza, metoda cea mai sigură, deşi insuficientă, în abordarea acestui domeniu. Cele 90 de cuvinte care provin cu certitudine din substrat au corespondente identice ori foarte asemănătoare în albaneză. La acestea s-ar putea adăuga 38 de unităţi care aparţin numai cu probabilitate substratului. Am extins apoi cercetarea la numele proprii (mai ales hidronime) şi la formanţii lexicali (sufixe), urmărind, totodată, şi aspectele semantice (în comparaţie cu sinonimele de origine latină), poziţia în ansamblul vocabularului, capacitatea de derivare, transferul numelor comune în nomenclatura proprie, expansiunea în limbile vecine. În studii separate am urmărit statutul actual al cuvintelor albaneze comparabile cu româna. Am remarcat că în recentul Atlas al dialectelor albaneze sunt cartografiate 40 de cuvinte populare comune cu româna la care se pot adăuga alte 20 care apar în glosarul graiurilor albaneze din Grecia al lui Titos Jochalas. Aceste informaţii noi sunt necesare pentru justificarea metodei comparaţiei istorice a celor două limbi. De adăugat că pe hărţile atlasului se disting, de asemenea, numeroase fenomene fonetice şi gramaticale comune (vocala *ë* (*ă*), rotacismul, evoluţia unor grupuri consonantice, particularităţile genului neutru, aglutinarea articolului definit, structura viitorului, a perfectului compus, a infinitivului, imperativului etc.). Cele două surse de informare, atlasul şi glosarul, au o valoare excepţională pentru studierea raporturilor lingvistice dintre cele două limbi. Elementele comune confirmă înrudirea lor originară.

Din mulţimea problemelor care se ivesc în cercetarea substratului, un loc aparte îl are difuziunea balcanică a cuvintelor prelatine, precum şi soarta acestora în aromână exprimată prin substituiri târzii cu echivalente eterogene. Am analizat în amănunţime analogiile şi împrumuturile reciproce aromâno-albaneze, care duc la concluzii teoretice importante privind limbile în contact. Se impune aici observaţia, care rezultă din studierea amănunţită a materialului comparativ, că toscii (dintre albanezi) şi fărşeroţii (dintre ramurile de aromâni) au afinităţi mai mari cu daco-românii, acestea fiind considerate din perspectiva raporturilor interbalcanice. Caracterul arhaic al aromânei, care o apropie mult de româna comună (străromâna), s-ar

explica, foarte probabil, prin migrația continuă a populației în cursul istoriei. Limba evoluează lent la o populație cu o istorie în mișcare neîntreruptă și, dimpotrivă, în ritm normal, la populațiile staționare (B.P. Hasdeu).

Informații utile am obținut și dintr-un dicționar al albanezei din Macedonia, care conține numeroase cuvinte comune cu dacoromâna sau numai cu aromâna și meglenoromâna. Oricum, sunt cuvinte populare, unele chiar familiare, care dovedesc că relațiile româno-albaneze au continuat multă vreme în Evul Mediu și chiar în epoca modernă.

Problemele structurii originare a limbii române au preocupat și pe unii învățați umaniști din secolele trecute. Ne-am oprit, ca mulți alți cercetători, în mod special asupra operei lui Dimitrie Cantemir, care a remarcat, cel dintâi, caracterul latin mai profund al românei în raport cu celelalte limbi romanice și existența în structura ei a unor elemente din substrat. În opera marelui învățat și-au făcut loc idei foarte importante privind structura dialectală a limbii noastre, statutul special al aromânei, influențele, etimologia cuvintelor, numele proprii, constituirea limbii literare.

Un loc important îi este rezervat Stolnicului Cantacuzino, care, se pare, i-a cunoscut bine pe aromâni și graiul lor, intuind ideea unității etnice și lingvistice a românilor de la nord și sud de Dunăre.

Am acordat în acest volum un spațiu apreciabil pentru două studii asupra dicționarului lui B.P. Hasdeu și a publicisticii sale filologice și lingvistice. Viziunea critică din perspectiva istoriei limbii române ne descoperă un bogat fond de idei în gândirea marelui învățat. *Etymologicum Magnum Romaniae* este „un dicționar explicativ și etimologic al numelor comune și proprii, un repertoriu de foneme, elemente derivative și forme gramaticale, studiate sincronic și diacronic, precum și o vastă colecție de folclor și material etnografic întocmită sub pretextul tematic al cuvintelor-titlu. Se adaugă aici studii teoretice de istorie, literatură populară, etnografie, religie, drept etc."

Articolele lui Hasdeu tipărite în publicațiile periodice ale vremii (cele mai multe în revista proprie „Columna lui Traian") au o valoare excepțională pentru lingvistica românească. Aproape toate problemele fundamentale privind istoria limbii noastre se regăsesc în aceste studii, cu rezolvările acceptate de limitele normale ale științei limbii din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Conținutul acestor studii este asemănător cu materia cărților sale fundamentale *Cuvente den bătrâni*, *Etymologicum* și *Istoria critică a românilor*. Hasdeu era la curent cu toate achizițiile teoretice ale lingvisticii europene. În opera lui publicistică acestea ne întâmpină permanent în formulări critice proprii.

Perspectiva lingvistică asupra unor opere ce țin de filozofie și critică literară, științe apropiate lingvisticii și filologiei, trebuie considerată aici ca un nepretențios exercițiu în zona de contingență a științelor umaniste.

Am adăugat la sfârșit două texte (de fapt, o anexă) care, aparent, s-ar îndepărta de materia propriu-zisă a cărții: un număr de scrisori pe care le-am primit de la

Al. Rosetti în 1953–54 şi 1958–59 şi o însăilare de amintiri din facultate avându-l în centru pe profesorul Ion Coteanu. Al. Rosetti, autor al unei întinse opere de istorie a limbii române, a fost un mare creator de şcoală, profesorul „providenţial" al ştiinţei noastre din tot lungul perioadei comuniste, iar Ion Coteanu, urmaş direct al lui Rosetti, un cercetător pasionat al mai tuturor domeniilor istoriei limbii. Evocarea cu duioşie a celor doi mari învăţaţi vine dintr-un adânc sentiment de recunoştinţă pentru bunăvoinţa şi calda prietenie pe care mi le-au arătat întotdeauna.

E locul să mulţumesc colegei mele Cătălina Vătăşescu, specialist recunoscut în balcanistică şi mai cu seamă în lingvistica şi istoria culturală albaneză, pentru contribuţia sa la realizarea variantei electronice a manuscrisului acestei cărţi.

De asemenea, mulţumesc doamnei Alexandra Ardelea Ciutacu, care a urmărit, cu competenţă profesională, întregul proces de pregătire editorială a volumului.

Autorul

SUBSTRATUL LIMBII ROMÂNE

CUVINTE ROMÂNEŞTI DE ORIGINE TRACO-DACĂ

Un număr relativ mare de cuvinte pe care româna le are în comun cu albaneza sunt atribuite acţiunii substratului. Unele aparţin cu certitudine fondului străvechi preroman, iar altele prezintă trăsături mai puţin sigure pentru a putea fi considerate autohtone; de aici necesitatea clasificării lor în două categorii: *sigure* şi *probabile*. Despre originea acestor cuvinte s-a scris mult. În sinteza pe care am întocmit-o am reţinut numai soluţiile etimologice convingătoare.

1. Cuvinte autohtone sigure

Aceste cuvinte au corespondente identice sau asemănătoare în albaneză, explicându-se, în ambele limbi, ca transmisiuni directe dintr-un substrat comun. Elementele albaneze comparabile aparţin fondului indo-european al acestei limbi. Rigoarea metodologică impune compararea celor două limbi din perspectiva stadiului străvechi al evoluţiei lor. Albaneza e o limbă de origine iliră, dezvoltată pe un teritoriu de limbă tracă (cf. Rosetti, ILR, p. 733); de aici ipoteza că elementele pe care româna şi albaneza le au în comun provin, în ambele limbi, din traco-dacă, idiom care se vorbea în antichitatea preromană în Peninsula Balcanică şi în provinciile dunărene. Trebuie precizat că pentru puţine cuvinte din fondul comun româno-albanez există atestări etimologice în traco-dacă (în iliră sau altă limbă balcanică antică): *argea*, *baltă*, *buză*, *druete*, *mal*, *mazăre*, *mânz*, *strungă*.

ábur(e) s.m. (ar. *ábur*): alb. *avull* (gh. *abull*, înv. *avullë*); înţelesul „suflare" este propriu românei (Hasdeu, EMR, I, s.v.). Ambii termeni s-ar explica printr-o formă amplificată a rad. i. e.**ab-* „apă" (comp. mesap. *Atabulus*, numele unui vânt, cf. Schmidt, *Alb. Etym.*, în KZ, LVII, p. 15; Krahe, *Spr. Ill.*, I, p. 41). Rămâne neexplicată menţinerea lui *-b-* (alb. *-v-*; v. Hamp, *Rum. abur*, RRL, XX, 1975, p. 5); totuşi *-ur* neacc. e dovadă că termenul aparţine substratului. Ipoteza că *abur* ar fi un postverbal al lui *aburi*, *abura* (mai recent, Sala, *Intr.*, p. 162) e greu de acceptat.

argea s. f. (pl. *argele*) „bordei în care femeile ţeseau în timpul verii, încăpere subterană; război de ţesut", termen din sfera vieţii rurale străvechi (amănunte la Densusianu, GS, VII, 1937, p. 86; St. Dumistrăcel, „Rev. de etnogr. şi folclor", t. 34, 4, p. 329); e cunoscut şi în toponimie. Se compară cu alb. *ragāl*, *-a* „colibă" (în Dibra), cu variante şi derivate numeroase (Çabej, SF, XIX (II) 1965, 3, p. 71). Originea balcanică preromană a lui *argea* (dac. **argélla*, cu structura accentuală identificată în tipul latin *stélla*) rezultă din comparaţia cu v. maced. *άργελλα* „id.", trac. *άργιλος* „şoarece" (Hasdeu, *Ist. crit.*, p. 579; Id., EMR, II, s.v.; Jokl, IF, XLIV, p. 13; Id., ZONF, X, p. 197, care derivă termenii din i.e. **areg* „a închide, a zăvorî"; v. şi Kalujskaia, *Reliktî*, p. 59 ş.u.).

baci (reg. *băcioń*) s.m. „cel care prepară brânza la stână; vătaful ciobanilor" (cunoscut şi în dialectele din sudul Dunării): alb. *baç* „id.". Dificultatea etimologică o reprezintă consoana africată. E un termen tehnic eminamente pastoral, frecvent şi în onomastică. În ambele limbi s-a dezvoltat şi un sens secundar, cel de „bade, nene, frate mai mare, unchi, persoană respectată", cu care *baci* a pătruns şi în limbile vecine (cf. Wędkiewicz, MRIW, I, p. 277). În albaneză, acest înţeles e specific variantei cu [ts], *bac*.

bală s.f. „fiară, monstru, dihanie" (der. reg. *bălătenie* „id."), *balaur(e)* s.m. „dragon, monstru, şarpe mare"; reg. *balaúre* „halângă de vie; grindă groasă", megl. *bălăúră* adj. „(despre prună) mare", semnificaţii metaforice (Brâncuş, *Studii*, II, p. 128). Se comp. cu alb. *bollë* „şarpe mare", *bullár* „specie de şarpe; şarpe de apă". De remarcat alternanţa fonetică rom. *a*, alb. *o*, ca în *mazăre*, *vatră*, alb. *modhullë*, *votër*. *Balaure* (cu *-ur* neaccentuat, indiciu de apartenenţă la substrat) s-ar explica printr-un compus i.e **bolā* (sau **bēla*) *udrā* «grand serpent d'eau» (Georgiev, RRL, X, 1–3, p. 75). Rămâne nelămurită menţinerea lui *-l-* intervocalic în *bală* (pentru alte detalii, Brâncuş, *Vocab.* p. 33–34, Solta, *Einführung*, p. 53–55; Kalujskaia, *op. cit.*, p. 71 cu bibliografie).

balegă s.f. (ar., megl.): alb. *balëgë*, *baligë* „id." (cu numeroase variante), explicabil prin i.e. **bəlno–g^{u}uā* „excréments de l'animal" (Barić, AAS, II, p. 80; Id., *Hŷmje*, p. 22). Termen pastoral care a pătruns şi în limbile vecine (v. şi Çabej, SGj, I, p. 49). Etimologic, în comparaţie cu albaneza, nu se justifică păstrarea lui *l*.

baltă s.f. (în toate dialectele): alb. *baltë* „noroi, mocirlă" (der. *baltinë* „loc noroios", ca dr. reg. *băltină* „noroi, mocirlă"); comp. *mare Balticum*, trac. *Di–baltum*, *Δε–βελτός* (Dečev, *Thrak.Spr.*, p. 122). Absenţa metatezei lichidei exclude ideea împrumutului din slavă. Româna şi albaneza au înlocuit semantic prin *baltă*, *baltë* pe lat. *palus*, *-dis*, modificând identic sensul acestuia (rom. *pădure*, alb. *pyll*, cf. Poghirc, TILR, II, p. 328; v. şi Kalujskaia, *op. cit.*, p. 91).

bardz, *-ă* adj. „alb, pestriţ" (şi în dialectele din sudul Dunării): alb. *bardh* „alb", comp. ilir. *Bardus*, *Bardulli*, *Bardyllis*, mesap. *Barzides*, *Barzidihi*, *Barizaniates* (cf. Cimochowscki, BUT, 2, 1958, p. 42; Russu, *Illirii*, p. 175), forme raportate la i.e. **bhoŕg*, **bhaŕg* (cf. şi BER, I, p. 34); în albaneza comună: **barz*, **bardz*, ca rom. com. *bardzu*, *-ə*. De adăugat că dr. *barză* s. f. „cigogne" provine din sintagma *pasăre barză*. N. pers. *Barz* (transcris şi *Bard*) apare frecvent în sec. al XV-lea în sate din reg. Shkodrei; fonetismul termenului e românesc.

bască s. f. „totalitatea lânii tunse de la o singură oaie", general în ar. şi megl., dar învechit şi izolat în dr.: alb. *bashkë* „id." (mai ales în sintagma *një bashkë lesh* „o bască de lână", după care s-a format şi ar. *bască di yănă*). Ca etimon, e de preferat i.e. **bhasko-* „legătură, mănunchi, smoc" (comp. gr. *φάσκος*, lat. *fascis*, cf. Russu, *Etn. rom.*, p. 260, Poghirc, TILR, II, p. 336).

bâlc s. n., cunoscut numai în dacoromână, cu sensul „mlaştină, mocirlă, vale mlăştinoasă în munţi" (muntele *Bâlc*, în Apuseni); comp. alb. *pellk*, *pellg* (sec. XVI: *pellëg*) „groapă mare cu apă, loc unde marea sau râul sapă o adâncime mai mare", care s-ar raporta la numele antic *Πελαγόνες* (Jokl, RLV, I, p. 87, Krahe, *Spr. Ill.*, I, p. 111). De la albaneză la română se ivesc dificultăţi fonetice.

bâr interj. „strigăt cu care ciobanul mână oile" (der. *bârâi* vb. „a mâna oile spre târlă ori spre obor", *bârâiac* s. m. „miel" în Moldova; alte derivate, la Hasdeu, EMR, III, s. v.): alb. *berr* s. m. „vită măruntă" (der. *bërruc*, *bruc* „sarică neagră de oaie", de unde ar. *bruță* „iepângea"). La origine, termenul este, probabil, onomatopeic (pentru exemple din alte limbi, v. Jokl, LKU, p. 242; Çabej, BUT, 4, 1960, p. 51; Georgiev, RRL, X, 1–3, p. 76).

brad s. m. (şi în ar. şi megl.), refăcut de la pl. *brazi* (Graur, „Romania", LIII, 1927, p. 383); deci, rom. com. **braz*, **bradzu* (deşi toate derivatele pornesc de la varianta în *-d*) se comp. cu alb. *bredh*, la origine tot un plural singularizat (alb. com. **bradh*, cf. Hasdeu, Col. Tr., 1873, p. 244–245; mai probabil, alb. com. **bradz*, căci, de regulă, alb. *dh* < *dz*, v. şi Jokl, IF, XXX, p. 208–209; Çabej, „Ling. Posnan.", VII, 1960, p. 87). Nume frecvent în toponimia din Transilvania; *Bradel*, top. la vlahii meridionali în sec. sl XIV-lea (Hasdeu, AIR, III, 1867, p. 169–191). De adăugat n. pers. *Brad*, într-un cadastru albanez de la 1485, cuvânt sigur românesc.

brânză s. f. este atestat încă din 1370, în transcriere aproximativă: *brence* „caseus valahicus", într-un document raguzan (Hasdeu, CB, I, p. 190; Id. „Col. Tr.", 1874, unde e pus în legătură cu *rânză*, pentru care v. şi Barić, *Albanorum. St.*, p. 87). Çabej („Rev. Shkodra", I, 1964, p. 26) propune apropierea de alb. gheg. *brenza*, *-t* pl. „interius, viscera" (de la *brenda* adj., adv. „înăuntru"), explicație care întâmpină dificultăți mari. Toate propunerile de etimologie au în vedere evoluții metonimice; mai recent: lat. *brandea* (< *brandium* „pânză de in", comp. *sedilă*, Cioranescu, DLR, s. v., cu bibliografie).

brâu s. n. (var. dial. *brân*, der. *brânaş*, *brânişor*, top. olt. *Brâna*, *Brânişoru*) se comp. cu alb. *brez*, probabil un derivat cu suf. *-zë*: **bren-ze* (cf. Barić, *Hŷmje*, p. 66; der. *mbrej* „a încinge; a înjuga"). Ambii termeni presupun o variantă comună, cu nazală: **brenu*, **branu*. Dispariția lui *n* la *brâu* s-a petrecut ca în *grâu*, *frâu* (sing. refăcut după pl. *brâuri* < *brănuri*, cu *n* dispărut prin disimilație totală, cf. Avram, *Naz. şi rot.*, 1990, p. 107; v. şi Densusianu, GS, II, 1926, p. 319); la. alb. *brez*, *n* a dispărut înainte de crearea derivatului cu *-zë*. Nazala se conservă la forma de pl. *brâne*, deci, dispariția ei e condiționată inițial de *-uri*.

brustur(e) s. m. (rom. com. **brust*, presupus pe baza unor derivate ca *brustan*, *brustulan*; ar. *bruşțură* e reamenajat după albaneză): alb. *brushtull* „gemeine Heide", care pare un derivat cu *-ull*. Etimonul comun ambilor termeni, **brust*, s-ar raporta, cu mari dificultăți, la dac. *riborasta* (atestat la Ps. Apuleius, *De herbis*, I, 36, cf. Papadopol Calimach şi Dim. Brandza, în AAR, s. 1, XI/II, 1878, p. 40; v. şi Poghirc, în RRL, 1, 1967, p. 23). *Brusture* e sinonim cu urmaşii lat. *lappa*: *lăpuş*, *lăpuc* (cf. Sala, în SCL, XXXI, 5, 1980, p. 621).

buc s. m. „pleavă; puzderie" (în Moldova) se compară cu alb. *byk* (alb. com. **bŭk*) „pleavă, paie" (Rosetti, ILR, p. 274). Pentru etimologie, probabil un rad. i. e. **bhū* „wachsen", lărgit prin *-k* (cf. Jokl, SAEW, p. 10; v. şi Camaj, *Alb. Wortbild.*, p. 113).

bucura vb., *bucurie* s. f. (rom. com. *bucur* adj. „frumos", cu *-ur* neaccentuat; pentru sens, comp. n. top. *Lacul Bucura*, n. pers. *Bucur*, cf. Densusianu, SFR, p. 6–11; ca antroponim, provenit printr-un supranume, *Bucur* e foarte frecvent).

Alb. *i bukur* adj. „frumos”, cu art. proclitic – indiciu că e foarte vechi – (der. *bukuroj* „a înfrumuseța”, *bukuri* „frumusețe”), avea în limba veche și sensul „mulțumit, plăcut” (la Buzuku, a. 1555, cf. Ashta, în „Rev. Shkodra”, I, 1964, p. 118), sens cunoscut și în albaneza de astăzi. Pentru etimologie, s-ar putea admite o bază i. e. **bhuk-* „a străluci”, lărgită cu un sufix (Barić, AAS, II, p. 79).

bungét s. n. „pădure deasă și întunecoasă; desiș” e un derivat colectiv cu *-et* (< lat. *-etum*); rom. com.**bung* „stejar” (cf. Hasdeu, CB, II, p. 245) se află și în derivatele topice *Bungalești* (< *Bungală*, n. pers.), *Bungești*, *Bungeni* (Iordan, *Top. rom.*, p. 69). Cu forma de bază apare încă în Oltenia: *bung* „băț” și, tot acolo, n. top. *Bunga*, n. pers. *Bungă* (Dorina Bărbuț, *Dicț. olt.*). Top. *Bungova* (în Oltenia) e derivat, ca și *Bucurova*, pe teren românesc după modelul toponimelor de origine sârbă în *-ova*.

Ca și alb. *bung* „stejar”, rom. *bung* s-ar explica prin i. e. **bhug-*, **bhuk*, cu un infix nazal (cf. Russu, *Etn. rom.*, p. 278; v. și Mihăilă, „Thraco-dacica”, XXI, 1–2, 2000, p. 22).

buză s. f. (rom. com. *budză*, cu *dz*, deci se exclude explicația prin v. sl. *lobŭza* „lèvre; baiser”); der. *buzúră* „oaie cu pete negre pe bot” și *buzurină*, epitet dat oilor, n. pers. *Buzura*. Se compară cu alb. *buzë* „id.”. Termenii au fost apropiați de n. top. *Byzantion* „oraș la marginea mării”, *Busento* (râu în Calabria), trac. *Byzas*, *Byzos*, dac. *Beusas* (Dečev, *Thrak. Spr.*, p. 94–95), ilir. *Byzos*, *Buzatius* (v. Poghirc, TILR, II, p. 329; mai recent, Kalujskaia, *op. cit.*, p. 105, ș.u.).

căciulă s. f. (și ar., megl.) se compară cu alb. *kësulë* „id.” (numeroase variante și derivate albaneze cu *č*, ori *ts*: *kaçule* „capișon la glugă ”, *kaçul* „smoc de pene, moț”, *kaçuler* „ciocârlan”). E posibil ca *s* din alb. *kësulë* să fie secundar (cf. Treimer, ZRPh, XXXVIII, p. 409), ceea ce înseamnă că baza comună româno-albaneză este cu *č*. Cuvântul a intrat și în limbile vecine.

călbează (var. *gălbează*, *chelbează*, ar. *gălbadză*) s. f. „boală de ficat la oi” (rom. com. *călbadză*, *gălbadză*, variante cunoscute și astăzi dialectal) concordă formal și semantic cu alb. *këlbazë*, *gëlbazë* (< **kálbëzë* < *kalb* vb. „a putrezi”; pentru derivare, comp. *këlboqe* „călbează”, *kelbaçë* „putrigai”). Unii autori (între care Vl. Georgiev, în RRL, X, 1965, p. 79) explică termenul prin lat. *clavella* (> *calvella*, cu metateză), cu *-ză* ca sufix secundar.

căpușă s. f. (și ar., megl.) „insectă care își înfige capul în pielea oii și îi suge sângele” se identifică cu alb. *këpushë*, derivat cu suf. dim. *-ushë* (comp. *kapëzë*, *kapëc*, *kapcë*, cu același sens, cf. Xhuvani, Çabej, *Prapashtesat*, p. 105, 167; Çabej, BUT, 4, 1963, p. 94). Radicalul este greu de precizat: *cap* (< lat. *caput*) după Pușcariu (DR, II, p. 593–593), un postverbal **cap(a)* al vb. *capĕre* „prendre, saisir” (Giuglea, *Concordances*, p. 3–6) sau i.-e. **kap-* „vierme” după Russu (*Etn. rom.*, p. 289). Sufixul *-ușă* e preslav (ca în *brândușă*, *cătușă*, *păpușă*), probabil autohton. Sensurile „căpșună, fragă, mugur de viță” (absente la alb. *këpushë*) sunt metaforice, deci secundare.

cătun s. n. „sat mic” (și în dialectele din sudul Dunării): alb. *katund* (în ghegă *katun*) „id.”, cu multe derivate. Termenul apare în toate limbile balcanice (cu forme fără *-d* (*-t*) la finală) și s-ar explica prin substratul comun româno-albanez (cf. Jokl,

IF, XXXIII, 1915, p. 420–433; Rosetti, ILR, p. 247); pentru diferitele supoziții etimologice, v. Brâncuș, *Vocab.*, p. 58; Mihăilă, „Thraco-dacica”, XXI, 1–2, 2000, p. 23.

ceafă s. f. (și în dialectele sudice) „partea dinapoi a gâtului”: alb. *qafë* (în ghegă: *çafë*, cu africată) „gât”. Pentru ambele limbi, e de presupus o formă comună **kĕfa*. Problematic rămâne *f*, inexistent în substrat. E posibil ca și în rom. com. *ceafă* să fi însemnat „gât” (comp. der. *cefui* „a tunde oile la gât”, identic ca sens cu der. alb. *qafos*). Restrângerea semantică s-ar explica prin sinonimia cu *gât*, din slavă.

cioară s. f. (rar în dialectele din sudul Dunării). Corespondentul albanez, *sorrë*, provine dintr-un străvechi **čorrë* (cf. Meyer, EWA, p. 390; Barić, *Albanorum St.*, I, p. 11, 74), pentru care comp. n. top. *Çorraj*, sat în sudul Albaniei (Çabej, „Rev. Shkodra”, I, 1964, p. 18).

cioc s. n. „plisc, clonț”: alb. *çok* „ciocan”; în ghegă *çok* are și sensul „plisc, clonț” (Meyer, EWA, p. 448). Termenul există, dar cu alte sensuri, și în limbile slave de sud (cf. Vasmer, RS, III, p. 264; Rosetti, ILR, p. 247). *Cioc* se află și la baza lui *ciocârlă*, *ciocârlan*, *ciocârlie* (cf. Reichenkron, *Dak.*, p. 105–107, 196); *ciocan* provine din v. sl. *čekanŭ*, reamenajat sub influența lui *cioc*.

ciucă s. f. (ar., megl.) „vârf de deal, pisc”. În albaneză are un dublu aspect fonetic: *çukë* în toscă și *sukë* în ghegă. Varianta cu *s* este secundară (totuși, apare în cel mai vechi text albanez, din 1555). Pentru evoluția *č* > *s*, ca în *sorrë*, *porosit* etc., cf. Treimer, MRIW, I, p. 342–345. *Ciucă* e un cuvânt păstoresc răspândit în toate limbile balcanice (Mihăilă, *l.c.*, p. 24).

ciuf s. m. și n. „moț (de păr)” . Corespondentul albanez, *çufkë* (var. *xhufkë*, trecută și în aromână) „ciucure, smoc; mătase de porumb” conține sufixul *-kë* (comp. *çufër* „buisson, touffe”, *çufrrak* „touffu”, cf. Çabej, BUT, 1, 1961, p. 77; în albaneza din Italia: *çofë*, *çufë*, *çufkë* „nappa, nocca, nodo a ciuffo”, Giordano, s. v.).

ciump s. m. (var. *ciomp*) „bucată rămasă dintr-un obiect căruia i s-a retezat vârful” concordă cu alb. tosc *thump*, gheg *thumb* „bold, spin, ghimpe, vârf ascuțit”, care ar proveni dintr-un v. alb. **tsumb* sau **čumb* (cf. Barić, *Albanorum. St.*, I, p. 11–12). Afonizarea lui *-b* în toscă s-a petrecut la o epocă foarte veche.

ciupi vb. „a ciuguli, a pișca”: alb. *çupis* „id.”, pe care Meyer (EWA, p. 222) îl raportează la subst. *qep*, *sqep* „cioc” (v. și Pușcariu, LR, I, p. 265). Termenul e cunoscut și în alte limbi balcanice. Ar fi o creație expresivă (Cioranescu, DER, s. v.), un derivat de la o interjecție (Poghirc, TILR, II, p. 339), explicații neîntemeiate.

ciut adj. (var. *șut*; ambele variante se găsesc și în ar. și megl.) „fără coarne, fără urechi”; *ciută* s. f. „căprioară” a apărut prin izolarea adjectivului din construcția *capră ciută*. Se compară cu alb. *shyt* adj. „ciut”, *shutë* s. f. „căprioară”, *sutë* „id.”, probabil dintr-un străvechi **çut(ë)*, identic cu rom. *ciut*. După Çabej („Rev. Shkodra”, I, 1964, p. 18) cele două variante albaneze ar proveni din radicale diferite: * *kut-* și **skut-*. Pentru română, var. *șut* este încă neexplicată (amănunte în *Vocab.*, p. 65–66). Prin păstorii români și albanezi, termenul a fost răspândit și în limbile învecinate.

coacăză s. f. „fruct mic și rotund, de culoare roșie al unui arbust” (der. *coacăz*, *cocăzar*) se compară cu alb. *kokëzë* „id.” (mai frecvent *koqëzë*, cu radicalul

de la plural), format cu suf. diminutival *-zë* de la *kokë* „Beere, Baumfrucht" (cf. Jokl, IJ, XI / VII, p. 192; Çabej, în „ Ling. Posnan.", VIII, p. 95); de adăugat derivatele *kokërr*, *kokël*, *kokrrizë* „id." Diminutive sunt şi sinonimele româneşti ale lui *coacăză*: *pomuşoară*, *păltinele*, *strugurei*, *ribizei*. După unii cercetători, termenul de bază este lat. *coccum*, gr. *κόκκος* (Poghirc, TILR, II, p. 340; mai recent, Cioranescu, DER, s.v.); derivarea pe teren românesc este, însă, îndoielnică.

copac s. m. (v. dr. *copaci* şi, la fel, în dialectele din sudul Dunării): alb. *kopaç* „buturugă, buştean". Apartenenţa la substrat a rom. *copač* (sinonim cu *arbure* şi *lemn*, de origine latină) a fost susţinută de numeroşi cercetători (Miklosich, SER, p. 10; Puşcariu, LR, I, p. 179; Russu, *Etn. rom.*, p. 294; Poghirc, TILR, II, p. 340).

copil s. m. „1. fiu; 2. bastard": alb. *kopil* „id." explicabil prin vb. *pjell* „a rodi; a naşte, a oua" (< **-pelnos*), cu un pref. *ko-* (cf. Oštir, „Wörter und Sachen", V, 1913, p. 220; Jokl, LKU, p. 6, 311; Xhuvani, Çabej, BSS, 4, 1956, p. 76–77). Sensul al doilea s-a dezvoltat în limbile învecinate, care au împrumutat termenul din română şi albaneză. Ulterior, cele două limbi au reprimit cuvântul (probabil din greacă) cu noul sens şi cu accentul pe silaba iniţială (cf. Georgiev, în *Omagiu Iordan*, 1958, p. 326). Rămâne neexplicată menţinerea lui *o* netrecut la *u*.

curpen s. m. (şi ar., megl.) „tulpină de plantă agăţătoare, vrej; specie de clematită"; frecvent în toponimia Olteniei: alb. *kulpër* (var. *kurpër*, *kurpën*, *kurpul*, dial. *kulp*) „id." s-ar explica printr-un rad. i. e. **k^{u}elp-* > *kulp* „a se întoarce, a se răsuci" (Jokl, LKU, p. 229–231), **k^{u}erp-* „a se învârti" (Barić, *Albanorum. St.*, p. 42; Russu, *Etn. rom.*, p. 201).

cursă s. f. „capcană, laţ de prins animale vătămătoare" (top. *Cursele*, deal în Apuseni, Frâncu–Candrea, *Rot.*, p. 100): alb. *kurthë* „id.". Semantic, e posibilă raportarea la i. e. **kert-* „a împleti"; „cursa" era odinioară o groapă acoperită cu o leasă „împletită" din nuiele.

droaie s. f. „ceată mare de oameni sau de animale; mulţime, cantitate mare, gloată": alb. *droje* (var. *droe*, *dre*) „teamă, frică, spaimă". Pentru sens, comp. *groază* „frică, spaimă; mulţime, cantitate mare" (*o groază de bani*), alb. *trëmb* „frică; mulţime." Alte exemple la J. Byck, în BL, V, p. 46; Çabej, BUT, 3, 1958, p. 84.

druete s. m. (var. *drui*) „lemn gros şi scurt": alb. *dru* (pl. *drutë*) „Holz, Baum, Stange"; adj. *i drujtë* „lemnos". Ambele cuvinte s-ar raporta la dac. **druveta* „albero, legno", reconstruit după n. top. *Δρουβητίς*, *Drobeta*, oraş în Dacia (Georgiev, *Trakite*, p. 197). *Druete* a fost atestat întâi în Gorj (Şt. Paşca, AAR, s. 3., III, p. 218); *Drui*, sat în Dolj, cu *-i* analogic după nume topice în *-ui*. Finala *-ete* pare un sufix singulativ, propriu graiului din Oltenia. E posibil şi intermediul unui derivat în *-eţ*: *dru* > *drueţ* (Kalujskaia, *op. cit.*, p. 124).

fărâmă s. f. se compară cu alb. *thërrimë* (var. gh. *fërrime*; la Buzuku, sec. XVI: *fërmi*), derivat din vb. *ther* „a tăia" (< **thar* < **tsar* < i. e. **k'or*, cf. Çabej, SF, 4, 1966, p. 56). Ar. *sârmă*, *sărrămă* (şi *fărâmitură*, *fărmu* vb.) a rezultat din contaminarea cu alb. *thërrimë*. Dr. *ţâră* (*o ţâră de pâine*) s-ar explica prin stadiul cu africată al vb. alb. *ther*: **car* (= *tsar*).

fluier s. n. (var. *fluiară*; ar. *fluér*, *fluiáră*) „instrument muzical popular de suflat": alb. *flojére* (var. *floér*, *floré*) „id.", probabil dintr-un vechi singular **flojár* (Çabej, BUT, 1, 1962, p. 102–103; comp. rom. com. *fluiár*, reconstituit de Giuglea,

DR, III, p. 587). Cuvânt păstoresc, *fluier* s-a extins în toate limbile vecine. După Iordan (BPh, II, p. 177), *fluier* ar avea origine expresivă (v., în acelaşi sens, Cioranescu, DER, p. 335; Poghirc TILR, II, p. 341). Var. alb. *fyell*, *fyll* „id." ar mări probabilitatea originii imitative.

gard s. n. (ar., megl., *gard*, ir. *gård*) se poate raporta, împreună cu alb. *gardh* „id." (alb. com***gard*; o var. *gard* e atestată în alb. din Dalmatia), la i. e. *gherdh-* „a împrejmui, a împleti" (Pokorny, p. 444). La explicaţia prin slavă se opun particularităţi fonetice (cf. Rosetti, ILR, p. 277). În româna comună pare să fi existat şi derivatul verbal **əngărdi* „a face gard" (megl. *angărdes*, ar. *ngărdescu*, *disgărdescu*, comp. alb. *gardhoj* „a îngrădi" < *gardh*), cu radicalul reamenajat ulterior sub influenţa v. sl. *graditi* (cf. Mihăilă, SCL, XXIX, 1, 1973, p. 65).

gata adj. (dr. vb. *găti*, *găta*): alb. *gat*, *gati*, *gadi* „id." (der. vb. *gatis*, *gatit*, *gatuaj*). Ambii termeni reflectă o schemă structurală comună: **gat*, cu adaosul unui derivativ adverbial. Pentru autohtonismul adv. *gata*, v. Miklosich, SER, p. 9; Barić, *Hŷmje*, p. 69–70; Rosetti, ILR, p. 249; Russu, *Etn. rom.*, p. 315.

ghimpe s. m.; var. *ghimp*, frecventă în textele vechi. În dialectele din sudul Dunării s-a generalizat sinonimul de origine latină: ar. *sk'inu*. *Ghimp*(*e*) presupune o variantă cu *gl-* în româna comună: **glimp*, comparabilă cu alb. *gjimp*, *gjëmb*, *gjimb*, vechi şi dialectal *glimp*, care, etimologic, s-ar raporta la i. e. **gle-mo* < ***g^{u}*el-* „a înţepa" (cf. Jokl, IF, XXXVI, p. 141; Id., SAEW, p. 27–28; Russu, *Etn. rom.*, p. 319). Pentru unele particularităţi fonetice, v. Çabej, SCL, X, 1959, p. 530.

ghionoaie s. f. „ciocănitoare" (ar. *ghion* „graur"), derivat moţional de la rom. com. **ghion* (cf. Hasdeu, CB, I, p. 282); var. reg. *g'euroańe* (Densusianu, *Haţeg*, p. 41). Se comp. cu alb. *gjon* „cucuvea, buhă". Restituirea unei baze comune **glon* întâmpină dificultăţi fonetice (cf. Russu, *Etn. rom.*, p. 320).

ghiuj s. m. „bunic, bătrân" (reg. *ghij*, *vâj*; ar. *ghiuş* a fost reamenajat după alb. *gjysh* „id.") s-ar raporta la anticul *Γύγης* şi *γύγης* . *πάππος* din Hesychius (Hasdeu, Col. Tr., 1876, p. 1–17; Poghirc, TILR, II, p. 330), trac. *gyge-*, desprins din top. *Gygemeros*, atestat la Plinius (cf. Georgiev, *Trakite*, p. 72; 100). *Ghiuj* ar părea împrumutat din albaneză dacă am considera că alb. *gjysh* este reflexul unei baze i. e. cu **s*(*u*)- (cf. Jokl, LKU, p. 30; Philippide, OR, II, p. 714; B. Demiraj, *Alb. Et.*, p. 193).

grapă s. f., comp. alb. *grep* „cârlig", care ar fi, la origine, o formă de plural a unui alb. com. **grap* (cf. Çabej, „Ling. Posnan.", VII, 1958, p. 162). De la *grapă* a derivat, probabil, *grăpţăna* vb. (cf. Puşcariu, ELR, p. 45), pentru care comp. alb. *grepth* „crochet" şi *grapcë* „aşchie", *grapcoj* „a ciopârţi".

gresie s. f. (dr. reg. *greasă*, ar. *greasă*, ir. *gręsę*) se comp. cu alb. *gërresë*, *gresë* „răzuitoare", un vechi derivat al vb. *gërryej* „a răzui, a săpa pământul, a scobi piatra până se face gaură" (Jokl, SAEW, p. 23).

groapă s. f. (şi ar., megl.), comp. alb. *gropë* „id." (Miklosich, SER, p. 9; Rosetti, ILR, p. 250). Explicaţia prin sl. *grobŭ* se susţine greu.

grumaz s. m. şi n. (var. *gurmaz*, ar., *grumadzu*) „gât, gâtlej" comp. alb. *gurmas*, (var. *grumaz*, *gurmaz*) „gâtlej"; s-ar detaşa rad. com. *gurm-*, deşi *-az* e greu de interpretat ca sufix (comp., totuşi, cu dr. *sugruma* vb., ar. şi megl. *zgrum* vb.; alb. *gërmac*, cu substituirea lui *-az* cu *-ac*).

grunz s. m. şi n. „bulgăre de materie sfărâmicioasă" (ar. *grundă, grundză* „tărâţe"): alb. *krundë, grundë* „tărâţe". Pentru stadiul străvechi al celor două limbi se poate admite o formă unică **crund* (**krund*, cf. Treimer, MRIW, I, p. 358; Giuglea, DR, III, p. 596), devenită **grund* (cu *cr-* > *gr-*, ca în *crassus* > lat. pop. *grassus*, alb. *krifhsë* > *grifshë*), faţă de care rom. *grunz* şi alb. *grundë* ar părea forme de plural singularizat (cf. Çabej, SF, 1, 1964, p. 78– 79).

guşă s. f. (în Banat şi cu sensul „gât"), cu derivatele *guşui* vb. „sugruma", *suguşa* vb., comp. *sugruma*, ar., megl. *guşe* „guşă; gât": alb. *gushë* „guşă". Explicaţia prin lat. *geusiae* întâmpină dificultăţi (cf. Barić, *Albanorum. St.*, p. 107; Russu, *Etn. rom.*, p. 330).

hameş ad., s. m. „(om) lacom" (vechi **hamăs*, modificat după derivate în *-eş*): dr. vb. *hămesi, hămeşi*. Alb. *hamës* „id." este part. prez. al vb. *ha* „a mânca", cu *h-* organic (cf. Hamp, SF, 1, 1972, p. 82). Româna comună poseda laringala *h* în sistemul consonantic (cf. Schuchardt, *Vokalismus*, III, Leipzig, 1868, p. 49; v. şi Brâncuş, SCL, XII, 4, 1961, p. 472).

jumătate s. f. (ar. *giumitate*, megl. *jimitate*); rom. com. *ǧumetate* ar fi rezultat din contaminarea unui termen autohton (comp. alb. *gjymësë, gjymëtë* < **gjymë* < **ǰumi-tia*) cu lat. *medietatem* sau *dimidietatem*, de la care a fost preluat, prin substituţie, numai sufixul (v. Hamp, SCL, XVII, 1976, p. 34; Şiadbei, SCL, IX, 1968, p. 186).

lete (în adv. *îndelete, pe-ndelete* şi reg. în construcţii cu prep. *a, la, în*; *letnic* adj. „leneş" în PO, *îndeletnic* adj. „cu uşurinţă", de la care vb. *îndeletnici*). Se compară cu alb. *i lehtë, i letë* adj., adv. „uşor, încet, fără grabă" (Weigand, BA, III, p. 218), o formă de gen neutru în *-të* faţă de *i le, e le* „id." din albaneza veche (cf. Çabej, SF, 1964, p. 17–18).

leurdă s. f. „Allium ursinum", frecvent şi în toponimie, se comp. cu alb. *hudhër* „usturoi" (var. *hurdhë, hurdë*; în Kosova *lerth* „usturoi sălbatic"). E posibil ca *leurdă* să fie, la origine, un compus dintr-un termen latin şi altul autohton: *allium* + *(*h*)*urda* „usturoiul ursului"; termenul al doilea e reconstruit pe baza alb. *hurdhë* (cf. Georgiev, RRL, X, 1– 3, 1965, p. 80).

mal s. m.: alb. *mal* „munte". *Mal* este atestat în toponimia traco-dacă şi iliră: *Dacia Maluensis* (tradus prin *Dacia Ripensis*), *Malua* (localitate în Dacia), ilir. *Malontum, Μάλεια, Dimallum* (com. alb. *Dimale*, analizat: *dy* „doi" + *male* pl. „munţi"); pentru alte atestări, v. Poghirc, TILR, II, 1969, p. 331; Kalujskaia, *Reliktî*, p. 127. Cauze fonetice exclud explicaţia directă a rom. şi alb. *mal* prin atestările antice. Pentru albaneză poate fi acceptată reconstrucţia **mol-no* (cf. Jokl, LKU, p. 162). E posibil ca sinonimia cu *munte* (< lat. *montem*) să fi determinat restrângerea de sens a rom. *mal*.

mare adj. (şi în dialectele din sudul Dunării; în rom. com. era invariabil) se comp. cu alb. *madhe* (reg. *malle*), dintr-un străvechi **maze*. Pentru română e de presupus substituţia lui *z* prin *r* (comp. cu rotacismul lui *s* intervocalic din latină); v. Çabej, RIEB, II, 1936, p. 180; Puşcariu, DR, III, p. 819; Id., LR, I, p. 178; Rosetti, ILR, p. 251. Numeroşi cercetători explică adj. *mare* ca descendent al lat. *mas, maris* (CDDE, nr. 1048; v. şi Sala, *Intr.*, p. 163– 164). Alte etimologii: celt.

mar „id." (Hannës Sköld, *Ein kelt. Lehnwort im Rumän.*, IF, XLII, 1924, p. 188); trac. (sau celtic?) *-maros* „mare, înalt, prestant" în antrop. *Βηριμαρος*, *Καρσιμαρος* (Russu, *Traco-dac.*, p. 111), *Gygemeros* (Georgiev, *Trakite*, p. 82), *Ismaros*, *Ismara* „grand village" (ibid., p. 294); v. şi Kalujskaia, *Reliktî*, p. 125–129.

mazăre s. f. (ar. *madzăre*), der. *măzărat* adj. „de forma bobului de mazăre": alb. *modhull(ë)* (var. *modull*, *modhë*). Ambii termeni se pot raporta la dac. *μίζηλα*, *μίζολα*, *μόζουλα* „cimbrişor" (cf. Dečev, *Die dakischen Pflanzennamen*, 1928, p. 30). Prin radicalul comun **madz-* (< i. e. **mag'h-*) se explică rom. **madz-*, alb. **modz-* (> *modh-*; *-ullë* este sufix ? Jokl, LKU, p. 186; v. şi Solta, *Einführung*, p. 55; Kalujskaia, *Reliktî*, p. 130).

măgar s. m. (şi megl.): alb. *magar* (var. *gomar*), cunoscut în toate limbile balcanice. Çabej (BUT, 4, 1960, p. 12) explică termenul albanez prin criterii interne, ca derivat cu un prefix *ma-* dintr-un vechi *ager*, cunoscut în limba veche.

măgură s. f. (şi ar.): alb. *magulë* „deal, movilă" (Hasdeu, CB, I, p. 288), cu var. *gamulë* „grămadă de pământ". Pentru epoca străveche, e de admis o formă comună cu *-ll-*, **magullë* (cf. Barić, *Albanorum St.*, p. 51–52), care a devenit în română *măgură*, iar în albaneză *magulë*. Explicaţia lui *măgură* prin slavă (Vasmer, SAW, p. 18; Georgiev, RRL, X, 1965, p. 76) întâmpină dificultăţi fonetice (Mihăilă, SCL, XXIV, 1, 1973, p. 62).

mărar s. sg. (ar. *măral'u*, *măraiu*): alb. *mërajë* (var. *maraj*, *maraq*). Explicaţia prin greacă (*μάραθρον*, dim. *μάραθριον*, Georgiev, RRL, X, p. 77) sau prin latină (**marathrium* > *marathrum*, cf. Meyer, EWA, p. 259) e dificilă (v. şi Poghirc, TILR, II, p. 345).

mânz s. n., *mânză* f. (ar. *măndzu*, megl. *mǫnz*): alb. t. *mës*, *mëzi*, gh. *mâz* „cal tânăr de 2–3 ani". Termenul a fost raportat la ilir.-mesap. *Menzana* (Krahe, *Spr. Ill.*, p. 84) şi trac *μεζηναι* (Georgiev, *Trak. ez.*, p. 11). Cu forme şi sensuri asemănătoare există şi în unele idiomuri romanice (Meyer-Lübke, REW³, 5289) şi germanice (Krahe, *op. cit.*, p. 84, 103, 115; Solta, *Einführung*, p. 42). Româna şi albaneza se grupează însă aparte prin sensuri şi derivate particulare ale acestui cuvânt. Astfel, rom. *mânzat* „viţel înţărcat, bou tânăr până la 2 ani" (la origine, probabil, un participiu activ adjectivizat, comp. *viţăl mânzat*, în DLR s.v.), alb. *mëzat* „id."; rom. *mânzare* „oaie cu lapte", alb. *mëzore* „mânzată", *mëzatore* „vacă cu lapte".

moş s. m. (ar. *moaşe*, ir. *moş*) se explică de la un radical comun cu alb. *moshë* „vârstă" (subst. *mot* „timp", vb. *mas*, *mat* „a măsura", cf. Meyer, EWA, p. 263; Jokl, LKU, p. 33; Çabej, SF, 3, 1964, p. 41). *Moş* „bătrân" are şi un sens funciar privind dreptul ereditar de proprietate asupra pământului; der. *moşie*, *moşnean*, *moşteni* vb. Fem. *moaşă* „bătrână" s-a impus cu sensul secundar de „bătrână care ajută la naşteri". În documentele slavo-române apare cu sensul de „bunică" (DERS, p. 145).

mugur(e) s. m. (şi megl.) se comp. cu alb. *mugull* „mugure, vlăstar". Cele două cuvinte sunt înrudite (concordanţa fonetică *r* :*ll*), dar un etimon comun e greu de întrevăzut (v. Barić, *Albanorum. St.*, p. 102; Russu, *Etn. rom.*, p. 361).

murg adj. (ar. şi megl.): alb. *murg* „întunecos, negru, sur". Dečev (*Trak. Spr.*, p. 324) raportează termenul la top. trac. *Μυργίσκη* (v. şi Poghirc, TILR, p. 333). *Amurg* „înserare" e derivat de la *murg* cu *a-* (< lat. *ad*, cf. Hasdeu, EMR, I, p. 69).

muşcoi s. m. „catâr" (ar. *muşcu*, megl. *moscă*), derivat evident cu suf. *-oi* (fem. *muşcoaie*, *muşcoańe*) din rom. com. **muşcu*. La origine, termenul aparţine, împreună cu alb. *mushk*, f. *-ë* unei largi zone ilire (Meyer, EWA, p. 293; Bonfante, BSL, XXXVII, p. 141) şi trace (Poghirc, TILR, II, p. 346).

năpârcă s. f. „viperă" (ar. *năpârtică*, *năpârtcă*, megl. *năprǫtcă*, Capidan, DR, II, p. 542): alb. *nepërkë*, *nepërtkë* „id."

noian s. n. (var. *noiam*, *loian*) a fost explicat dintr-un **oian* (alb. *ujanë*) cu aglutinarea lui *n* din: *un* (*în*) **oian* (cf. Hasdeu, CB, I, p. 295). Dar alb. *ujanë* „imensitate de apă, ocean", derivat de la *ujë* „apă", e o creaţie livrescă a lui G. de Rada, poet arbăreş din sec. al XIX-lea. Mai probabilă este derivarea lui *noian* de la *noi*(*u*) „rouă" (*noi de apă*, DLR, s. v.) propusă de Russu (DR, XI, 1948, p. 180), dar originea subst. *noi* este încă necunoscută (v. Russu, *Etn. rom.*, p. 368).

pârâu (var. *părâu*, *părău*) se compară cu alb. *përrua* (art. *përroi*), explicat din **per-ren* (> **per-ron*, cu *on*, care ulterior s-a diftongat, cf. Jokl, LKU, p. 7, 335). Pentru română, trebuie pornit de la aceeaşi bază, cu finala adaptată la norma silabică a latinei vulgare: **per-renu*, devenit normal *părâu* (Russu, *Etn. rom.*, p. 372). E posibil să se fi petrecut şi contaminarea cu *rivus* (cf. Spitzer, MRIW, I, p. 296; Rosetti, ILR, p. 252; Poghirc, TILR, II, p. 346; A. Avram, *Naz. şi rot.*, p. 108), deşi între cele două cuvinte, *pârâu* şi *râu*, există unele deosebiri privind evoluţia lor.

pupăză s. f. (ar. *pupă*, *pupuză*, megl. *pupează*): alb. *pupë*, *pupëzë*, *pupcë* „id.". Derivarea cu suf. autohton *-ză* (compară *cinteză*, *coacăză*) s-a produs încă din perioada latină a limbii: *pupa* (< lat. *ŭpŭpa*).

raţă s. f. se comp. cu alb. *rosë* „id." (Hasdeu, Col. Tr., VII, 1876, p. 32). Corespondenţa fonetică *a* : *o*, *ţ* : *s* este proprie elementelor comune româno-albaneze (Barić, *Albanorum. St.*, p. 80; Poghirc, TILR, II, p. 347).

rânză s. f. (ar. *arăndză*, ir. *rănzę*) „pipotă, stomac de animal; cheag", comp. alb. *rrëndës* „cheag" (< *rrën*, *rrâ*, *-ni* „cheagul mielului"). De observat că numai în română există ambele sensuri: „stomac" şi „cheag". *Rânză* pare derivat cu suf. *-ză* de la un radical **rən-* (< lat. *rēn* ?). Pentru analogia derivatului comp. alb. *mullëzë* „cheag" < *mullë* „stomac". Unii cercetători au pus în legătură etimologică pe *rânză* cu *brânză* (v. Rosetti, ILR, p. 253).

sarbăd adj. (despre lapte) „acru, fad, brânzit" (der. *sărbezi* vb.): alb. *i tharbët* „acru, acidulat" (vechi: *i thartë*, adjectiv participial al vb. *thar* „a tăia": *thar tamblin* „tai (= acresc) laptele", cf. Çabej, SF, 3, 1966, p. 54). *Sarbăd* nu e cunoscut în dialectele din sudul Dunării.

sâmbur(*e*) s. m. (în toate dialectele): alb. *sumbullë* „nasture, gămălie, nod" (var. *thumbull*, prin contaminare cu *thumb* „bold, spin", cf. Çabej, SF, 4, 1966, p. 78). Ambii termeni se pot raporta etimologic la un derivat diminutival cu *-ulo* (i. e. **sem*(*e*)*n-* „sămânţă", cf. Georgiev, RRL, X, 1965, p. 79). Din familia etimologică a lui *sâmbure* fac parte şi *ciump*, *ţâmburuc*, *ţâmburuş* (cf. Poghirc, TILR, II, p. 348).

scăpăra vb. (ar. *ascapir*, megl. *scapir*) se comp. cu alb. *shkrep* „id." (< **shkrap*, cf. Çabej, „Rev. Shkodra", 1, 1964, p. 9; Camaj, *Alb. Wortbild.*, p. 44). Radicalul comun albano-român **skrap-*, **skrep-* s-a lărgit cu un sufix frecventativ: **scrăpărare*, devenit *scăpăra*; în albaneză: *shkrep* şi *shkrepëronj*.

scrum s. n. (există în toate dialectele) se comp. cu alb. *shkrum* (şi var. secundară *shkrumb* „id."). Ambii termeni ar proveni dintr-un străvechi **krum* (< **kr̥m-* < **ker-* „a arde", comp. lat. *cremare*) cu un prefix intensiv (cf. Çabej, SF, 1, 1966, p. 27; Poghirc, TILR, II, p. 348; Russu, *Etn. rom.*, p. 381).

spânz s. m. „Helleborus purpurescens" (reg. *spândz*, ar. *spingiu*, megl. *sprentš*), probabil un plural singularizat al unui rom. com. **spənd* (cf. Georgiev, RRL, X, 1965, p. 80): alb. *shpënd* „ellébore" (var. *shpëndër*, refăcută după plural). Ambii termeni presupun un rad. com. **spend* „glänzen" (Georgiev, l. c.). Din română, termenul *spânz* a pătruns şi în unele limbi slave şi în maghiară.

strepede s. m. „vierme în brânză" (ar. *streapide*, *strepădz*, megl. *strepij*): alb. *shtrep* „id." (sing, refăcut după pl. *shtërpinj* „şerpi" al lui *gjarpër* „şarpe", cf. Meyer, EWA, p. 187). De la baza comună **strep* (< i. e. **serp* „a se târî", comp. lat. *serpens*, alb. *gjarpër*, sanscr. *sarpa-*), cu *sr* > *str* după efectuarea metatezei lui *r*, în română a derivat, cu un sufix autohton, *strepez*, *strepăz*: de la pl. *strepezi* s-a format un nou singular, *strepede* (cf. Byck, Graur, BL, I, 1933, p. 26).

strugure s. m. „fructul viei; ciorchine" (der. col. *strugurамă*, în Gorj); în ar. şi megl. *auă* (< lat. *uva*), cunoscut şi în v. dr. Sing. *strug* „tulpină târâtoare, rug; strugure" există în graiurile de est ale dacoromânei (sintagma *strug de vie* „strugure", ori: *viţa strugului*). *Strug* (devenit *strugure* după pluralul în *-uri*) s-ar compara cu alb. *shtrydhje*, *shtrud*, *shtrudhull* „fragola". Un arhetip comun ar putea fi **srug-*, **strugh-* (v. şi Georgiev, RRL, X, 1965, p. 77–79; Barić, *Albanorum. St.*, p. 101).

strungă s. f. „loc împrejmuit lângă stână în care stau oile; deschizătură strâmtă prin care trec oile la muls" e cunoscut şi în dialectele româneşti din sudul Dunării. Se compară cu alb. *shtrungë* „id.". E răspândit în toate limbile învecinate cu româna. Dintre numeroasele etimologii propuse până acum, mai aproape de adevăr este cea care are în vedere originea autohtonă a acestui termen prin excelenţă pastoral: **stronga* (< i. e. **streng* „loc strâmt", comp. top. trac *Στρόγγες*, v. gr. *στρογγύλλος* „rotund", cf. Reichenkron, „Festschrift J. Friedrich", 1959, p. 373; Poghirc, RRL, XII, p. 24; v. şi Kalujskaia, *Reliktî*, p. 142; Solta, *Einführung*, p. 79).

şopârlă s. f. (numai în dacoromână) se compară cu alb. *shapí*, *-u* „id." (Hasdeu, *Ist. crit.*, p. 309). Foarte probabil *şopârlă* e derivat cu suf. *-îrlă* de la un rom. com. **şopə* (cf. CADE, s. v.; Russu, *Etn. rom.*, p. 397). Şi alb. *shapî* (art. gh. *shapini*, t. *shapiri*) pare să conţină un sufix: *i-ni* (cf. Xhuvani, Çabej, *Prapashtesat*, p. 49; v. şi Barić, *op. cit.*, p. 98: alb. **šopini*, cu suf. *-in*).

ştiră adj. fem. „(despre animale) stearpă", (megl. *ştiravă* „oaie stearpă"), reg. *ştir*, *-ă* „sterp, neroditor", sens general, cu referire nu numai la oameni şi animale, ci şi la plante (cf. NALR, Olt., IV, MN, p. 269; Bărbuţ, *Dicţ. olt.*, s. v.; atestări în DLR, s. v.); Se compară cu alb. *i, e shtirë* adj. „lepădat, avortat, pipernicit, nedezvoltat" (comp. arm. *sterj* „(despre animale) sterilă", lat. *sterilis*, *στεῖρα* etc., Meyer, EWA, p. 416).

ţap s. m. (şi în dialectele din sudul Dunării): alb. *cap* (= tsap) „id." (var. *cjap*, *sqap*). Termenul e răspândit pe o arie geografică vastă având ca centru domeniul iliro-trac (Meyer, EWA, p. 387; Densusianu, GS, I, p. 242; Philippide, OR, II, p. 738).

ţarc s. n. (şi ar.) „loc împrejmuit unde se închid mieii sau iezii ca să nu mai sugă" (comp. der. *înţărca*, ar. *nţarcu*): alb. *cark* (= *tsark*) „id." (comp. şi gr. *τσάρκος*) şi var. *thark* „ocol de vite". Etimologic, termenul albanez s-ar raporta la vb. *thur* „a împrejmui cu gard; a împleti" (Meyer, EWA, p. 92; Çabej, „Rev. Shkodra", I, 1964, p. 16), care presupune, iniţial, o formă cu africată. Din română, *ţarc* a pătruns şi în limbile slave de nord (cf. Gr. Nandriş, DR, VIII, 1934–1935, p. 143).

ţeapă s. f. „vârf ascuţit" (megl. *ţapă*): alb. *thep* „ vârf ascuţit al unei stânci", dezvoltat din *cep* „unghi, colţ; vârf de stâncă" (comp. lat. *cippus*, arm. *sep* „spitzer Fels" etc., din i. e. *k'oipo*, cf. Jokl, SAEW, p. 20). După Çabej („Ling. Posnan.", VIII, p. 79; Id., SF, 3, 1966, p. 59), *thep* este un plural singularizat al unui străvechi sing. **thap(ë)* (comp. der. cu *gë-*: *gëthapë* „cârlig, bucată de lemn sau de fier ascuţită la capăt"), la care se poate raporta rom. *ţapă*.

urdă s. f. „brânză dulce care se obţine prin fierberea zerului" (cunoscut în toate dialectele româneşti): alb. *udhós* „id." (Hasdeu, Col. Tr., 1874, p. 105), dintr-un străvechi **(h)urdhë* < **(h)urdë* (< i. e. **kher* „sauer", cf. Barić, *Albanorum. St.*, p. 28); în alb. din Dibra: *urdë*. Prin păstorii români, *urdă* a pătruns în toate limbile vecine.

vatră s. f. „locul unde se face focul; locul unde este aşezat satul" (cunoscut în toate dialectele româneşti) se compară cu alb. t. *vatër*, *vatrë*, gh. *votër*, *votrë* „id." (Miklosich, SER, p. 9), dintr-un străvechi **otër* (< i. e. **at-* „foc", comp. iran. *ātār*, avest. *ātarš* „foc"). Modificarea fonetică de la iniţiala cuvântului trebuie să fie de dată preromană; v. şi Hamp, RRL, 1981, p. 315; B. Demiraj, *Alb. Etym.*, s. *vatrë*.

viezure s. m. „bursuc"; în ar. şi dr. reg. sunt variante cu labiala palatalizată; de adăugat derivatele *vizuină*, *vizurină*, *ghizunie*, *viezăună* (contaminat cu *văgăună*) „ascunzătoare de animale". *Viezure* se compară cu alb. *vjedhull(ë)* „id." (Hasdeu, CB, I, 1878, p. 247), un derivat străvechi al vb. *vjedh* „a fura" (< i. e. **u̯eg'h-* „a mişca, a duce, a căra").

zară s. f. (var. *dzară*) „lapte bătut în putinei şi din care s-a scos untul" (în limba veche, *Zara*, n. pers. fem., cf. Hasdeu, AIR, I, 1864, p. 90): alb. *dhallë* „id." (Densusianu, „Romania", XXXIII, 1904, p. 84; v. şi Weigand, BA, III, p. 109, care reconstruieşte o formă comună **dzalla* prin care s-ar explica atât rom. *zară*, cât şi alb. *dhallë*). Unii învăţaţi cred că *zară* şi *zer* (nu şi alb. *dhallë*) s-ar raporta la dac. **-zera*, **-sara*, **zara* desprins din top. *Germisara*, *Germizera* (Philippide, OR, I, p. 444–447; Capidan, LL, II, p. 106–108; Şiadbei, SCL, IX, p. 187). Totuşi, rom. *zară*, cuvânt pastoral prin excelenţă, nu poate fi explicat separat de alb. *dhallë*, cu care concordă formal şi semantic; *zer* (*zăr*) este un cuvânt diferit (lat. *serum*).

zgardă s. f. „curea sau cerc care se pune în jurul gâtului la câini" se compară cu alb. *shkardhë* „id.", provenit dintr-un străvechi **skarda* (**skor-d(h)ā* „cerc" < i. e. **sker-* „a întoarce, a răsuci, a învârti", cf. Russu, *Etn. rom.*, p. 425).

2. Cuvinte autohtone probabile

Prezentăm în continuare un grup mai restrâns de cuvinte, considerate, de către cei mai mulţi cercetători, de origine latină, veche greacă sau slavă, deşi se ivesc dificultăţi fonetice şi semantice (uneori şi gramaticale) greu de învins. Am reţinut, în repertoriul care urmează, pe acelea ale căror corespondente albaneze se

explică, cu oarecare probabilitate, prin criterii interne, ca elemente moştenite din indo-europeană. Aceste cuvinte aparţin, ca şi cele din grupul precedent, limbajului rustic, primar, al păstorilor şi agricultorilor, ceea ce ar dovedi faptul că, la origine, sunt „împrumuturi" pe care latina balcanică le-a efectuat din substratul traco-dac. În comparaţia cu albaneza, am ţinut seama, şi de data aceasta, de aspectele formale şi semantice ale cuvintelor, de răspândirea geografică, precum şi de importanţa lor în ansamblul lexicului românesc.

aică s. f. (v. dr.) „smântână" (ar. *alcă*, megl. *alică*): alb. *ajkë*, *alkë*, cu o semantică mai largă: „unsoare; smântână; unsoarea lânii de pe oaie, usuc", cuvânt din fondul indo-european albanez (cf. Çabej, SF, II, p. 26–27, cu bibliografie).

băiat s. m. (înv. „născut, alăptat") de la reg. *băia* vb. „a naşte, a alăpta (copilul)" se comp. cu alb. *bark* „burtă", *barsë* „borţoasă", *barrë* „sarcină", *baj*, *barĭ*, *mbaj* vb. „a ţine, a purta, a împovăra, a însărcina", toate derivate dintr-o bază comună indo-europeană (cf. Hamp, SCL, XXVII, 1976, 1, p. 33–34; v. şi Mihăilă, „Thraco-dacica", XXIII, 1–2, 2002, p. 18–19).

băl adj. „blond, alb" (der. *bălai*, *bălan*, *bălaş* etc.), ar. *bal'u* „cal sau câine cu pată albă pe frunte", megl. *bal'* „(despre oi) cu pată albă pe frunte": alb. *bal-*, de la baza multor derivate (*balash*, *balosh*, *balo*, *baluk*) denumind animale domestice cu o pată albă (cf. Çabej, SE, II, p. 138 şi 602; Poghirc, RRL, XIII, p. 23; Mihăilă, „Thraco-dacica", XVIII, 1–2, 1997, p. 50).

borţ s. n. „burta femeii gravide" (der. *borţoasă* adj. fem.): alb. *mbarsë*, *barsë* „id.", *barrë* „sarcină, povară", din aceeaşi familie etimologică cu *bark* „burtă, borţ; uter", *mbars* vb. „a fi însărcinată" (cf. Çabej, SGJ, I, p. 54, 56, 394; Id., SE, II, p. 166–169; v. şi Hamp, SCL, XXVII, 1976, 1, p. 34). Pentru albaneza străveche, s-ar reconstrui o formă **bartia* (Meyer, EWA, p. 28), apropiată etimologic de corespondentul românesc.

brâncă s. f. „erizipel, umflătură la gât, boală de vite": alb. *brengë* „1. mâhnire, supărare, obidă; 2. anghină difterică, umflătură la gât", cu o formă reconstruită **brenkë* prin raportare la română (Çabej, SE, II, p. 311). Ar. *brengă* „oboseală, supărare" (Papahagi, DDA, s. v.) e împrumutat din albaneză.

căpută s. f. „parte a încălţămintei care acoperă piciorul de la glezne la degete" (ar. *căpută* „id."): alb. *këpucë* „pantof, gheată" (Philippide, OR, II, p. 703) pe care Jokl (în SA, 1, 1964, p. 52–53) îl derivă de la *këputë* „talpa piciorului; cipici, papuci de lână" cu suf. *-zë* (v. şi Russu, *Etn. rom.*, p. 290; Poghirc, TILR, II, p. 318).

chelbe s. f. „boală a părului de pe cap; calviţie, peladă" s-ar compara cu alb. *qelb* s. „puroi", legat etimologic de vb. *kalb* „a putrezi" (comp. şi *këlbazë*, rom. *călbează*), cf. Philippide, OR, II, p. 705.

codru s. m. „pădure mare; înv. munte" (ar. *codru*, *codur* „vârf de munte; pădure; piaţă publică", megl. *codru* „pădure; loc public unde se strâng sătenii", istr. *codru* „munte"); sensul „bucată (de obicei un colţ) de pâine" (lat. *quadra panis* „bucată de pâine") e comun dacoromânei, aromânei şi meglenoromânei. În dr. (Olt.), pl. *codri* „cele patru rânduri de flori sau cusături mari, geometrice, rărite între ele, pe pieptul de iie" (Brâncuş, *Studii*, II, p. 133). Cei mai mulţi învăţaţi au explicat termenul *codru* prin lat. vulg. **quodrus*, comp. n. pr. *Codratus* (cl. *quadrus*, cu

transformarea *qua-* > *quo-* în v. gr., cf. Çabej, SF, 1, 1964, p. 69). Pentru explicaţia prin substrat, comp. alb. *kodër, kodrë* „colină, deal, ridicătură de pământ" (cf. Hasdeu, *Ist. crit.*, II, p. 64; Id., Col. Tr., 1873, p. 110, 244; Philippide, OR, II, p. 708; Mihăilă, „Thraco-dacica", XXIII, 1–2, 2002, p. 20).

crăciun s. m. şi n. (în toate dialectele româneşti) a fost explicat, de regulă, ca o continuare, prin intermediar slav, a lat. *creatio, -onis* (v. bibliografia la Rosetti, ILR, p. 555–560), deşi se ivesc dificultăţi fonetice şi semantice. Eq. Çabej (SF, 1, 1964, p. 61) raportează termenul la alb. *kërcu, -ni* „buturugă", pornind de la credinţa focului nestins în nopţile de veghe ale sărbătorilor, deşi în albaneză acest cuvânt nu a dezvoltat şi un sens religios.

creţ adj. „buclat, zbârcit, ridat" (*măr creţesc*, cu dungi roşii) comp. alb. *krecë* „frunză de conifere, ghimpe, ac", *krec* adj. „(despre smochine) cu pieliţa plesnită din loc în loc" (Xhuvani, BUT, 4, 1960, p. 3; v. şi Russu, *Etn. rom.*, p. 299).

cruţa vb. „a păstra, a feri, a economisi; a menaja, a ierta" a fost explicat împreună cu alb. *kursej, kurcej* „id." prin lat. **curtiare* < *kurtus* (Meyer, EWA, p. 216; Densusianu, HLR, I, p. 352); v. şi Russu, *Etn. rom.*, p. 299, care atribuie termenul românesc acţiunii substratului.

curma vb. (*-ez*) „a tăia un lemn de-a curmezişul, a întrerupe" (există şi în dialectele din sudul Dunării); comp. alb. *kurmoj* „a tăia în bucăţi, a împărţi" (< *kurm* subst. „corp, trunchi de copac, bucată"), *kurmzoj* „a încovoia, a cocoşa, a încovriga, a strâmba statura". Din aceeaşi familie fac parte: *curmei*, *curmătură*, *curmeziş* adv. (sub influenţa lui *pieziş*? sau derivat de la **curmez*? Puşcariu, LR, I, p. 265), *scurma* vb. (cu un prefix intensiv); alte derivate la Brâncuş, *Studii*, II, p. 130.

daltă s. f. „unealtă de oţel folosită la cioplit şi la scobit lemnul sau piatra" se compară cu alb. *daltë* „id.". *Daltă* lipseşte din dialectele sudice. Cei mai mulţi cercetători susţin ipoteza împrumutului din slavă (sl. *dlato*) efectuat înainte de sec. al VIII-lea, când diftongii cu lichide *or*, *ol* nu suferiseră încă metateza consoanei sonante (cf. Skok, „Slavia", III, p. 116; Rosetti, ILR, p. 660. Originea autohtonă, preslavă, a lui *daltă* (alb. *daltë*) e susţinută de Georgiev, *Bălg. etim.*, p. 36; Çabej, BUT, 1, 1961, p. 80). Termenii româneşti privind prelucrarea lemnului sunt de origine latină: *alveus*, *astula*, *buttis*, *doga*, *dolo* (> *durá*), *malleus*, *palus*, *scala*, *scandula*, *securis* etc. (cf. Fischer, TILR, II, 1969, p. 166–167).

daş s. m. „miel" (în Muscel, cf. Iordan, BPh, VII–VIII, 1940–1941, p. 228); şi în ar. şi megl. cu acelaşi sens. Se compară cu alb. *dash* „berbece", legat etimologic de *dele* „oaie" (Poghirc, TILR, II, p. 341; v. şi Russu, *Etn. rom.*, p. 305).

dărâma vb. „a tăia crengile unui copac pentru hrană la vite" (cf. SCL, XXIII, 1972, p. 304): alb. *dërmoj* „a fărâma, a distruge" (dial. *xërmoj* „a coborî"), legat, etimologic, de *dromë* „fărâmă" (cf. Çabej, SGj, I, p. 122; Russu, *Etn. rom.*, p. 306). De observat şi paralelismul alb. *dërrmoj – thërrmoj*: rom. *dărâma – fărâma*. Explicaţia prin lat. **deramare* (< *ramus*) întâmpină dificultăţi fonetice.

fluture s. m. (şi ar.): alb. *fluturë* „id." (*fluturoj* vb. „a zbura"). În ambele limbi, prezenţa segmentului *-ur* neaccentuat ar dovedi descendenţa din substrat. Alţi învăţaţi explică termenul prin lat. **fluctulare*, **flutulus*, ori ca o creaţie expresivă (bibliografia la Mihăilă, *ibid.*, p. 22).

gárdină s. f. (var. *gardin, garden*) „şănţuleţ făcut la capetele din interior ale doagelor unui butoi, în care se fixează fundul sau capacul": alb. *gardhë, gardën* „id.", raportat etimologic la *gardh* „gard" (Jokl, „Slavia", XIII, p. 300; Çabej, „ Ling. Posnan.", VII, 1958, p. 168; Id., SF, 4, 1964, p. 100). Explicaţia prin substrat e preferată şi de I. I. Russu (*Etn. rom.*, p. 314).

gogă s. f. reg. „fiinţă închipuită cu care se sperie copiii; strigoi, moroi": alb. *gogë* „id." (Puşcariu, LR, I, p. 265: „lipseşte metafonia lui *o* în *oa*", ceea ce ar dovedi că termenul a pătruns târziu în română; v. şi Rosetti, ILR, p. 250).

lai, -e adj. „(despre lâna oilor) negru, pătat cu negru; sur, cenuşiu", general în aromână: alb. *llajë* s. f. „oaie neagră", *llaj* adj. fig. „nefericit, sărman". Cei mai mulţi cercetători explică termenul prin latină: *labes* (Puşcariu, DR, IV, p. 45), *laneus* < *lana* (Wędkiewicz, MRIW, p. 278–279), *laureus* (Barić, *Albanorum. St.*, p. 46; Philippide, OR, II, p. 690).

lehăi vb. reg. „a lătra, a flecări, a vorbi fără rost": alb. *leh* „a lătra, a hămăi" (Philippide, OR, II, p. 719; Reichenkron, *Dak.*, p. 139, care arată că *h* este organic).

mătură s. f. „unealtă făcută dintr-un mănunchi de nuiele, paie etc., cu care se curăţă o suprafaţă; planta din care se fac mături", cunoscut în toate dialectele româneşti; comp. alb. *netull, -a* (*netëll*) „id." (Capidan, DR, VII, p.128; Puşcariu, LR, I, p. 177). La explicaţia prin lat. **metula* (< *meta*) se ivesc dificultăţi semantice, iar la cea prin sl. *metъla* dificultăţi fonetice (v. Mihăilă, SCL, XXIV, p. 62).

mire s. m. „nume purtat de bărbat în ziua (sau în preajma zilei) căsătoriei sale", sinonim cu reg. *ginere* şi *june*, termeni latini; fem. *mireasă* este general în dacoromână (ar. *măireasă*, cu un fonetism albanez). *Mire* s-ar compara cu alb. *i mirë* „bun, frumos, plăcut". De regulă, se acceptă etimologia latină: *miles* (luat în opoziţie cu *veteranus*, cf. P. Papahagi, NE, p. 236; mai recent, Jana Balacciu-Matei, RRL, XXXV, 1990, p. 271–277; Sala, *Intr.*, p. 164–166). Dar în română şi albaneză există o relativ bogată terminologie comună privind căsătoria.

mură s. f. „stomac de animal rumegător" (ar. *amură* „id."): alb. *mullë* s. f. „stomac" (Capidan, DR, II, p. 455, DR, III, p. 138), de la care a derivat *mullëz, -a* „cheag; ultima cavitate a stomacului rumegător; zeama în care a stat mura ca să se moaie şi care serveşte de cheag" (FS, s. v.). La alb. *mullëz* se poate raporta *murză* s. f. (reg. Transilv.) „intestinul gros; zeamă sărată". Explicaţia prin lat. **mūla* (cf. fr. *mule* „Magen, Tasche") întâmpină dificultăţi fonetice.

negură s. f. „ceaţă deasă, întunecime, beznă" e considerat, de obicei, ca şi alb. *njegull(ë)* „id.", descendent din lat. *nebula* (var. **negula*). Corespondentul albanez nu poate fi, însă, tratat separat de var. *mjegull* a cărei origine autohtonă pare neîndoielnică (Çabej, SF, 3, 1964, p. 38).

oacăr, -ă adj. „(despre oi) albă cu pete negre pe bot" (v. şi alte sensuri în DLR, s. v.), ar. *oacărnu, -ă*: alb. tosc *vakër* adj. „(oaie) cu botul şi picioarele negre". E posibil ca, sub influenţa lui *ochi*, *oacăr* să fi devenit *oacăş, oacheş* (cf. Mihăilă, „Thraco-dacica", XXIII, 1–2, 2002, p. 24); comp., totuşi, alb. *syskë* s. f. „oaie cu cerc negru în jurul ochilor" (der. de la *sy* „ochi"). Var. *vaclă* (reg. Muntenia) este reflexul bg. *vakăl, vaklo* (DLR, s. v.).

păstaie s. f. (ar. *pistal'e*, *păstăl'e*) „teacă de fasole, de mazăre etc." se comp. cu alb. *bishtajë*, *pishtaje* „id.", derivat de la *bisht* „coadă". Explicația prin lat. **pistalia* (de la *pistare* „piler, broyer", CDDE, 204) nu se susține semantic.

pielm s. m. „făină de cea mai bună calitate; pospai" (ar. *împielma*): alb. *pjalm*, *pjelm* „id." de la o formă primitivă **pelm* (cf. Çabej, SF, 2, 1965, p. 16–17; Brâncuş, SCL, XXIII, 1972, p. 306).

pururi adv. „mereu, totdeauna, în veci": alb. *përherë* „id." (Capidan, DR, I, p. 563), un compus analizabil, relativ recent. Alte supoziții: alb. *përorë*, compus cu *orë* „oră, timp" (cuvânt latin), Boretzky (*Zur Herkunft von rumänisch* ***pururi*** *„immer"*, în „Kurier der Rumänischstudenten", 10, Bochum, 1978); dac. **por-*, **par-* „timp, durată" cu un suf. autohton *-ure* (Adriana Ionescu, *Două cuvinte româneşti de substrat:* ***purure(a)***; ***strugure***, în „Studia indoeuropea ad Dacoromanos pertinentia, I. Studii de tracologie", Bucureşti, 1976, p. 97). Există şi alte construcții româno-albaneze privind „timpul": *odată* – *njëherë*, *cândva* – *kurdo*, *ca şi când* – *sikur*, *totdeauna* – *gjithnjë*, înv. *de toate orile* „întotdeauna" – *gjithëherë* etc.

sarică s. f. „haină țărănească lungă şi mițoasă pe dinafară; țol ciobănesc": alb. *sharkë* „id.", ambii termeni fiind raportați, de regulă, la o variantă latină presupusă **sarica* (= *serica*), Meyer, EWA, p. 400, de unde şi v. sl. *sraka*, lit. *szarkas*, ngr. *σíαρκα*. Explicarea prin latină s-ar susține mai ales prin răspândirea romanică a lat. **sarica*, *serica* (v. Sala, *Intr.*, p. 163). După Eq. Çabej (SGj, II, p. 129), alb. *sharkë* ar fi un termen autohton, ca şi rom. *sarică*; var. rom. *jarcă* „haină de piele veche şi uzată" are un corespondent albanez identic: *zharg* „id." (v. şi Mihăilă, „Thraco-dacica", XXIII, 1–2, 2002, p. 25).

scorbură s. f. „scobitură mare în trunchiul unui copac putrezit pe dinăuntru; trunchi găunos" a fost explicat prin lat. *scrobis* > **scrobula*, **scorbula* (cf. Bogrea, *Pagini*, p. 155; Fischer, TILR, II, p. 154). De reținut însă şi corespondentul albanez *korbull*, *-a* „id." (cu der. *korbullac*, *korbullak* „stup de albine"), v. Reichenkron, *Dak.*, p. 149.

spuză s. f. „cenuşă fierbinte" (ar. *spuză*; *sprună* „id." < lat. *pruna* „cărbune aprins" contaminat cu *spuză*, cf. Philippide, OR, II, p. 451, 486). Ca şi alb. *shpuzë* „id.", *spuză* este explicat, de regulă, prin lat. *spodium*, o etimologie nesigură; „*spuză* ne vient pas de *spodium*" (Graur, BL, V, p. 11). Rosetti (ILR, p. 253) îl reține în lista termenilor moşteniți din substrat (v. şi Poghirc, TILR, II, p. 349).

stăpân s. m., la origine cu sensul „baci; proprietar de turme" (megl. *stăpǫn*; ar. *stopan* e relativ recent): alb. gheg *shtëpâ*, *-ni* „fromager" (fem. *shtëpneshë*, *shtëpreshë*, cu rotacism, deci s-ar putea reconstitui în dialectul tosc o variantă cu *r*: **shtëpëri*, cf. Çabej, „Rev. Shkodra", I, 1964, p. 12–13). Nazalizarea şi rotacismul sunt improprii împrumturilor slave, deci explicația prin v. sl. *stopan*, *stopaninŭ* e greu de susținut. Mai aproape de adevăr pare ipoteza originii preromane a rom. *stăpân*, alb. *shtëpâ*, *-ni* (cu *a* nazalizat), cuvinte cu semantică strict pastorală (sinonimul latin *domn* nu apare niciodată cu sensul de „baci, proprietar de turme").

stână s. f. „aşezare păstorească de vară la munte, unde se adăpostesc oile şi ciobanii şi unde se prepară produsele din laptele oilor": alb. *shtazë* „animal; loc de adăpost pentru animale" (de la rad. **sta-n*, cu suf. colectiv, cf. Jokl, LKU, p. 247). S-ar presupune o formă tracă **stana* (Puşcariu, DR, III, p. 382).

sterp, stearpă adj. „steril (despre animale şi oameni)”, p. ext. „neroditor, necultivat (despre un teren agricol)”, cunoscut şi în dialectele din sudul Dunării; comp. alb. *shterpë* „id.”, termeni diferiţi, etimologic, faţă de *ştiră*, alb. *shtirë*.

traistă s. f. „sac de pânză groasă, cu baiere” (cu numeroase variante, v. DLR), şi în ar. şi megl.; alb. *trajstë* (*trastë, trastje, strajcë* etc.). Legătura dintre cele două cuvinte a fost sesizată întâi de Hasdeu (CB, I, p. 304). Capidan (DR, II, p. 552) şi Philippide (OR, II, p. 737) acceptă etimologia propusă de G. Meyer (IF, II, p. 441): gr. *τάγιστρον* „porţia de mâncare ce se dă unui cal”, sens dezvoltat, prin metonimie, la cel de „sac, traistă, tolbă”.

vătui s. m. „ied (sau miel) de un an; pui de iepure” (ar. *vitul'u* „ied de un an”, megl. *vitui* „id.”): alb. *vëtulë, ftujë* „id.”. Unii lingvişti contestă derivarea din lat. **vituleus* (< *vitulus*); Graur (SCL, VII, p. 276: cuvântul românesc este independent de cel albanez). Alţi învăţaţi acceptă o bază comună *u̯et-* „an” la care aparţine şi alb. *vjet* „an” (Russu, *Etn. rom.*, p. 418). Çabej (SGj, II, p. 199) crede că *vătui* e latin, intrat prin intermediul albanezei.

zârnă s. f. bot. „Solanum nigrum” şi adj. f. (oaie) *zârnă* „oaie neagră”; top. *Zărneşti*. În albaneză nu există un termen comparabil. *Zârnă* a fost raportat de Hasdeu (*Ist. crit.*, p. 270) la dac. (*προ*)*δίορνα* „Veratrum nigrum”. În atestările vechi *zârnă* apare cu *dz* la iniţială, aşadar explicaţia ca împrumut slav (sl. *zrŭno* „boabă de grâu”) nu se susţine (cf. Rosetti, ILR, p. 255; Poghirc, TILR, II, p. 335; Mihăilă, „Thraco-dacica”, XVIII, 1–2, 1997, p. 63).

zgâria vb.: alb. *çjerr, shqer* vb. „a sfâşia, a rupe, a zgâria” (*e çarri macja* „l-a zgâriat pisica”), de la o bază **šker* (B. Demiraj, *Alb. Etym.*, p. 369), mai exact **sker* (Russu, *Etn. rom.*, p. 126).

Din primul grup de cuvinte, a căror provenienţă din substrat se explică prin comparaţia cu albaneza, fac parte 90 de unităţi; la al doilea grup (unele cuvinte având corespondente asemănătoare în albaneză), aparţin 38 de unităţi. Numărul acestora din urmă poate fi mult mai mare. Astfel, I. I. Russu (*Etn. rom.*, p. 245 ş. u.) grupează cuvintele comune româno-albaneze cu încă 83 de elemente presupuse autohtone care nu se sprijină etimologic pe corespondente albaneze. Pentru acestea lipsesc, însă, atestări în reminiscenţele traco-dace la care ar putea fi raportate. Iată lista acestor cuvinte: *acăţa, adia, ameţi, anina, aprig, arunca, baieră, băga, beregată, boare, bordei, brânduşă, buiestru, burlan, burtă, butuc, butură, caier, carâmb, caţă, cârlan, cârlig, cotropi, custură,* ar. *adaru* vb., *deretica, desbăra, desmierda, dop, gheară, gorun, grui, gudura, încurca, înghina, îngurzi, înseila, întărâta, întâmpina, întâmpla, întrema, leagăn, lepăda, lespede, leşina, mădări* vb., *melc, mieru* adj., *mistreţ, mişca, morman, munună, muşat, muşca, necheza, niţel, păstra, pânză, prunc, razem, răbda, rădica, scurma, strănut, steregie, stâncă, străghiată, şir, şoric(iu), tare, ţarină, ţăruş, uita, undrea, urca, urcior, urdina, vătăma, viscol, zăr, zburda, zestre, zgârma.* Cu unele excepţii, acestea sunt de origine latină.

După Cicerone Poghirc (în TILR, II, p. 328 ş. u.) ar aparţine substratului, în afară de fondul lexical comun cu albaneza, următoarele cuvinte: *adămană* „dar, mită”, *broancă* „vechi instrument cu coarde”, *bumb* „nasture”, *colibă, drum, hojma*

adv. „continuu, repetat", *jelț* (*jilț*) „pârâu", *lațe* (der. *lățos*; cf. alb. *lesh* „lână"), *măldac* „mănunchi de fân", *mic* adj., *râmf* bot. „curcubețică", *scai*, *șiroadă* „cadă", *trișcă* „fluier primitiv", *zimbru*. Toate acestea sunt reținute din cercetările lui B.P. Hasdeu[1].

Nu este exclusă originea preromană a unor cuvinte ca: *băga*, *bordei*, *brândușă*, *doină*, *gâdila*, *melc*, *zimbru*, *zmeură* ș.a., care se găsesc în listele multor autori, dar dovezi convingătoare că acestea ar aparține substratului nu există. Certitudine în acest sens există numai în cazul elementelor comune cu albaneza, care presupun o înrudire genetică, o posibilă influență reciprocă între tracă și iliră, evoluția albanezei străvechi pe o arie de limbă tracă. În structura originară a albanezei se identifică un constituent traco-dac, care reprezintă elementele comune cu româna.

3. Româna a moștenit din substrat și un număr apreciabil de nume proprii. Hidronimia majoră de pe cuprinsul României, atestată în transcrieri grecești și latinești, se explică, în cele mai multe cazuri, prin evoluții fonetice interne: *Ampoi* (*Ampee*), *Argeș* (*Ordessos*), *Bârzava* (*Bersobis*), *Buzău* (*Mouseos*), *Cerna* (*Tsiernensis*, *Dierna*, *Zerna*), *Criș* (*Crisos*, *Grisia*), *Dunăre* (o temă *Danu-* în *Danubius*), *Lotru* (*Latron*), *Motru* (*Amoutrion*, *Ad Mutrium*), *Mureș* (*Marisos*, *Marisia*, *Morisis*), *Nistru* (*Danaster*), *Olt* (*Alutus*, *Alutas*), *Prut* (*Porata*), *Siret* (*Seretos*, *Tiarantos*, *Gerassus*), *Someș* (*Samuș*), *Timiș* (*Timisis*, *Tibiscos*), *Tisa* (*Tisia*, *Pathissus*), *Vedea* (i.e. **u̯ed-* „apă"). Se adaugă aici oronimul *Carpați* (*Karpates oros*, alb. *karpë* „stâncă"), cf. Rosetti, ILR, p. 210–211.

Dintre evoluțiile fonetice pe care le presupun aceste hidronime se pot reține următoarele: *a* > *o*, transformare recunoscută încă în daca târzie, *on* > *un* ca în elementele latine, *s* în poziție palatală devenit *ș* (comp. și evoluția lui *s* în *ș* în albaneză indiferent de poziție). Aceste schimbări fonetice regulate, precum și diferitele accidente posibile privind evoluția sunetelor, exclud explicația transmiterii hidronimelor antice prin intermediar slav ori maghiar (v. Poghirc, TILR, II, p. 362). Moștenirea din substrat a numelor de ape mari este un argument foarte important al continuității românești la nordul Dunării. După unii cercetători, româna ar fi moștenit și câteva nume de locuri și de așezări umane, dar nu avem dovezi sigure în acest sens.

4. Prin substrat se explică și câteva sufixe:

-esc, sufix adjectival foarte productiv considerat de origine tracă de către Al. Graur („Romania", LIII, 1927, p. 539 ș. u.; v. și Rosetti, ILR, p. 209; Poghirc, RRL, XII, 1967, 1, p. 31; Id., în TILR, II, 1969, p. 363). Din exemplele date de Graur se vede că trac. *-isk* apare la adjective care, ca și în română, indică originea, apartenența; de asemenea, la nume proprii cu baze adjectivale: *balisca vitis* „viță-de-vie de origine balcanică", *daciscus* „dacic", *thraciscus* „tracic", *Laiscus* n. pr. masc.,

[1] Vezi O. Densusianu, HLR, I, p. 35–39, care a întocmit o listă a cuvintelor considerate autohtone de către Fr. Miklosich, B.P. Hasdeu, G. Meyer ș. a. Mai recent, Eq. Çabej, SGj, I–II, extinde comparația cu albaneza și asupra cuvintelor: *bârsă*, *brișcă*, *paltin*, *petec*, *pic* (*pica* vb.), *scul*, *simcea*, *vare*, *volbură* etc.

Surisca n. pr. fem. Rom. *-esc* nu se explică prin lat. *-iscus*, gr. *-ισκος* cu care se formează numai diminutive. De notat că în aromână lipsesc numele proprii în *-esc*, *-eşti* derivate de la adjective în *-esc* de tipul *Popescu*, top. *Popeşti*.

-eşte, sufix cu care se formează adverbe de la adjective în *-esc*: *omenesc – omeneşte*, explicat de Graur (*op. cit.*, p. 552) ca o formaţie tracă de la un instrumental în *-e* (v. şi Rosetti, ILR, p. 210). Corespondentul albanez al lui *-eşte* este *-(i)sht*: *miqësisht* „prieteneşte" (< *miqësi* „prietenie"), *burrërisht* „bărbăteşte" (< *burrëri* „bărbăţie"), *njerëzisht* „omeneşte" (< *njerëzi* „lume, familie; omenie, purtare cuviincioasă"), cf. Al. Xhuvani – Eq. Çabej, *Prapashtesat e gjuhës shqipe*, 1962, p. 58.

-uş, adăugat de timpuriu la termeni latini care s-au transmis în română ca derivate: *auş* (lat. *avus*), *căuş* (lat. *cavus*), *cătuşă* (lat. *cattus*), *mătuşă* (lat. *amita*); se adaugă aici *brânduşă*, *căpuşă* (alb. *këpushë*), *păpuşă* (cf. Giuglea, *Uralte Schichten*, Sibiu, 1944, p. 20). S-ar compara cu suf. alb. *-sh(ë)*, folosit şi cu valoare diminutivală în *vashë* „fetiţă" (< **var-shë*), din i.-e. *-is* (cf. Jokl, MRIW, I, p. 324; Xhuvani–Çabej, *op. cit.*, p. 83).

-zë, sufix diminutival la câteva substantive analizabile numai prin raportare la albaneză: *coacăză*, *gălbează*, *pupăză*; de adăugat *cinteză* etc.; comp. alb. *-zë*: *zogëzë* „păsărică", *dorëzë* „mănuşă" (format, ca şi echivalentul românesc, de la *dorë* „mână" cu suf. dim. *-zë*), *shpatëzë* „spetează" (de la *shpatë* „spată").

5. Trebuie remarcat că în română cuvintele transmise din substrat sunt *izolate*, nu aparţin la familii lexicale cu rădăcini comune. În schimb, în albaneză, care e limbă indo-europeană, în numeroase cazuri cuvântul comun cu româna apare alături cu termenul de la care a derivat; de ex. *këlbazë* „călbează" şi *kalb* vb. „a putrezi", *gërresë* „răzuitoare" şi *gërryej* vb. „a răzui, a scobi", *moshë* „vârstă" şi *mot* „an", *mas*, *mat* vb. „a măsura", *vjedhullë* „viezure" şi *vjedh* vb. „a fura" etc. (cf. Çabej, SF, 1, 1975, p. 58). Apropierile etimologice de acest fel caracterizează faza antică a albanezei.

Se poate observa că din punctul de vedere al familiilor lexicale, vocabularul indo-european al albanezei se aseamănă cu vocabularul latin din română şi invers, lexicul latin din albaneză se află pe aceeaşi poziţie cu cel autohton din română. Concluzia poate fi una cu caracter teoretic: vocabularul împrumutat (latin în albaneză, traco-dac în română) este constituit, de regulă, din unităţi izolate, iar cel moştenit (latin în română, indo-european în albaneză) cuprinde numeroase familii lexicale.

Consideraţiile care urmează se referă numai la cuvintele din primul grup, comparabile cu albaneza, aparţinând cu mai multă certitudine substratului.

6. Din punctul de vedere al repartizării geografice se constată că în dialectele din sudul Dunării elementele autohtone sunt mai puţine decât în dacoromână. Astfel, din cele 90 de cuvinte câte se află în dacoromână, lipsesc în aromână 29, în meglenoromână 41, iar în istroromână 64. Numărul celor absente este în raport invers proporţional cu vitalitatea dialectului. Cu cât acesta este mai izolat, folosit de un număr mic de vorbitori, supus unor influenţe externe mai puternice, cu atât

numărul cuvintelor care au dispărut este mai mare. Istroromâna reprezintă cazul extrem. Situaţia rezistenţei elementelor autohtone este asemănătoare cu a celor de origine latină conservate în cele patru dialecte.

E uşor de constatat că nu lipsesc aceleaşi cuvinte în toate dialectele sudice. De exemplu, *mal* nu se mai află astăzi în aromână şi meglenoromână, dar continuă să existe în istroromână. În schimb, din istroromână au dispărut cuvinte importante ca: *barz*, *bască*, *brad*, *brânză*, *buză*, *căciulă*, *ciucă*, *ciut*, *jumătate*, *mânz*, *năpârcă*, *scăpăra*, *scrum*, *spânz*, *strepede*, *urdă* etc. Acestea sunt cuvinte specifice, în general, limbajului păstoresc, de unde concluzia că în modul de viaţă al istroromânilor, după despărţirea lor de dacoromâni, nu a mai prevalat păstoritul.

Dispariţia unor cuvinte autohtone din dialectele sudice a fost un proces continuu, care a putut fi surprins prin anchetele dialectale efectuate la aromânii din Albania. În 1965, nu mai apăreau în graiul fărşeroţilor cuvinte ca: *baci*, *balaur*, *baltă*, *bucura*, *cătun*, *ciut*, *coacăză*, *copil* „enfant", *mal*, *mazăre*, *măgură*, *mărar*, *mugure*, *scrum*, *ştiră*, *urdă*, *viezure*, relevate în anchetele lui Th. Capidan din anii '30 ai secolului al XX-lea. E de presupus însă că într-o perioadă mai veche cele mai multe dintre elementele care lipsesc din aromână au existat şi în acest dialect, dovadă că, relativ târziu, unele au fost reamenajate la pronunţia albaneză: *cheafă*, *curδă*, *ghiuş*, *mărai*, *muşcă*, *şcrum*, *şüt*, *urδă*, *δală* etc. şi, de asemenea, foarte multe au fost substituite, tot târziu, prin sinonime provenind din albaneză şi din alte limbi balcanice, de ex.: *harauă* (gr.) „bucurie", *hărisescu*, *hărsescu* vb. (gr.) „a se bucura", *căcimor* (alb.), *cârlej* (bg.) „căpuşă", *baştu* (alb.), *dociu* (alb.), *luţu* (alb.), *lud* (bg.) „copil (din flori)", *afcu* (gr.), *bizéle* (alb., gr., tc.), *kekiră* (alb.), *arucuteţă* (?) „mazăre", *pivonĭu* (sl.), *răkeie* (alb.) „pârâu", *marmară* (gr.) „ştiră", *cutaru* (scr., alb.) „ţarc"[2].

În general, însă, lexicul traco-dac al românei de astăzi era cunoscut pe întregul teritoriu pe care se vorbea româna comună, atât la nordul, cât şi la sudul Dunării. Această ipoteză e susţinută de faptul că latina dunăreană (ulterior, româna comună) era o limbă unitară şi, de asemenea, unitare erau şi grupurile sociale de români. Condiţiile speciale în care au fost sortite să se dezvolte aromâna, megleno-româna şi istroromâna, starea de bilingvism (şi chiar multilingvism) a purtătorilor acestor dialecte explică pierderea termenilor respectivi, mai exact, substituirea lor prin echivalente relativ recente din albaneză, bulgară, neogreacă, turcă, sârbocroată etc., adică din limbile „oficiale" cu care aceste dialecte au venit în contact.

E posibil ca în româna comună, vorbită pe un teritoriu vast, la nordul şi la sudul Dunării, să fi fost regionali unii termeni care coexistă şi astăzi cu sinonime de origine latină. Situaţia aceasta se reflectă pe hărţile atlasului. Astfel, *gresie* pare să fi circulat şi în româna comună numai în aria de sud, iar *cute* (< lat. *cos*, *cotis*) în cea nordică. O dispersiune similară au putut avea *ghiuj* şi *auş* (< lat. *avus*, cu un sufix autohton), *leurdă* şi *ai* de pădure (< lat. *alium*), *ghimpe* şi *spin* (< lat. *spinus*) etc.

---

[2] Pentru alte sinonime, v. Brâncuş, RRL, XI, 6, 1966, p. 549 ş.u. Problema înlocuirii unor termeni latini din română sau din alte limbi romanice cu termeni de altă origine a fost pusă de W. Meyer-Lübke, *Rumänisch und romanisch*, Bucureşti, 1930, în AAR, s. III, t. V; v. şi S. Puşcariu, LR, I, p. 207, 339–340 şi I. Fischer, SCL, XVI, 4, 1965, p. 441 ş.u., care se ocupă de cuvintele panromanice absente din română.

Cât priveşte exclusiv dacoromâna, se poate observa că destul de mulţi termeni autohtoni se întrebuinţează astăzi numai în anumite regiuni, ca, de exemplu: *bardzu* adj., *bâlc, druete, muşcoi, ştiră, zară* etc., sau au devenit arhaici, conservaţi în texte vechi, cum este cazul lui *bască, hameş*. Concurenţa cu sinonimele latine sau de altă origine a determinat izolarea regională a acestora.

Ariile mai conservatoare sunt cele de intensă romanizare, adică Oltenia, Banatul, Transilvania.

7. După sensurile actuale, cuvintele româneşti comune cu albaneza se clasifică în felul următor:
vârsta: *copil, ghiuj, moş,*
părţi ale corpului: *buză, ceafă, ciuf, grumaz, guşă, rânză,*
îmbrăcămintea: *brâu, căciulă,*
locuinţa: *argea, cătun, gard, vatră,*
păstoritul (ocupaţie, animale, produse, boli): *baci, balegă, bască, bâr, călbează, căpuşă, ciut(ă), fluier, măgar, mânz, mânzat, mânzare, muşcoi, sarbăd, spânz, strepede, strungă, ştiră, ţap, ţarc, ţeapă, urdă, zară, zgardă,*
agricultura: *buc, grapă, gresie, mazăre, mărar, sâmbure, strugure,*
animale: *bală, balaure, năpârcă, şopârlă, viezure,*
păsări: *barză, cioară, cioc, ghionoaie, pupăză, raţă,*
plante: *brad, brusture, bung(et), coacăză, copac, curpen, druete, ghimpe, leurdă, mugure,*
fenomene şi configuraţii ale naturii: *abure, baltă, bâlc, ciucă, groapă, mal, măgură, noian, pârâu,*
însuşiri: *bucur* adj., *gata, hameş, lete, mare,*
acţiuni: *ciupi, scăpăra.*

Faţă de situaţia reală de astăzi, în româna comună deosebirile de sens nu vor fi fost importante. Astfel, *bung* însemna „stejar”, *bardzu* apărea ca sinonim total al lui *alb*, *bucur* circula ca adjectiv cu sensul „frumos”, *copaciu* însemna „lemn, trunchi tăiat”, *grumaz* denumea, iniţial, „gâtlejul”, sens cunoscut încă în româna veche etc.

Tabloul grupurilor semantice privitor la organizarea cuvintelor din prima listă nu se modifică dacă se adaugă cuvintele atribuite numai cu probabilitate substratului.

În comparaţie cu corespondentele albaneze, elementele româneşti s-ar caracteriza printr-o restricţie semantică în cadrul unui raport general – particular. De exemplu, alb. *i bardhë* exprimă însuşirea de „alb” în general, pe când echivalentul românesc, *bardzu*, se referă exclusiv la lâna şi părul animalelor (*oaie barză, găină barză*). Acelaşi raport, generat de specializarea semantică a termenilor româneşti, se observă şi la perechi ca: *hudhër* „usturoi” – *leurdă* „usturoi sălbatic”, *koqëzë* „bob, boabă mică” – *coacăză, moshë* „vârstă” – *moş, moaşă, grep* (**grap*) „cârlig” – *grapă, gërresë* „răzuitoare” – *gresie* etc.

Aceasta ar dovedi faptul că termenii româneşti au caracterul unor „împrumuturi”, pe care latina dunăreană le-a făcut din idiomul vorbit de populaţiile autohtone în procesul romanizării.

Raportul general – particular se recunoaşte şi în comparaţia cuvintelor autohtone cu sinonimele lor latineşti. De exemplu, *lână* (< lat. *lana*) are caracter general, pe când sinonimul *bască* se referă exclusiv la lâna de pe o singură oaie; *brânză* şi *urdă* sunt în româna comună sorturi de *caş* (< lat. *caseum*), *zară* e un anumit fel de *lapte* (< lat. *lactem*), *sarbăd* înseamnă *acru* (lat.) cu referire expresă la lapte, *strepede* desemnează numai *viermele* (lat.) din brânză, *baci* se cuprinde ca particular în sfera semantică a lui *păstor* (lat.), ori *păcurar* (lat.) etc. Cuvintele autohtone au rezistat în concurenţa cu sinonimele latineşti datorită specializării semantice (v. pe larg Brâncuş, *Vocab.*, p. 161–162).

Din repartizarea semantică propusă se constată că grupul cel mai numeros îl reprezintă acela al păstoritului şi al unei agriculturi primare impuse de păstorit. Animalele, păsările, plantele, configuraţiile terenului etc., denumite prin termenii din categoriile respective, constituie, în general, mediul înconjurător al crescătorilor de vite din zonele muntoase. În aceeaşi sferă largă a vieţii oierilor de odinioară se încadrează şi cuvintele care denumesc părţi ale corpului (cu referire la corpul animalelor), îmbrăcămintea, locuinţele primitive de munte, alimentele etc. Lexicul autohton, considerat în ansamblu, este legat direct de formele civilizaţiei specifice lumii carpato-balcanice din perioada preromană. Prin acest caracter semantic general, termenii autohtoni din română se disting ca moşteniri din substrat (cf. Treimer, ZRPh, XXXVIII, 1914, p. 387 ş. u.).

8. Cuvintele din substrat au o poziţie importantă în ansamblul vocabularului. Astfel, din grupul celor autohtone sigure fac parte din fondul principal lexical (potrivit criteriilor utilizate de Al. Graur) următoarele: *abur*, *baltă*, *brad*, *brânză*, *brâu*, *bucura*, *buză*, *căciulă*, *cioară*, *cioc*, *ciupi*, *copac*, *copil*, *fărâmă*, *fluier*, *gard*, *gâti*, *ghimpe*, *groapă*, *jumătate*, *mal*, *mare* (adj.), *mazăre*, *măgar*, *mânz*, *moş*, *mugure*, *murg*, *raţă*, *scăpăra*, *spuză*, *şopârlă*, *strungă*, *ţap*, *ţarc*, *ţeapă*, *vatră*. Dintre cele probabil autohtone, figurează, ca şi cele precedente, în listele lui Graur: *băiat*, *burduf*, *burtă*, *codru*, *creţ*, *curma*, *dărâma*, *fluture*, *mătură*, *negură*, *stăpân*, *stână*, *traistă*, *zburda*, *zgâria*, toate cu corespondente paralele în albaneză. Aşadar, 52 de cuvinte din substrat aparţin fondului esenţial al românei comune, ceea ce este enorm raportat la un total de aproximativ 130 de elemente lexicale transmise din traco-dacă. De remarcat că aproape toate acestea apar şi în textele vechi, din sec. al XVI-lea – al XVIII-lea (cf. Claudia Tudose, *Vocab. aut.*, p. 119; Mihăilă, DLRV; Bolocan (coord.), DERS).

9. Grupul de elemente din substrat se caracterizează printr-o mare capacitate de derivare (cu sufixe şi prefixe de origini diferite). Revin, în medie, câte şase derivate la un cuvânt de bază; ele sunt, deci, mai numeroase decât derivatele de la cuvintele latineşti (cf. D. Macrea, *Fizionomia lexicală a limbii române*, DR, X, 1943, p. 362; Brâncuş, *Vocab.*, p. 181). Aceasta arată importanţa cuvintelor de bază autohtone în româna comună. În ordinea productivităţii, se situează: *mânz* (15 derivate), *copil* (14), *buză* (12), *mare* adj. (11), *baltă*, *brad*, *groapă*, *mazăre*, *raţă* (câte 9), *moş*, *murg* (câte 8), *brânză*, *brâu*, *căciulă*, *cioară*, *grumaz*, *măgar* (câte 7) etc. În marea lor majoritate, afixele sunt latineşti, de unde rezultă că, foarte probabil, derivatele respective s-au constituit de timpuriu.

10. Cu foarte puține excepții, cuvintele din substrat apar şi ca nume proprii (de persoane şi de locuri). Capacitatea de transfer în onomastică e motivată de caracterul concret al acestui sector lexical.

Cele mai numeroase nume proprii care provin de la apelative autohtone se întâlnesc în arii intens romanizate (Oltenia, Banat, Hunedoara). În celelalte zone, difuziunea lor s-a produs, cel mai adesea, prin transhumanța pastorală.

Ca nume proprii, cuvintele autohtone s-au impus mai ales sub formă de derivate cu sufixe străvechi, latine şi traco-dace. Ele au dezvoltat în onomastică familii mult mai bogate decât apelativele, cum este cazul lui *Baci*, *Brad*, *Brusture*, *Buză*, *Cioară*, *Măgură* etc. Unele dintre ele sunt legate de sensurile vechi ale apelativelor, cum este cazul lui *Bucur*, cu mulțimea de derivate şi compuse bazate pe semnificația de „frumos" a adjectivului. La fel, multe denumiri topice care conțin pe *mal* conservă semnificația străveche, din traco-dacă, aceea de „munte, deal, ridicătură de pământ".

Trebuie remarcat şi faptul că numele proprii conțin fonetisme arhaice, deci sunt mai conservatoare decât numele comune de la care s-au format: *Bradz* şi *Braz*, *Bardz*, *Brândză*, *Budză*, *Madzăre*, *Copaci*, *Brănaş* etc.

În foarte multe cazuri, expansiunea în onomastică s-a petrecut prin intermediul poreclelor şi al supranumelor (de exemplu, numele de persoană: *Balaure*, *Baligă*, *Barză*, *Buză*, *Căciulă* etc.).

Transferul în toponimie la cuvintele din substrat e mai frecvent decât la sinonimele lor de origine latină: de ex. *baci* (în raport cu *păcurar* şi *păstor*, din latină): *Baciu*, *Băceasca*, *Băceni*, *Băceşti*; *mal* (față de *țărm*, *munte*): *Malul*, *Malurile*, *Mălureanu*, *Măluroasa*, *Măluşelul*, *Măluşteni*, *Măluştețul*. La fel, frecvente în toponimie sunt *copaci* (față de *arbure* şi *lemn*), *baltă* (față de *lac*), *moş* (față de *bătrân*, *auş*), *pârâu* (în raport cu *râu*) etc.

11. Cuvintele din substrat sunt o consecință a stării de bilingvism a populației indigene în procesul romanizării. Aceste cuvinte s-au asimilat cu cele latine, suferind în evoluția lor tratamente identice. Dintre fenomenele vechi, de tip latin, proprii românei comune, se disting: fonemul *dz* în *bardzu*, *brândză*, *budză*, *mândzat*, *ğ* (devenit *j*) în *giumătate*, transformarea în *-r-* a lui *-l-* velar intervocalic recunoscută în *abure*, *măgură*, *mugure* etc., tratamentul special al lui *-n-* în *brâu*, *pârâu*. Se adaugă aici dispariția lui *ll* urmat de *a* accentuat în *argea* (comp. *stea* < lat. *stella*), cu consecințe în plan morfologic, conservarea lui *u* neaccentuat în segmentul *-ur*(*e*): *balaure*, *sâmbure*, *viezure* etc. (comp. *graur*, *mascur*, *singur*, din latină), diftongul *oa* în *cioară*, *coacăză*, *groapă*, *ea* > *e* în *gresie* < *greasă*, comp. ar. *greasă*), *g'* (< *gl'*) în *ghimpe*, frecvența lui *ş* (*moş*, *muşcoi*, *şopârlă*, *ştiră*, *Argeş*, *Criş* etc.), sufixul *-ză* în *coacăză*, *pupăză*, sufixul *-uş* ataşat la radicale latine în *auş* (lat. *avus*), *mătuşă*, *cătuşă*, *căuş*, *lăpuş*.

Trebuie observat că elementele din substrat nu sunt uniforme din punctul de vedere al evoluției fonetice, adică există unele cuvinte care, considerate în raport cu corespondentele albaneze, se abat de la regulile fonetice latineşti. Astfel, *b* şi *g* nu au dispărut din *abure*, *măgar*, *negură*, *mugure*, *strugure*, *-l-* nu a devenit *-r-* în *bală*, *balaure*, *căciulă*, *mal* (rom. com. *malu*); la fel, s-au menținut *l* în *baligă*, *g'* în *ghiuj*, *o* neaccentuat în *copil*, *şopârlă*. Foarte probabil că aceste cuvinte au fost asimilate târziu de latina dunăreană, când legile fonetice respective încetaseră de a mai fi

active. De asemenea, nu este exclusă nici posibilitatea de a fi fost impuse de către dacii liberi (dacii mărginaşi) asimilaţi mai târziu în masa populaţiei romanizate (cf. Francu, *Geneza*, p. 18).

12. Faţă de corespondentele albaneze, cuvintele româneşti sunt mai arhaice, conţin trăsături fonetice mai vechi, raportate la bazele comune. Astfel, referindu-ne la termenii albanezi, se observă că *sh* provine din *s* în *bashkë*, *shkardhë*, *shkrum*, *shtrungë* etc., forme secundare faţă de rom. *bască*, *zgardă*, *scrum*, *strungă* şi din *č* în *sorrë* (rom. *cioară*); *dh* descinde din *dz*, *d'z* < **g'* (cf. Jokl, IF, XXIV/VII, p. 217) în *vjedhullë*, *dhallë* (rom. *viedzure*, *dzară*), *th* < *ts* (< **k'*) în *thjap*, *thark*, *thep* (rom. *ţap*, *ţarc*, *ţeapă*), *rdh* < *rd* în *gardh*, *shkardhë*, *hurdhë* (rom. *gard*, *zgardă*, *leurdă*), *b* şi *d* sunt secundare în *shkrumb*, *katund* (rom. *scrum*, *cătun*). De asemenea, *e* din *bredh*, *grep*, *thep*, *o* din *modhullë*, *y* din *byk* provin din sunete identice cu cele conservate în corespondentele româneşti, respectiv *brad*, *grapă*, *ţapă*, *mazăre*, *buc* (cf. Çabej, „Rev. Shkodra", I, 1964, p. 5 ş. u.).

Conservând fonetisme mai arhaice decât cele din albaneză, cuvintele româneşti au caracterul unor „împrumuturi", efectuate în latina carpato-dunăreană din idiomul populaţiei băştinaşe.

Cele mai multe cuvinte au forme identice în româna comună şi în albaneza comună, fiind moştenite independent dintr-o a treia limbă, probabil traco-daca. Situaţia aceasta este asemănătoare cu a unor cuvinte latineşti, care au evoluat la fel în ambele limbi, de ex. lat. *caballus* > rom. *cal*, alb. *kal*, lat. *cubitus* > rom. *cot*, alb. *kut*, lat. *avunculus* > rom. *unchi*, alb. *unq*, lat. *furca* > rom. *furcă*, alb. *furkë* etc.

13. Numeroase cuvinte aparţinând substratului (ca şi altele de origine latină), aproape toate din sfera păstoritului, s-au extins de timpuriu în limbile vecine, ceea ce pune în lumină specificul şi vechimea civilizaţiei pastorale româneşti. În bulgară, neogreacă şi sârbo-croată unele dintre aceste cuvinte au putut pătrunde şi din albaneză sau, mai târziu, din aromână, dar în maghiară, slovacă, polonă, ucraineană, rusă prezenţa acestora nu se poate explica decât ca împrumut din română. În maghiară, de exemplu, numărul lor este foarte mare. Au pătruns în această limbă (sau în variante regionale ale acesteia) cuvinte româneşti ca: *baci*, *baligă*, *barză*, *brad*, *brâu*, *brusture*, *bucura*, *buză*, *căciulă*, *căpuşă*, *copac*, *cursă*, *gard*, *gardină*, *gata*, *grumaz*, *guşă*, *mal*, *mazăre*, *mânz*, *moş*, *murg*, *pârâu*, *sarbăd*, *scăpăra*, *spânz*, *strungă*, *şopârlă*, *şut*, *ţap* etc., pentru a nu cita decât pe cele din fondul comun cu albaneza. E posibil ca în structura unor nume topice maghiare din sec. al XII-lea – al XIV-lea de felul: *Buch-mala*, *Hurus-mal*, *Nyr-mal*, *Uj-mal*, *Zeg-mal* etc. să avem de-a face cu rom. *mal* „munte, deal" folosit ca un apendice de felul germ. *-berg*, sl. *-gora* etc. pentru denumirea localităţilor de munte[3]. În toate limbile vecine toponimele de origine română sunt numeroase.

---

[3] Cf. Hasdeu, CB, I, 1879, p. 289–290; N. Drăganu, *Românii*, p. 111–128; Ov. Densusianu, GS, VI, 1934, p. 353. Pentru împrumuturile româneşti în limbile slave de nord, v. Wędkiewicz, Stanislaw, MRIW, I, p. 262–292; mai recent, Silvia Niţă-Armaş, SCL, XVII, 1966, p. 579 ş.u.; Id. (colectiv), RS, XVI, 1968, p. 59 ş.u.; Vrabie, RS, XIV, 1967, p. 109 ş.u.; Id., SCL, XXVII, 1976, p. 171 ş.u. şi 279 ş.u.; A.V. Desnickaja, *K vaprosî o balkanizmah v leksike vostočnoslavjanskih jazîkov*, în *Slavjanskoe jazîkoznanie*, Moskva, 1978, p. 145–171; o sinteză cuprinzătoare a întocmit Al. Rosetti, ILR, 1986, p. 379–399 (capitolele: maghiara, ucraineana, polona, slovaca, albaneza, bulgara şi sârbocroata).

AAR	= „Analele Academiei Române”, Bucureşti, 1881 ş.u.
AAS	= „Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju”, urednik H. Barić, Belgrad, 1923–1926.
Avram, *Naz. şi rot.*	= A. Avram, *Nazalitatea şi rotacismul în limba română*, Editura Academiei, Bucureşti, 1990.
BA	= „Balkan-Archiv”, hgg. von Gustav Weigand, Leipzig, 1925 ş.u.
Barić, *Albanorum. St.*	= H. Barić, *Albanorumänische Studien*, I. Teil, Sarajevo, 1919.
Barić, *Hŷmje*	= H. Barić, *Hŷmje në historin e gjuhës shqipe*, Prishtinë, 1955.
Bărbuţ, *Dicţ. olt.*	= Dorina Bărbuţ, *Dicţionar de grai oltenesc*, Craiova, 1990.
BER	= Vl. Georgiev, Iv. Gălăbov, I. Zaimov, St. Ilčev, *Bălgarski etimologičen rečnik*, Sofia, 1971 ş.u.
BL	= „Bulletin linguistique”, publié par A. Rosetti, Paris – Bucureşti – Copenhague, 1933 ş.u.
Bogrea, *Pagini*	= Vasile Bogrea, *Pagini istorico-filologice*, ediţie de Mircea Borcilă şi Ion Mării, Cluj, 1971.
BPh	= „Buletinul Institutului de filologie română «Alexandru Philippide»”, Universitatea din Iaşi, Director: Iorgu Iordan, Iaşi, 1934 ş.u.
Brâncuş, *Studii*, I, II	= Gr. Brâncuş, *Studii de istorie a limbii române*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2007, 2008.
Brâncuş, *Vocab.*	= Gr. Brâncuş, *Vocabularul autohton al limbii române*, Bucureşti, 1983.
BSL	= „Bulletin de la Société de linguistique de Paris”, Paris, 1869 ş.u.
BUT	= „Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës”, Seria shkencat shoqërore, Tirana, 1957–1963.
Çabej, SE	= E. Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipes*, Tirana, I, 1982, II, 1976, III, 1987.
Çabej, SGj	= E. Çabej, *Studime gjuhësore në fushë të shqpies* I, II, Priština, 1976.
CADE	= I.A. Candrea, Gh. Adamescu, *Dicţionarul enciclopedic ilustrat*, Bucureşti, 1931.
Camaj, *Alb. Wortbild.*	= Martin Camaj, *Albanische Wortbildung. Die Bildungsweise der älteren Nomina*, Wiesbaden, 1966.
CDDE	= I.A. Candrea, Ov. Densusianu, *Dicţionarul etimologic al limbii române. Elementele latine (**a – putea**)*, Bucureşti, 1907–1914.
Col. Tr.	= „Columna lui Traian, revistă pentru istorie, linguistică şi psicologie poporană”, dir. B.P. Hasdeu, Bucureşti, 1870 ş.u.
Cioranescu, DER	= Al. Ciorănescu, *Dicţionarul etimologic al limbii române*, ed. îngrijită şi traducere din limba spaniolă de Teodora Şandru Mehedinţi şi Magdalena Popescu Marin, Bucureşti, 2001.
Dečev, *Thrak.Spr.*	= D. Dečev, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957.
B. Demiraj, *Alb. Et.*	= B. Demiraj, *Albanische Etymologien (Untersuchungen zum albanischen Erbwortschatz)*, Amsterdam – Atlanta, GA, 1997.
Densusianu, *Haţeg*	= Ov. Densusianu, *Graiul din Ţara Haţegului*, Bucureşti, 1915.
Densusianu, HLR, I	= Ov. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, *Les origines*, Paris, 1901.
DERS	= Gh. Bolocan (coord.), *Dicţionarul elementelor româneşti din documentele slavo-române*, Ed. Academiei Române, Bucureşti, 1981.
DR	= „Dacoromania”. Buletinul „Muzeului limbei române” condus de S. Puşcariu, Cluj, 1920 ş.u.
Drăganu, *Românii*	= N. Drăganu, *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei şi a onomasticei*, Bucureşti, 1933.
Frâncu, *Geneza*	= C. Frâncu, *Geneza limbii române şi etnogeneza românilor*, Iaşi, 1999.
Frâncu–Candrea, *Rot.*	= Teofil Frâncu şi Gheorghe Candrea, *Rotacismul la moţi şi istrieni*, Bucureşti, 1886.

FS	= *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tirana, 1980.
Georgiev, *Trak. ez.*	= Vladimir I. Georgiev, *Trakiĭskiiat ezik*, Sofia, 1957.
Georgiev, *Trakite*	= Vladimir I. Georgiev, *Trakite i tehniat ezik*, Sofia, 1977.
Giordano	= Emanuele Giordano, *Dizionario degli albanesi d'Italia*, Bari, 1963.
Giuglea, *Concordances*	= G. Giuglea, *Concordances linguistiques entre le roumain et les parlers de la zone pyrénéenne*, Cluj, 1937.
Giuglea, *Uralte Schichten*	= G. Giuglea, *Uralte Schichten und Entwicklungsstufen in der Struktur der dakorumänischen Sprache*, Sibiu, 1944.
GS	= „Grai şi suflet, revista Institutului de filologie şi folclor", publicată de Ov. Densusianu, I–VII, Bucureşti, 1923–1937.
Hasdeu, AIR	= B.P. Hasdeu, *Arhiva istorică a României*, I–IV, Bucureşti, 1864–1868.
Hasdeu, CB	= B.P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, Bucureşti, 1878–1879.
Hasdeu, EMR	= B.P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, ed. Gr. Brâncuş, I–III, Bucureşti, 1972–1976.
Hasdeu, *Ist. crit.*	= B.P. Hasdeu, *Istoria critică a românilor. Pământul Ţărei Româneşti*, Bucureşti, 1875.
IF	= „Indogermanische Forschungen. Zeitschrift für indogermanische Sprach- und Altertumskunde", Strassburg–Berlin, 1892 ş.u.
IJ	= „Indogermanisches Jahrbuch", hgg. v. A. Thumb und W. Streitberg, Strassburg–Berlin, 1914 ş.u.
Jokl, LKU	= N. Jokl, *Linguistisch – kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen*, Berlin, Leipzig, 1923.
Jokl, SAEW	= N. Jokl, *Studien zur albanesischen Etymologie und Wortbildung*, în «Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften im Wien. Philosophisch-Historische Klasse», 168. Band, 1. Abhandlung, Viena, 1911.
Kalujskaia, *Reliktî*	= I.A. Kalujskaia, *Paleobalkanskie reliktî v sovremenîh balkanskih iazîkah*, Moskva, 2001.
Krahe, *Spr. Ill.*	= Hans Krahe, *Die Sprache der Illyrier*, I, Wiesbaden, 1955.
KZ	= *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete des Deutschen, Griechischen und Lateinischen*, hgg. v. Th. Aufrecht und Adalbert Kuhn, Berlin, 1852 ş.u.
Ling. Posnan.	= „Lingua Posnaniensis", Poznań, 1949 ş.u.
LL	= „Langue et littérature", Bulletin de la section littéraire, réd. p. Th. Capidan et D. Caracostea, Académie Roumaine, Bucureşti, 1940 ş.u.
Meyer, EWA	= G. Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache*, Strassburg, 1891.
Mihăilă, DLRV	= G. Mihăilă, *Dicţionar al limbii române vechi (sfârşitul sec. X – începutul sec. XVI)*, Bucureşti, 1974.
Miklosich, SER	= F. Miklosich, *Die slavischen Elemente im Rumänischen*, Wien, 1862.
MRIW, I	= *Mitteilungen des rumänischen Instituts an der Universität Wien*, hgg. v. W. Meyer-Lübke, I, Heidelberg, 1914.
Omagiu Iordan, 1958	= *Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, 1958.
Papahagi, DDA	= T. Papahagi, *Dicţionarul dialectului aromân general şi etimologic* ed. a II-a, Bucureşti, 1974.
P. Papahagi, NE	= Pericle Papahagi, *Notiţe etimologice*, în AAR, Memoriile secţiunii literare, seria II, tom. XXIX, 1906–1907, p. 201–248.
Philippide, OR, II	= Al. Philippide, *Originea românilor* II. *Ce spun limbile română şi albaneză*, Iaşi, 1928.
PO	= *Palia de la Orăştie* (1581–1582), ediţie îngrijită de Viorica Pamfil, Bucureşti, 1968.

Poghirc, TILR, II	= Cicerone Poghirc, *Influența autohtonă*, în *Istoria limbii române*, Academia Română, vol. II, redactor responsabil: I. Coteanu, colectiv de revizie: I. Coteanu, I. Fischer, M. Sala, București, 1969.
Pușcariu, ELR	= S. Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, Cluj–București, 1937.
Pușcariu, LR, I	= S. Pușcariu, *Limba română* I. *Privire generală*, București, 1940.
Reichenkron, *Dak.*	= G. Reichenkron, *Das Dakische (reconstruiert aus dem Rumänischen)*, Heidelberg, 1966.
Rev. Shkodra	= „Revistë shkencore e Institutit Pedagogjik dyvjeçar të Skodrës", I, 1964.
RIEB	= „Revue internationale des études balkaniques", directeurs: P. Skok, M. Budimir, Belgrad, 1934 ș.u.
RLV	= *Reallexikon der Vorgeschichte*, hgg. v. Max Ebert, Berlin, 1924–1932.
Romania	= *Romania. Recueil trimestriel consacré à l'étude des langues et des littératures romanes*, publié p. Paul Meyer et Gaston Paris, Paris, 1871 ș.u.
Rosetti ILR	= Al. Rosetti, *Istoria limbii române. De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*, ediție definitivă, București, 1986.
RRL	= „Revue roumaine de linguistique", București, 1956 ș.u.
RS	= „Rocznik slawisstyczny", Kraków, 1908 ș.u.
Russu, *Illirii*	= I.I. Russu, *Illirii. Istoria – limba și onomastica – romanizarea*. București, 1969.
Russu, *Etn. rom*	= I.I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romanică*, București, 1981.
Russu, *Traco-dac.*	= I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. a II-a, București, 1967.
SA	= „Studia albanica", Tirana, 1964 ș.u.
Sala, *Intr.*	= M. Sala, *Introducere în etimologia limbii române*, București, 1999.
Schuchardt, *Vokalismus*	= H. Schuchardt, *Der Vokalismus des Vulgärlateins* I–III, Leipzig, 1866–1868.
SCL	= „Studii și cercetări lingvistice", București, 1950 ș.u.
SF	= „Studime filologjike", Tirana, 1964 ș.u.
SFR	= „Studii de filologie română". I. Anuarul Seminarului de istorie a limbei și literaturei române de pe lângă Facultatea de Litere din București, 1898.
Slavia	= *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*, Praga, 1922 ș.u.
Solta, *Einführung*	= G.R. Solta, *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*, Darmstadt, 1980.
Tudose, *Vocab.*	= Claudia Tudose, *Vocabularul fundamental al limbii române vechi*, în *Sistemele limbii*, coord. de I. Coteanu și Lucia Wald, București, 1970, p. 119 ș.u.
Vasmer, SAW	= Max Vasmer, *Studien zur albanesischen Wortforschung*, Dorpat, 1921.
Xhuvani, Çabej, *Prapashtesat*	= Al. Xhuvani, E. Çabej, *Prapashtesat e gjuhës shqipe*, Tirana, 1962.
ZONF	= „Zeitschrift für Ortsnamenforschung", hgg. von Jos. Schnetz, München – Berlin, 1925 ș.u.
ZRPh	= „Zeitschrift für romanische Philologie", hgg. v. Gustav Gröber, Halle, 1877 ș.u.

ELEMENTE AUTOHTONE ÎN TOPONIMIA OLTENIEI

Faţă de lexicul comun, supus schimbărilor, fondul toponimic e un domeniu mai conservator. Numeroase nume comune transferate în acest compartiment lexical, direct sau prin intermediul numelor de persoană, au dispărut sau sunt folosite rar, de exemplu: *argea*, *baci*, *bâlc*, *bâră*, *bucur*, *bulz*, *bung*, *cătun*, *ciută* (*şută*), *curpen*, *daş*, *ghionoaie*, *ghiuj*, *leurdă*, *muşat*, *noi*(*u*), *ştiră*, *tâmpă* etc. Am dat în această listă numai cuvinte care aparţin (unele cu probabilitate) substratului şi pe care le-am considerat în raport cu ansamblul lexical al graiului din Oltenia. Într-un studiu recent[1] am stăruit asupra caracterului arhaic şi conservator al acestui grai examinând lexicul autohton împreună cu cel moştenit din latină. În acelaşi scop, vom arăta în cele ce urmează că şi fondul toponimic constituit pe baza cuvintelor comune transmise din traco-dacă se păstrează în Oltenia cu mai multă fidelitate decât în alte zone româneşti. Am folosit pentru aceasta materialul pe care l-am selectat din cele şapte volume ale DTRO[2], o operă monumentală concepută şi coordonată de Gh. Bolocan. Am profitat, de asemenea, de MDGR[3] şi de multe alte lucrări de profil[4].

Fiind vorba de o toponimie, în general, minoră, e firesc ca, în cele mai multe cazuri, acelaşi termen să se afle, pe teren toponimic, într-o bogată familie lexicală, de exemplu, *urdă* e folosit în toponimie alături de *Urdari*, *Urdaru*, *Urdele*, *Urdăreanu*, *Urdăreasa*, *Urdăreşti*, *Urdiniţa*, *Urdişoara*, acestea denumind sate, munţi, moşii, văi, pâraie, locuri. La fel, *brusture* coexistă în toponimie cu *Brustani*, *Brustulani*, *Brustulanu*, *Brusturei*, *Brusturelu*, *Brusturetu*, *Brusturet*, toate acestea concurând la reconstituirea unui radical etimologic *brust* (comp. alb. *brusht*, *brushtull*).

---

[1] *Cuvinte din substratul traco-dac în graiul din Oltenia*, în „Fonetică şi dialectologie”, XXIV–XXVI, 2005–2007, p. 51–58, reprodus în *Studii de istorie a limbii române*, II, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2008, p. 128–133.

[2] *Dicţionarul toponimic al României. Oltenia*, vol. I–VII, Craiova, Editura Universitaria, 1993-2009 (DTRO).

[3] G.I.Lahovari, C.I.Brătianu, Gr. Tocilescu, *Marele Dicţionar geografic al României întocmit şi prelucrat după dicţionarele parţiale pe judeţe*, vol. I–V, Bucureşti, 1898–1902 (MDGR).

[4] Academia Română, Institutul de Geografie, *Dicţionarul geografic al României*, vol. I (A–L), vol. II (M–Z), coord. Mircea Buza, Lucian Badea, Şerban Dragomirescu, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2008, 2009 (DGR); *Dicţionarul toponimic al României. Muntenia*, vol. I–III, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2005–2009 (DTRM); Iorgu Iordan, *Toponimie românească*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1963; I.I. Russu, *Etnogeneza românilor*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981; Gheorghe Bolocan, Elena Şodolescu Silvestru, Iustina Burci, Ion Toma, *Dicţionarul entopic al limbii române*, vol. I (A–M), Craiova, Editura Universitaria, 2009 (*Dicţ. ent.*); Remus Creţan şi Vasile Frăţilă, *Dicţionar geografico-istoric şi toponimic al judeţului Timiş*, Timişoara, 2007 (*Timiş*).

Am inclus în lista care urmează şi unele nume de locuri care aparţin numai cu probabilitate substratului: *bâră, bordei, brânduşă, burtă, cioacă, codru, creţ, crăciun, daş, dărâma, gard, guşă, muşat, noi(u), scai, spuză, stăpân, sterp, stână, tâmpă.* Etimologiile latină, v. greacă ori v. slavă, susţinute în cercetările mai vechi pentru aceste cuvinte, nu sunt deplin convingătoare. Pentru unele dintre ele există indicii că ar aparţine fondului preroman. Am atras în această listă şi termenii *Cerna* şi *Timiş* pentru care dispunem de atestări în hidronimia Daciei. De asemenea, am adăugat cuvântul *auş*, din considerentul că s-a păstrat din latină cu un sufix, *-uş*, atribuit substratului. Amintim, în treacăt, că există un număr impresionant de derivate vechi în *-iş, -uş*: *Codrişor, Copăciş, Curpăniş, Deluş, Fântânişu, Găinuşa, Gălbinuşa, Ghimpuşani, Goruniş, Lăcrămuşu, Lăstărişu, Leurziş, Lotrişor, Măluşelu, Mieluşei, Meiş, Meriş, Mestecăniş, Muierişu, Muntişoru, Periş, Pielmuş, Plopiş, Plopşor, Plutiş, Podişor, Sângeriş, Scăunaş, Spinişoru, Teiuş, La Tufăriş, Ţăpşoru, Ulmiş, Unchişelu, La Viişoară* etc. Preferinţa pentru colective (uneori, diminutive) în *-ş* trebuie pusă pe seama moştenirii preromane din română. Terminologia topică de importanţă locală apare, de cele mai multe ori, în compuse entopice sau cu diferite alte determinări. Iată exemple cu elemente aparţinând lexicului autohton: *Cornu Brazilor, ~ Malului, ~ Măgurii*; *Cotu Bălţii, ~ Bucurii*; *Craca Ciorii, ~ Ciuţi*; *Curelele Măzăroilor*; *Dealu Bucureştilor, ~Bulzeşti, ~ Cioaca, ~ Cioara, ~ Copăcelului, ~ Gropilor, ~ Şopârleştilor, ~ Zară, ~ Pupăza, ~ de la Brânaşi, ~ de la Măgură, ~ de la Murgă, ~ de la Strunga, ~ de la Pâraie, ~ Bâlcului*; *Fântâna Bărzoaicăi, ~ lu Buză, ~lu Cioc, ~ lu Crăciun, ~ lu Mânzu, ~ lu Mânzală, ~ Mânzaţilor, ~ lu Moş Adam, ~ lu Moş Florea* (sunt înregistrate 40 de compuse cu *moş* nearticulat), *~ lu Mură, ~ lu Murgan, ~ lu Păpuşă, ~ Pupăzoilor, ~ lu Zară, ~ Zăroaiei, ~ lu Barză*; *~ din Părău, ~ Bâlcului, ~ Predii Druiul, ~ Sterpului, ~ Urdei*; *Groapa Moşilor*; *Heleşteu la Brânaşi*; *Hotaru Bărăiacului, ~ Brusturilor, ~ Bucurovei, ~ Bungeţelului, ~ Daşovei*; *Izvoru Urzii, ~ Groapelor, ~ Sterpelor, ~ Bucuresii*; *În Chelbează, În Brustulu, În Cătune, În Argele, În Coasta Măzăroilor, În Curpănu, În Zăroi, În Copăciş, În Jumătăţi, În Leurda, În Mal, În Mărari, În Moşii, În Viezuru, În Vârf la Piatra Mânjii, În Mázări, În Măru Moşesc*; *La Pupăzoi, La Pupăzoanea, La Grumaji, La Merii Moşeşti, La Pietrele Moşului.* Cu determinatul *Valea*, compusele în care intră termenii autohtoni sunt în număr foarte mare. Ele apar mai ales în Gorj şi în Vâlcea: *Valea lu Brusture, ~ Bâra, ~ lu Moş, ~ lu Urdă, ~ Barza, ~ Brădişor, ~ Búnget, ~ Buzuiana, ~ Daşova, ~ Gărdoaia, ~ Ghimpaţi, ~ Guşoianca, ~ Leordeasa, ~ Leurdu, ~ Măluroasa, ~ Şopârliţa, ~ Viezuroaia, ~ Argelelor, ~ Berzelor, ~ Cătunelor, ~ Gropanelor, ~ Măgurilor, ~ Moşnenilor, ~ Moşilor, ~ Vizuinilor, ~ Viezurilor, ~ cu Curpeni, ~ cu Viezurini, ~ Letnicica* (pârâu, *letnic* < *lete* ?), *~ Măgăreţ, ~ Mânza, ~ Pupăza, ~ Stânelor, ~ Stearpă, ~ Sterpăriilor, ~ Ţarcului, ~ Urdarilor.* Se pot adăuga aici compusele cu *vâlcea*: *Vâlceaua cu Argele, ~ cu Brad, ~ cu Gropile, ~ cu Ghimpi, ~ cu Leurda, ~ cu Strunga, ~ cu Viezuinele; Piatra Argelei* (Gj), *~ Barzului* (Vl), *~ Copăcenilor* (Vl), *~ Moşului* (Mh) etc. Am inclus în această listă şi câteva exemple de toponime cu prepoziţiile *în* şi *la*.

În continuare, prezentăm, în ordine alfabetică, toponimele din Oltenia bazate pe nume comune care provin din substrat. Intervenim mereu cu precizări privind modul de formare a termenilor, semantica lor, aria de răspândire, frecvenţa (inclusiv a

derivatelor), apropierea, prin anumite particularități, de etimoanele presupuse (ori de echivalentele albaneze ale numelor comune), comparația cu alte zone ale țării etc. Vom pune astfel în lumină o dovadă importantă privitoare la caracterul conservator al graiului vorbit în Oltenia, în special în aria nordică a acestei provincii.

Acest studiu, în care am cercetat numai numele de locuri din Oltenia, trebuie considerat ca parte integrantă a celui publicat cu mulți ani în urmă referitor la transferul în onomastică (toponimie și antroponimie) al cuvintelor din substrat [5].

Argéle pl., munte (Gj), termen mai cunoscut în zonele de sud ale țării (*Argeaua*, *Argelele*, loc, deal, în Argeș, DTRM, I, p. 202). Ca denumire a unui munte s-ar părea că, față de numele comun, e mai apropiat semantic de corespondentul albanez: *rragal* „teren pietros". Cu înțelesul inițial de „încăpere subterană", *argea* era sinonim cu *bordei*. Acest sens pare să se păstreze în compusul *Groapa Argelei*, loc, în Argeș și Teleorman (DTRM, III, s.v.) și *Valea Argelelor* (Vl).

Aușu (var. *Aoșu*) și der. *Aușel*, pârâu, deal, pădure, izlaz, explicabil de la n. pers. *Auș*. Am reținut acest termen pentru formantul *-uș*, care e autohton: lat. *avus* + suf. *-uș*. Ca nume comun, *auș* a dispărut din dacoromână, e general în aromână: *aușlu*. De remarcat că cele mai multe atestări ale lui *Aușu* sunt din Gorj (totuși *Aușu*, vâlcea, în Argeș, DTRM, I, p. 212). Mai obișnuit este sinonimul *Bătrân*, *Bătrâna*, sat, deal, vale, ogaș (în Muntenia acesta are o frecvență mult mai mare, v. DTRM, I, 263); v., mai departe, *Moș*. *Auș* (ca și *ghiuj*) a fost transferat numai în mod excepțional în onomastică pentru că, spre deosebire de sinonimele *moș* și *bătrân*, nu a avut și sensuri funciare.

Baciu (și der. *Bacea*, *Băcești*, *Băcia*, *Băcila*), sat (sau parte de sat), deal, moșie, vale, pârâu; n. com. *baci* „mai mare peste ciobani, cel care prepară brânza la stână" a intervenit în toponimie prin numele de persoană. E interesant der. *Baciova*, baltă (Dj), care, ca și *Bucurova* ș. a., pare derivat pe teren românesc după model sârbocroat. Față de sinonimele latinești *păstor* (care nu s-a impus și în onomastică), *păcurar* și orientalul *cioban*, n. com. *baci* a rezistat mai ales prin specializarea semantică. Ca toponim pare mai răspândit în zonele de transhumanță intensă (Argeș, Prahova, Buzău, Călărași, Dobrogea).

Balaure (*Balaura*, *Balauru*; nu apar forme cu *ă*), vale, pârâu, parte de sat, baltă, deal, moșie; mai frecvent în sudul Olteniei. E un toponim care provine de la un n. pers.

Baltă, sat, moșie, pârâu, vale, cu o mulțime de derivate: *Bâlta*, *Bâltișoara*, *Băltărețu*, *Bâlteni*, *Băltașu*, *Băltaru*. E un cuvânt cu o răspândire neobișnuit de mare mai ales în aria de sud a țării (v. și Iordan, *Top. rom.*, p. 53), având, uneori, și înțelesul de „loc arabil; loc mlăștinos, noroios", identic cu al echivalentului albanez *baltë*. De arătat, în treacăt, că româna dispune de un număr imens de entopice care desemnează locuri joase, mlăștinoase, noroioase (v. *Dicț. ent.*, I (A–M), s. *baltă*). Foarte multe dintre acestea au devenit nume de locuri. Ca nume comun, *baltă* apare regional cu alternanța *a : e*; pl. *belți* și *belte* (în Oltenia). Important pentru această provincie este faptul că *Balta* figurează în compuse cu alte cuvinte aparținând

[5] *Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române*, Institutul Român de Tracologie, „Bibliotheca Thracologica", VIII, București, 1995; republicat la Editura „Dacica", București, 2009.

substratului: *Balta Bucura*, ~ *Bucurii* (Mh), ~ *Ghelbeaza* (Olt), ~ *Mânzului* (Gj), ~ *Țapului* (Vl), ~ *Țăpoii* (Vl), ~ *cu Curpeni* (Gj), ~ *cu Leurda* (Vl), ~ *di la Argele* (Vl), ~ *Balauru* (Dj), ~ *Trăistenilor* (Olt). *Balta* pare sinonim cu *Bara*, pârâu (Mh), *Băra*, vale, *Băranu* sat (*Bara*, sat în Banat), de la n. com. *bară* „loc mlăștinos", cu răspândire balcanică (pentru sinonime, v. Iordan, *op. cit.*, p. 53; DTRO, I, p. 270); cf. și scr. *bara* „mlaștină".

Barza, sat (Gj, Vl), vale, coastă de deal (nume de sate și în Hunedoara și Muntenia), der. *Bărzuica*, sat și deal (Gj), parte de sat (Mh, Dj). În toponimie a pătruns, foarte probabil, prin intermediul n. pers (inițial, supranume format de la n. com. *barz -ă* adj. „alb, pestriț", comp. alb. *i bardhë* „alb"). Mai frecvent e sinonimul latin *Albu*, *Alba*, *Albele*, *~eni*, *~ești*, munte, pârâu, sate, vale, deal. Concurența se vede și la numele comune: adj. *bardz*, *barz* (din substrat) e rar și specializat semantic față de *alb* (lat. *albus*), care e frecvent și cu înțeles general. E posibil să fi intervenit și sl. *bělŭ*, care s-ar recunoaște în radicalul numelor unor sate din nordul Olteniei: *Bala*, *Băleni*, *Bălești* etc.

Bălciuca, baltă (Dj), *Bălcoiu*, insulă (Dj), inițial n. com. *bâlc* (probabil n. pers. în *Fântâna Bâlcului*, (Olt)), cunoscut în toată țara cu înțelesul „băltoacă, mlaștină" (DTRO, I, p. 307). De radicalul *Bâlc-* pot fi legate și *Bălcești*, *Bălceasca*, sate, vii, munte (Gj, Mh), *Belciu*, baltă, loc mlăștinos (Gj). La același radical e raportat și *Béuca*, mlaștină, vale, viroagă, vâlcea, *Béucile*, râpă, mai ales în aria de nord a Olteniei; de adăugat, la aceeași familie, *Boalca*, pârâu (Vl), *Bolca*, pisc, pădure, pârâu, munte (Vl). Se poate spune că *bâlc* (și *bâlcă*), transferat în toponimie prin valoarea entopică, a dezvoltat o familie relativ bogată (cf. Iordan, *Top. rom.*, p. 54).

Bălegaru, *Bălegarele*, pârâu, tarla, loc; e rar, mai des se află în Muntenia: *Băligoși*, *Băligoasa*, *Băligelu*, ca nume de sate, moșii, văi (cf. DTRM, I, p. 247). E posibil ca în toponimie să nu provină de la un n. pers. (supranume), ci, printr-o metaforă, de la n. com. (v. și *Cercetări*, p. 38).

Bâra, sat (Dj), *Bârâiacu*, sat (Mh). S-ar presupune, inițial, un n. com. **bâră* „oaie", legat de interj. *bâr* „strigăt cu care se mână oile", element autohton (v. Hasdeu, EMR, III, s. v., pentru bibliografie v. Brâncuș, *Vocab.*, p. 42).

Bordei, *~eie*, *~eile*, *~ieni*, *~iești*, adesea cu determinări adjectivale sau personale, e cunoscut în toată Oltenia, mai frecvent în Gorj, denumind un loc, un deal, o parte de sat. N. com. *bordei* (are și un sens pastoral: „cășărie, comarnic, stână, staul", cf. DGDS, I, s. v.) e considerat, de regulă, ca element de substrat (v. Russu, *Etn. rom.*, p. 266), sinonim cu *argea*.

Bradu, loc, pârâu, deal, pisc, munte, e frecvent în județele din nordul Olteniei și, la fel, cu aceleași semnificații, *Brazi*, *Brădățeaua*, *Brădățelu*, *Brădenii*, *Brădești* (sate), *Brădet*, sat, vale, munte, *Brădețu*, *Brădiceni*, *Brădiște*, sate (v. și Brâncuș, *Cercetări*, p. 43, unde se dă o imagine mai amănunțită a răspândirii toponimului *Brad* pe cuprinsul României).

Nu e lipsit de interes să arătăm aici că toate numele autohtone și latine care denumesc copaci au pătruns și în toponimie (în onomastică, în general): *arțar*, *brad*, *curpen*, *castan*, *cer*, *copac*, *corn*, *fag*, *frasin*, *gorun*, *jugastru*, *mesteacăn*, *paltin*,

plop, *salcie*, *stejar*, *ulm* etc. Multe apar în compuse sau derivate: *Dealu Făgețelului*, *Cărpiniş*, *Cerăt*, *Dealu Ulmetului*, *Brăzişorii*, *În Plopet* etc. Oltenia de nord excelează în toponime de adest fel.

Brâna, măgură (Dj), de la n. com. *brână* „brâu, cingătoare, chingă”, *Brânişoru*, coastă de deal (Vl), *Brânaşi*, loc (Mh), *Brânoanea*, deal (Mh), raportate la n. com. *brâu*, *brâne*, din substrat. De observat că toponimele provenite de la *brâu* au, ca şi antroponimele (*Brânaşi*, *Brânariu*, cf. Iordan, DNFR), un *n* primitiv.

Brânca, pârâu, luncă (Gj), *Brâncioaia*, crivină (Gj), ar fi în legătură cu apelativul *brâncă* „loc cu guşteriță; iarba porcului” (DTRO, I, s. v.), plantă tămăduitoare pentru umflătură la falcă.

Brânduşa, sat, mahala, pârâu (Dj), deal (Gj), moşie, vale (Mh), *Brânduşul*, *Brânduşeşti*, parte de sat (Dj). Ca nume comun, *brânduşă* e atribuit de unii învățați substratului (v. Russu, *Etn. rom.*, p. 270); suf. *-uş* este, în mod cert, autohton.

Brânza, cu derivatele *~ani*, *~aru*, *~eni*, *~eşti*, *~oaia*, în satele din nordul Olteniei, denumind părți de sat, movile, dealuri, pâraie. De remarcat că toți aceşti termeni topici sunt secundari, provin din antroponime.

Brusture, cu derivate la care se degajează un radical *brust* (comp. alb. *brusht* – *brushtull*), denumeşte sate, munți, dealuri, văi, păduri, livezi: *Brustani*, *~ulani*, *~ulanu*, *~rei*, *~urelu*, *~uretu*, *~reț*, toponime localizate în aria de nord a Olteniei.

Bucur, *Bucura* atestat în microtoponimia din toată Oltenia, *Bucureasa*, sat (Gj), *Bucurelu*, izlaz (Vl), *Bucureşti*, sate în Oltenia; un sat *Bucureşti* e atestat în Vl în sec. al XIV-lea, altul, cu acelaşi nume, în sec. al XV-lea în Mh (aici şi *Bucuroasa*, parte de sat). Foarte probabil *Bucurova* (Mh) s-a format de la *Bucur* (ca şi *Cotova* de la *Cot*, *Bungova* de al *Bung* etc.) după modelul numelor slave în *-ova*: *Brabova*, *Corcova*, *Glogova*. *Bucur*, cu diferite derivate, e cunoscut în toponimia multor regiuni româneşti (v. *Cercetări*, p. 47), dar cea mai mare frecvență o are în Oltenia. Cu înțelesul inițial al lui *Bucur*, acela de „frumos” (comp. alb. *i bukur* „frumos”), se află în Oltenia toponime redate prin echivalentul slav: *Crasna*, nume de sate. Există în toponimia Olteniei şi numeroase nume redate prin sinonimul latin: *Frumosu*, *~oasa*, *~uşani*, *~uşei*, pădure, câmpie, pârâu, munte. De adăugat, de asemenea, toponimele exprimate prin *muşat*, considerat autohton de unii tracologi.

Bulzu, nume de munți (Mh, Gj, Vl), *Bulzeşti*, comună în Dj; ca n. pers. e foarte răspândit în Oltenia (DTRO, I, s.v.); de adăugat hidronimele *Bulzul*, *Bulzişa*, *Bulzişul*. Ca nume com., *bulz* „cocoloş de mămăligă” e atribuit cu probabilitate substratului (cf. Brâncuş, *Vocab.*, p. 134).

Bunga, *Bungu*, *~et(u)*, *~ețel*, *~ețani*, *~ețoaia*, sat, deal, pădure, moşie, loc, cunoscute mai ales în aria de nord a Olteniei. De remarcat în mod special că derivatele colective în *-et* păstrează accentul pe radical: *Búnget*; de asemenea, acestea denumesc, de regulă, o pădure, deci se conservă legătura cu înțelesul inițial al lui *bung*: „copac, arbore, stejar” (comp. alb. *Bung*, id.). Derivatul *Búngova*, loc (Tismana, Gj), s-a format (ca şi *Bucurova*) de la *bung*, după modelul toponimelor de origine slavă în *-ova*. În Banat sunt multe localități în *-ova*, unele fiind derivate interne: *Stanciova*, *Vucova*, *Darova*, *Blajova*, *Ianova*, *Sârbova* etc. (v. Crețan, Frățilă, *Timiş*, 2007).

Burta, munte (Gj), mai des în compuse: ~ *Măgurii*, ~ *Vacii*, ~ *Veche*, teren mlăştinos. Derivatele în *~eni*, *~eşti*, parte de sat, *~icelu*, vâlcea, *~oaica*, deal, *~oiu*, sat, sunt prin toate judeţele Olteniei. În onomastică (obişnuit şi ca n. pers.), *Burtă* are provenienţă metaforică. Apelativul *burtă* (cu numeroase derivate) e răspândit mai ales în aria de sud a ţării şi e sinonim cu *pântece* şi *foale* din zona nordică. Foarte probabil, *burtă* este un cuvânt autohton (Cicerone Poghirc, *Influenţa autohtonă*, în *Istoria limbii române*, Bucureşti, 1969, vol. II, p. 355; Russu, *Etn. rom.*, p. 279).

Buza, pârâu (Gj), apare, de regulă, în compuse şi derivate (aceasta fiind o caracteristică a numelor părţilor corpului transferate în toponimie), unele legate metaforic de numele comun, iar altele direct de antroponime: *Buza Piscului*, cunoscut în toată aria Olteniei; ~ *Plaiului* (Gj), ~ *Râpii*, pădure (Dj), ~ *Ţapului*, munte (Gj). Câteva derivate: *Buzatu*, *Buzărnea*, *~ăţani*, *~ăţeşti*, *~easca*, *~eica*, *~eşti*, *~ilă* etc., sate, dealuri, vâlcele, moşii.

Căciulata, deal, vârf, izvor, munte (Gj), *Căciulatu*, sat (Dj), *Căciuleasa*, pădure, *Căciuliţa*, deal, *Căciulăteşti*, sat (Dj), raportate la *căciulă*, cuvânt din substrat. Important este *Căciulata*, un aparent adjectiv substantivat (ca şi *Brusturata*, *Lăpuşata*, *Viezurata*, v. Graur, *Nume de locuri*, p. 159).

Călbează e rar ca toponim: *Poiana de la Călbegioara* (R. Popescu, *Graiul gorjenilor de lângă munte*, Craiova, 1980, p. 146), *În Chelbează* (Dj).

Cătunu, sat, parte de sat, loc, mai frecvent în zona de nord a Olteniei, pare să conserve înţelesul iniţial, presupus de N. Jokl (pentru detalii, v. Brâncuş, *Vocab.*, p. 58–59), acela de „colibă, cort, locuinţă izolată"; faptul acesta ar rezulta din aceea că toponimul e folosit, de regulă, la plural: *Cătunele*, sat (Gj, Vl) sau, mai des, cu o determinare: *Cătunu ăl Mic*, ~ *Birăilor*, ~ *de Jos*, ~ *Delureni*, ~ *lui Stroie*, ~ *Jugastru Nou* (în DTRO, s. v., sunt înregistrate 46 de astfel de compuse). Forme de pl. se întâlnisc şi în Muntenia: *Cătunaşi*, sat (Argeş), *Cătuneşti*, poiană (Prahova) (DGR, I, s. v.). Sinonimul *sat* apare rar cu determinări (*Satul Lung*, *Satul Nou*; cu derivare: *Săcel*, pl. *Săcele*).

Cârligu şi *Cârligi*, *~ele*, *~éi*, sate (Gj, Vl), de la un apelativ presupus autohton (cf. Russu, *Etn. rom.*, s. v.). *Cârligu* (cu derivate) e răspândit şi în Muntenia (DGR, I, s. v.).

Cerna, râu (Mh, Vl), sat (Gj), raportat etimologic la trac. *Dierna*, (*Pro*)*dierna*, *Tsiernensis* (cu o reamenajare slavă), în aceeaşi arie cu *Apa Neagră*, sat şi pârâu (Gj), *Valea Neagră*, ogaş, compuse din elemente latine. De adăugat, din aceeaşi zonă, der. *Cernişoara*, *Cernişoru*, pârâu (Vl).

Cioaca, parte de sat, vârf, deal, pădure, baltă e frecvent în Oltenia de nord, mai ales cu determinante. Apelativul ar fi în legătură etimologică cu *cioc* şi *ciucă*, termeni din substrat. În Muntenia: *Cioceni*, *Ciočeşti*, *Ciocile*, sate (DGR, I, s.v.).

Cioara, munte, deal, pârâu e mai obişnuit în Gj. În toponimie s-ar explica prin raportare directă la apelativul *cioară* (pentru care comp. alb. *sorrë*, id.). *Cioara* e cunoscut în special sub forma derivatelor, denumind, de regulă, sate sau părţi de sat: *Ciorani*, *~ari*, *~ăşti*, *~oiaşi*, *~oiu*, aşezări.

Cioc cu der. *Ciocanu*, *Ciocanele*, *Ciocănari*, *~eşti*, piscuri, dealuri, sate, de la un apelativ autohton.

Ciuca, deal, pădure (Gj), *Ciuceni*, *~eşti*, sate (Vl, Gj), *Ciucel*, pădure (Gj), de la un termen din fondul preroman (comp. alb. *sukë*).

Ciuta, pârâu, deal, măgură, parte de sat, *Ciuteşti*, sat (Gj), *Ciutani* (Mh). De adăugat varianta cu *ş-*: *Şuta*, sat (Vl) , pârâu (Gj).

Codru, denumind un loc, o pădure, un sat, apare, de regulă, cu determinări variate: topice, nume de persoane, adjective. La acestea se adaugă numeroase derivate: *Codrea*, *~easca*, *~eni*, *~eş*, *~eşti*, *~işoara*, *~işorii*. *Codru* e cunoscut ca toponim pe tot cuprinsul României, dar pare mai bine reprezentat în judeţele din nordul Olteniei (Gj, Vl). Prin acest cuvânt era numită şi o formă de organizare a ţinutului, superioară ocoalelor, dar inferioară cnezatului şi voievodatului.

Copaciu (varianta refăcută, *Copacu*, e rară), cu diverse determinări. Mai importante sunt derivatele, care denumesc dealuri, păduri, văi şi, mai ales, sate: *Copăceni*, *~eşti*, *Copăcioasa*, *~etu*, *~elu*. Aproape toate atestările olteneşti din DTRO, II sunt din Gj şi Vl, aria în care s-a conservat mai bine fondul autohton al românei (v. pe larg Iorgu Iordan, *Top. rom.*, p. 386, 406, 469; v. şi DGR, I, p. 293–294).

Crăciun, uliţă (Mh), *Crăciuna*, sat (Vl), *~uri*, parte de sat (Dj), *~easca*, moşie (Gj), *~eşti*, sat (Dj), *~oaia*, deal (Olt). Termen cunoscut în toată ţara (DGR, I, p. 322). N. com. *crăciun*, transferat în onomastică, s-ar datora, după unii cercetători, influenţei substratului.

Creţu, deal, pârâu (Gj, Mh), cu derivatele *Creţeni*, *~eşti* (Vl, Dj, Olt), ca nume de sate; adj. *creţ*, adoptat în onomastică, e presupus de unii cercetători că ar aparţine substratului.

Curmătura, sat (Dj), culme, deal (Gj, Vl), mai obişnuit în celelalte regiuni ale ţării (v. DGR, I, p. 344); comp. alb. *kurmoj* „a tăia în bucăţi", *kurm* „corp, trunchi de copac, bucată".

Curpenu, atestat mai ales în Gj, denumind sate, plaiuri, piscuri, pâraie, cu der. *~ata*, *~atu*, *~el*, *~iş*, *~oasa*; n. com. *curpen(e)*, transferat în onomastică, e comparabil cu alb. *kulpër* id.

Cursa e cunoscut, dintre judeţele Olteniei, numai în Gj: *Cursa Parângului*, munte, *Cursaru*, sat. Pentru originea autohtonă a n. com. *cursă* „capcană, laţ" comp. alb. *kurthë* id.

Daşova, parte de sat în Tismana (Gj), comună, sat în jud. Olt, *Drumu la Dăşova* (Vl), termen format de la n. pers. *Daşu*, cu suf. *-ova* după model slav (ca şi *Bucurova*, *Bungova*); n. com. *daş* „miel" se comp. cu alb. *dash* „berbece".

Dărâmatu, deal (Dj), *Dărmăroaia*, pârâu (Vl), mai frecvent *Dărâmături* (Gj, Mh). Pentru etimologia verbului *dărâma* v. Brâncuş, *Vocab.*, p. 139: alb. *dërmoj* „a fărâma".

Drui, loc (Dj) (comp. alb. *dru* „lemn, copac, stejar"); *Valea Druiului* (Olt), *Fântâna Druiului* şi *~ lu Druiu* (DTRO, III, p. 23, transferat din antroponimie.

Fluierea, deal, şes, vale (Mh), *Fluieranu*, *~ari*, parte de sat (Mh), *~aru*, vale (Mh), *~ăşeşti* (Gj); n. com. provine din substrat (comp. alb. *flojere*).

Fluturelu, deal (Gj), probabil autohton (comp. alb. *fluturë*).

Gardu, deal, vale, crac de munte (în toate judeţele Olteniei). E un toponim cunoscut şi în celelalte zone româneşti.

Ghimpați, sat (Dj, Olt), *Ghimpeni*, sat (Olt), *Ghimposu*, șes (Dj), *~urosu*, fâneață (Vl), *~ușani*, poiană (Dj); cunoscut și în Muntenia ca nume ale unor sate (DTRM, III, s.v.).

Ghionoaia, deal (Vl), *Ghionoiu*, deal (Gj), *Ghioroiul*, sat și deal (Vl) și *Ghioroaia*, pădure (Vl) se raportează la n. com. *ghionoaie* (comp. alb. *gjon*); probabil și n. pers. *Ghionea*, transferat în toponimia Munteniei (cf. DTRM, III, s. v.).

Ghioșani (și var. înv. *Ghiușani*), sat (Olt) (*Ghioșești*, în Prahova); s-ar apropia de n. com. *ghiuj* „moș, bătrân, auș", pentru care comp. alb. *gjysh* „bunic, bătrân".

Gresia, vâlcea (Dj), pârâu, parte de sat (Gj), *Gresarea*, pârâu (Vl) e legat direct de entopicul *gresie*. Poate fi adăugat *Greasova*, pârâu (Gj), raportat la var. *grească* (comp. alb. *gërresë*). Ca nume de sat, *Gresia* e mai obișnuit în Muntenia (v. DTRM, III, s. v.).

Groapa, munte și râu (Gj, Vl), *Groapele*, munte (Gj, Vl), *Gropana*, loc (Dj), *Gropanele*, sat (Dj), *Gropile*, munte (Vl). Entopicul *groapă*, din substrat, s-a extins în toponimia românească mai cu seamă în compuse cu diferite determinări (v. DTRM, III, s. v.). De adăugat der. *Gropoi*, gârlă (Gj), *Gropșani*, sat (Olt), *Gropșoara*, loc (Olt) și chiar var. *Gropu*, munte (Gj).

Grumazu, moșie (Olt), *Grumazi*, loc (Gj), *Grumaji*, loc (Vl), *Dealu Grumaz* (Mh). În Moldova: *Grumăzești*, *Grumezoaia*, sate (DGR, I, p. 519); n. com *grumaz* se comp. cu alb. *gurmaz*, *grumaz* „gâtlej".

Gușa, cunoscut în toată Oltenia mai ales ca oiconim; *Gușata*, *Gușești*, *Gușoianca*, *Gușoieni*, *Gușoaia*, nume de sate; la fel, în Muntenia, pentru care v. DTRM, III, s. v.

Leurda, sat (Dj, Olt), cu multe derivate: *Leurdeasa*, *~ișu*, *~oasa*, *Leurziș*, *Leurzaua*, *Leurzoaia*; pl. *Leurzile*, *Leordele*, pârâu, toponime minore, cu frecvență mai mare în Gorj. Termenul există însă în toate zonele țării (DGR, s. v.).

Malu, sat (Gj, Dj, Vl). Termen foarte răspândit (în DTRO au fost înregistrate peste cincizeci de microtoponime constituite cu *mal*). Într-un compus ca *Fața Malului* are înțelesul de „deal, munte" (comp. alb. *mal* „munte").

Mazărea, deal, *Mazări*, poiană (Gj), cu derivatele *Măzărelu*, *~ari*, *~ărești*, sat, *~ăriștea*, *~ăroaia*, *~ăroi*, sat, toate în Gj. Toponimul se explică în unele cazuri prin transfer din antroponimie. Ca termen comun conservă sensul etimologic.

Măgaru, *~eața*, *~ețu*, *~eți* (sate), *~ițe*, *~ițani*, *~ițești*, locuri (Dj, Gj), impuse în toponimie prin supranume.

Măgura, denumește sate, dealuri, munți, vii, păduri, pâraie, termen foarte răspândit, cu multe derivate și compuse. În DTRO sunt înregistrate câteva sute de compuse cu nume comune sau proprii de felul: *Măgura lu Bucur*, *~ Berzei*, *~ cu Brazii*, *~ Lupului*, *~ Moșilor*, *~ Mușatei*, *~ Viezure* etc. (v.și MDGR).

Mânzu, *Mânza*, deal, pârâu, cu der. *Mânzălești*, *Mânzețelu* (Gj); e mai frecvent în Moldova: *Mânzați*, sat și în estul Munteniei: *Mânzu*, sat (DGR, II).

Moșia, derivat de la subst. *moș* „pământ moștenit", apare cu diferite determinări din care rezultă că avea înțelesul de „proprietate moștenită", mai exact „proprietatea obștei, în devălmășie", de ex. *Moșia Sătenilor*, *Moșia Poienarilor*, *Moșia Moșnenilor* etc. *Moșia* e realtiv rar în Gorj; ca și derivatele *Moșneni*,

Moşoaica, *Moşteanca*, *Moşteneasca*, *Moşteni*, sat (Vl), *Uliţa Moştenilor* (Mh), apare mai des în Vl, Olt şi Dj. *Moşie* însemnează o mulţime de *moşi* (cu sensul funciar); de aici absenţa (sau, în cel mai bun caz, apariţia rară) lui *moş* ca toponim. În combinaţii ca: *Faţa Moşului*, *La Padina Moşului*, *Pietrile Moşului* (Mh), *Lazu Moşului* (Vl), *Groapa Moşilor* (Gj), are înţeles de „bătrân, bunic".

Mugure e mai cunoscut ca antroponim. În toponimia Olteniei apar *Mugurei*, sat (Dj), şi *Mugurel*, pârâu (Gj), care provin de la nume de persoană.

Murgu, un toponim frecvent, sub formele: *Murga*, *Murgéle*, *Murgaşu*, munţi (Gj, Vl), *Murgaşi*, sat (Dj), *Murgeni*, *Murgeşti*, sate (Gj, Olt), *Murgăşelu*, vale (Vl), *Murgileşti*, sat (Gj), *Murgeleasa*, *~oci*, *~oşiu*, *~uleşti*, *~ulete*, *~uleţu*, *~uşeni*, *~uţu*, în aria de nord a provinciei, explicabile fie de la n. com., fie, mai ales, de la n. pers.

Muşet (probabil *Muşat*), pârâu, *~ari*, *~eşti*, deal şi sat, *~oaia*, *~oiu*, munţi, toate în Gj. Termenul ar fi trunchierea unui *frumuşat* (Iordan, *Top. rom.*, p. 113) sau, probabil, din substrat (Russu, *Etn. rom.*, p. 363), fapt care justifică includerea în această listă. Ca nume comun, *muşat*, sinonim al lui *frumos*, nu mai există în graiul din Oltenia.

Noi, pârâu (Vl), de la n. com. *noi*(*u*) „picătură de apă, rouă", care ar sta la baza lui *noian*, atribuit substratului (cf. Russu, *Etn. rom.*, p. 368). La Drăgăşani (Vl) şi: *Capu Loianu*, loc; după Densusianu („Grai şi suflet", III, p. 431), *loian* „mulţime, imensitate, cantitate mare", de origine slavă, ar sta la baza lui *noian*.

Părău, sat (Gj), *Pârâieni*, sat (Dj, Vl), *Pârâioasa*, vale (Vl); în compuse: *Pârâu Bungetu*, *~ Bradului*, *~ Ciutei*, *~ Grumazului*, *~ Groapelor*, *~ Măgurei* etc.

Plaiu, sat, munte, deal, loc (în aria de nord a Olteniei), cu foarte multe determinări: *Plaiu Bradului*, *~ Bulzului*, *~ Şopârla* etc. şi derivate: *Plăieţu*, *~eşti*, *~iaşa*, nume de locuri. Etimologia lui *plai* e greu de stabilit: lat. *plagium*, gr. *πλαγιος*, alb. *pllajë*.

Pupăza, loc, deal, sat, moşii, ne întâmpină în Gorj şi Vâlcea: *Pupăzoni*, *~ăşti*, sate (Gj, Olt), *~easca*, moşie (Vl), *Uliţa Pupăzanilor*, *~ Pupăzoilor* (Gj).

Răţoaia, pârâu (Gj), *~oi*, moşie (Gj), *~eşti*, sat (Vl, Gj), *Raţa*, baltă (Dj); n. com. *raţă* se comp. cu alb. *rosë*.

Rânză e recunoscut în compusul *Teiul Rânzescu*, moşie (Gj), evident, un nume de persoană. Apare însă în alte zone ale ţării (v. Brâncuş, *Cercetări*, p. 71).

Sâmbureşti, sat (Olt; MDGR, V, p. 413), *Sâmburoaia*, pisc (Gj), provin prin intermediul unui n. pers. din n. com. *sâmbure* (alb. *thumbullë*).

Scăieţi, fâneaţă (Gj), *Scăioasa*, poiană (Dj), *Scăioşi*, sat (Vl), *Scăieştii*, sat (Dj). N. com. *scai* e atribuit substratului de Poghirc (în ILR, II, p. 333).

Spânzu, pârâu (Gj); n. com. *spânz* e moştenit din substrat (alb. *shpënd*).

Spuzani (Mh) şi *Spuzeşti* (Gj), oiconime care s-ar raporta la *spuză*, probabil autohton (comp. alb. *shpuzë* id.).

Stăpâioru, deal (Gj); n. com. *stăpân* se explică prin substrat.

Sterpu, râu (Gj), *Stearpa*, teren (Vl), *Sterpoaia*, sat (Gj), *Stărpari*, deal (Gj), *Stărpării*, deal, vale (Gj), *Stărpunişte*, loc (Gj), raportate la *sterp* (alb. *shterpë*), probabil autohton.

Stâna, foarte frecvent în compuse (cu nume de persoane sau topice: ~ *Bradului*, ~ *din Groapă*, ~ *din Leurda*, ~ *din Pârâu*, ~ *Țeapa*, ~ *Câinenilor*, ~ *Coarnele*; derivate rare: *Stânăieni*, deal, *Stânișoara*, munte. E firesc ca denumirile cu *stână* să se afle în Gorj și Vâlcea, județe situate sub coroana munților.

Strunga, loc, deal, pădure, *Strunghiște*, loc cu strungi, *Strungașul*, pârâu (Gj). Element pastoral din substrat (comp. alb. *shtrungë*), în Oltenia e cunoscut ca toponim numai în județele dinspre munte.

Sturu, munte (Gj), *Sturișoru*, pârâu (Vl), *Sturi*, cleanț (Gj), loc cu stânci (Gj, Vl). E un element străvechi, atestat și ca n. com., considerat vechi grecesc de unii cercetători (comp. și alb. *shtyllë* „stâlp", cf. Al. Rosetti, ILR, p. 215).

Șopârla, parte de sat, teren agricol (Dj, Vl, Mh), *Șopârlița*, sat (Mh, Olt); n. com. *șopârlă* are origine preromană (comp. alb. *shapi*, id.).

Ștircovița, sat (Mh), atestat cu *șt* încă de la 1615 (DTRO, VI, p. 178); n. com. *știră* „stearpă" se comp. cu alb. *shtirë* id.

Tâmpa, pl. *Tâmpele*, numele unor munți din Gj și Vl. E un cuvânt mai răspândit în alte zone (cf. Iordan, *Top. rom.*, p. 133); în aromână, *tâmpă* „vârf, pisc" (Capidan, *Ar.*, p. 209). E considerat autohton de către N. Drăganu (DR, I, 1920, p. 109 ș. u.), comp. alb. *timp*, *timbi* „stâncă, stei". Reținem termenul ca aparținând cu probabilitate substratului.

Timișeni, sat (Gj), *Timișoru*, cătun (Gj), legate de *Timiș*, din hidronimia Daciei; e posibil și un intermediar maghiar *Témes* (cf. Crețan, Frățilă, *Timiș*).

Trăistari, *Trăistaru*, *Trăisteni*, sate (Vl, Olt); n. com. aparține, cu probabilitate, substratului.

Țapu, *Țăpșoru*, munți (Gj); apelativul e cunoscut în numeroase limbi (alb. *cap*, *cjap* „țap").

Țarcu, munte (Gj). În Banat: *Munții Țarcului* (DGR, II, s.v.).

Țeapă, colină (Gj), *Țăpoasa*, deal (Vl), *Țepești*, sat (Vl); comp. alb. *thep* „vârf ascuțit al stâncii".

Urda, sat, munte, pârâu (Gj), *Urdari*, *Urdaru*, sate (Gj), *Urdele*, munte (Gj, Vl), *~ăreanca*, *~ăreasa*, *~ărești*, *~inița*, *~ișoara*, *~ița*, nume de sate, moșii, văi, locuri (Gj, Vl, Dj). Cunoscut și în alte părți ale țării, acest toponim apare, totuși, cel mai adesea în Gorj, zonă prin excelență pastorală.

Vatră e înregistrat mai ales în compuse cu *sat*: *Vatra satului* cu înțelesul „siliște", adică „loc pe care s-a întemeiat satul". La fel: *Vatra Schitului*, ~ *Mânăstirii*, ~ *Târgului*. Entopicul *vatră* se comp. cu alb. *vatrë*. Ca toponim apare și în limbile din jur, extins din română.

Védea, pârâu (Olt), deal, vale, moșie (Vl), ar fi un termen preroman, raportat la un radical **ŭed-* „apă"; der. *Vedița*, izvor (Vl). S-ar adăuga aici, cu probabilitate, *Vizieșul*, *Vezieșu*, pârâu (Gj).

Viezuina, loc, vale, pădure (Gj, Vl, Olt), *Viezuini*, loc (Dj, Vl, Gj), *Viezurata*, deal (Gj), *Viezure*, loc (Mh), *~el*, sat (Gj), *~eni*, sat, deal (Dj, Gj), *~ești*, ogaș (Gj), *Viezuri*, sat (Gj, Vl), *~ini*, loc, deal (Dj, Gj), *~oaia*, deal (Gj), *~oaica*, *~oiu*, *~u*, locuri (Vl, Gj). E un termen foarte frecvent mai ales în toponimia Gorjului. Se pot adăuga aici variantele *Vizuina*, *~i*, *Vizurei*, *Iezureni*, sat (Gj).

Zară, în *Foișoru din Dealu lu Zară* (Gj), n. pers. transferat în toponimie.

Parcurgând întregul fond toponimic al Olteniei înregistrat atât în cele şapte volume ale DTRO, cât şi în alte lucrări care conţin nume de locuri din Oltenia, observăm că în această provincie, intens romanizată, numărul toponimelor care provin din nume comune transmise din substrat este cu mult mai mare decât în celelalte zone ale ţării. Mai mult, în cadrul acestei provincii, aria în care predomină toponimele de acest fel este restrânsă la judeţele din nord, Vâlcea, Gorj şi Mehedinţi. Cele mai multe ne apar în centrul acestei provincii, în judeţul Gorj, regiune recunoscută ca mai conservatoare sub toate aspectele limbii. În Gorj găsim, de exemplu, structuri toponimice arhaice de felul: *Dâlma ii Dragole*, *Râtu ii Dragole* (v. DTRO).

În toponimia Olteniei, numele vechi, transferate din fondul comun autohton, coexistă adesea cu cele care provin din moştenirea latină; de ex., *Lupa* (fem.) e întâlnit ca denumire pentru o vâlcea, o pădure, vale, parte de sat, la care se adaugă der. *Lupăria*, *Lupeasca*, *~ele*, *~eni*, *~eşti*, *~ina*, *~oaia*, *~oiţa*, *~şa* şi compuse ca: *Măgura* (*Groapa*, *Fântâna*, *Movila*, *Valea*, *Moara* etc.) *Lupului*, *Valea Lupa* (comp. cu numele antic *Ulcinium* al unei provincii din nordul Peninsulei Balcanice, nume legat etimologic de alb. *ulk*, *ujk* „lup").

Există în Oltenia multe denumiri cu subst. *păr*: *Păru ale Culcea*, *Pereni*, *~eşti*, *~ etu*, *Peri*, *Perişor* etc., pentru locuri, dealuri, sate, care ne-ar trimite la numele *Dardania*, provincie din perioada romană, raportat etimologic la alb. *dardhë* „păr, pară" (şi top. *Dardha*, ca rom. *Peri*, *Peretu*).

În Oltenia, ca şi în alte ţinuturi româneşti, elementele determinante din structura unor toponime compuse pun în lumină aspecte importante de istorie socială; de ex., *vale*, *deal*, ori *jos*, *sus*, care determină frecvent cuvântul *sat*, arată că, iniţial, locuinţele românilor au fost în zonele înalte: *Satul de Sus*, *Satul din Deal*, *Satul din Vale* etc. La fel, prin determinările *nou*, *vechi* se explică expansiunea românească, coborârea din zonele înalte, întemeierea de noi aşezări (prin migraţie pastorală, transhumanţă): *Satu Nou* (12 apariţii), *Satu Vechi* (22 apariţii).

Diminutivele, foarte numeroase, arată, de asemenea, extinderea populaţiei, întemeierea de noi aşezări: *Săcelu* (*sătucel*), *Hobiţa* (de la *Ohaba*), *Siliştiţa*, *Siliştioara* etc.

Săliştea, sat în Dj, pare mai răspândit în sudul regiunii, pe când *Vatra* (termen autohton) e mai frecvent în nord; ar fi vorba de aşezarea slavilor, pe de o parte, şi a românilor, pe de alta.

Unele sate erau întemeiate pe văi, ceea ce explică frecvenţa top. *Văleni*, *Vâlceaua* (în compuse) etc., cuvinte de origine latină.

Sunt foarte multe denumiri *Schitu* (circa 70 de titluri de dicţionar), reflex al vieţii mânăstireşti intense în aria de nord a Olteniei.

În sfârşit, trebuie reţinut şi faptul, foarte important, că numeroşi termeni intraţi în toponimie exprimă pregătirea locului pentru agricultură şi păstorit: *Seci*(*u*), *Runcu*, *Arsuri*, *Curătură* etc.

Din repertoriul pe care l-am întocmit aici se observă însă că în toponimia Olteniei, în special a celei din aria nordică, domină termenii transferaţi din vocabularul pastoral.

„Studii şi cercetări lingvistice",
LXII, 2011, nr. 2, Bucureşti, p. 241–252

PROBLEMELE SUBSTRATULUI LIMBII ROMÂNE

Despre substrat s-a scris mult pentru că reprezintă domeniul cel mai controversat al lingvisticii istorice. Informaţiile materiale sunt insuficiente şi precare, pentru a căror interpretare intervine permanent un joc al ipotezelor. Termenul apare în relaţie directă cu *strat*, denumind, de fapt, acel grup de elemente păstrate din limba care dispare în procesul lent al însuşirii unei limbi noi. De exemplu, prin influenţa substratului celtic s-ar explica în franceză transformarea lui *ū* (lung) în *ü: luna* > fr. *lune*, *ruga* > fr. *rue*, *durum* > fr. *dur* etc.; reflexul *ü* e cunoscut şi în albaneză: *fructus* > alb. *fryt* (v. alb. *frujt*); alb. *yll* „stea", v. alb. *ujl*, *uvil*, pentru care comp. lat. *sol*. În română, elementele datorate acţiunii substratului sunt numeroase, pentru că ea a fost izolată de timpuriu şi sortită să evolueze într-o zonă laterală a romanităţii.

Raportul *strat* - *substrat* e asimilat repede în lingvistica românească, odată cu studiul lui Hasdeu *Strat şi substrat. Genealogia popoarelor balcanice*, publicat în „Revista nouă", 1892, şi în „Analele Academiei Române", 1892, reprodus, ca prefaţă, în vol. III al *Etymologicului*. Cei doi termeni implică pe cel de-al treilea, *adstrat* sau *superstrat*, ca denumire generică a influenţelor târzii, care, spre deosebire de substrat, nu participă ca ingredient în structura primară a limbii.

Studiul substratului românesc a fost provocat de cercetările lingviştilor austrieci (de origine slovenă) Bartolomeu Kopitar şi Franz Miklosich, care au relevat asemănările mari dintre română, albaneză şi bulgară. Studiul lui Miklosich *Die slavische Elemente im Rumunischen* (1862) este clasic în această materie. Cei doi învăţaţi au întrevăzut conceptul de *uniune lingvistică balcanică* („balkanisch Sprachbund"), identificat apoi de Trubetzkoy, Kr. Sandfeld, Al. Rosetti, Vl. Georgiev ş.a. De remarcat că Al. Graur şi I.I. Russu au negat originea comună a apropierilor străvechi dintre limbile balcanice. În cercetările româneşti mai recente termenul *substrat* e folosit rar; se preferă, în schimb, echivalentele *termeni autohtoni*, *preromani*, *elemente comune cu albaneza*. În *Istoria limbii române*, II, 1969, tratat academic, Cicerone Poghirc expune domeniul substratului ca *influenţă autohtonă*, iar Rosetti, ILR, 1986, ediţie definitivă, în cap. *Uniunea lingvistică balcanică* (p. 225 ş.u.), vorbeşte şi de *substrat balcanic*. În lingvistica romanică termenul *substrat* e mai frecvent. Tagliavini, de exemplu (*Originile limbilor romanice*, vers. rom., EŞE, 1977), scrie pe larg, în capitole distincte, de *substratul* preroman şi de *adstraturi* şi *superstraturi* pentru tipurile de împrumut (mai ales lexical), determinate de contactele dintre populaţii.

O notă specială privind substratul românesc este aceea că acţiunea lui asupra latinei din Dacia a fost fie minimalizată, redusă la un stoc mic de cuvinte, fie, dimpotrivă, mult exagerată, în sensul că a cuprins nu numai vocabularul, ci şi numeroase fapte de fonetică, morfologie şi frazeologie. Cred, totuşi, că în procesul

de geneză a limbii trebuie considerate, în afara exagerărilor, şi elemente privind fonetica şi gramatica. Se ştie că sunetele se preiau uşor din substrat, căci baza de articulaţie se schimbă destul de greu.

Dificultatea cercetărilor asupra substratului limbii române vine şi din faptul că lipsesc informaţiile privitoare la limba care se vorbea pe teritoriul cucerit. E posibil ca unitatea politică realizată de regii daci (de la Burebista la Decebal), din cauza pericolului roman, să fi determinat şi o unitate lingvistică a triburilor aduse sub acelaşi steag. Problema aceasta se poate pune şi în alţi termeni: unitatea latinei vulgare din Dacia va fi determinat şi unitatea elementelor din substrat, adică acestea au devenit generale prin latină, denumind particularităţi de civilizaţie şi cultură locală. Oricum, elementele din substrat, fie lexicale, fie fonetice şi gramaticale, depistate prin raportare la reminiscenţele traco-ilire sau la echivalentele indo-europene din albaneză, au o dispersiune geografică generală în româna de la nord şi de la sud de Dunăre. Ele sunt vechi, proprii românei comune de dinaintea separaţiei dialectale. În treacăt fie spus, în dialectele din sudul Dunării soarta lor este identică cu a elementelor din latină, adică sunt mai multe sau mai puţine în funcţie de vitalitatea dialectului: în istroromână sunt mai puţine, iar în meglenoromână şi mai ales în aromână sunt mai numeroase. Trebuie precizat însă că în marea majoritate a cazurilor nu e vorba atât de dispariţia acestor elemente (fie latine, fie din substrat), cât mai ales de „substituţia" lor prin echivalente din limbile vecine. În 1965 am făcut o anchetă la aromânii fărşeroţi din Albania şi am observat că elementele din substrat care lipsesc au fost înlocuite cu corespondente noi din albaneză, bulgară, greacă, ori turcă şi italiană, limbi cu care aromâna a venit în contact. Substituirea unor cuvinte cu altele fără o semantică nouă impune şi o interpretare aparte a conceptului de influenţă.

O problemă specială care apare în cercetările de substrat se referă la metodele de abordare a acestui domeniu. E bine cunoscut faptul că aparţin fondului autohton acele elemente care nu sunt latineşti, vechi greceşti sau vechi slave. Unii cercetători adaugă aici verificarea în fondul lexical vechi germanic. Această metodă se întemeiază, deci, pe un criteriu negativ, recunoscut încă în concepţia lui D. Cantemir. Stocul de cuvinte obţinut prin această cernere se compară cu corespondentele albaneze (care aparţin fondului indo-european al acestei limbi). Comparaţia între cele două limbi trebuie făcută la nivelul străvechi (româna comună, albaneza comună), deci e vorba de o reconstrucţie în ambele limbi. Deosebirile dintre cele două idiomuri se reduc simţitor; de exemplu, rom. *brad*, alb. *brez* au o formă identică în stadiul lor vechi: *bradz*, care, în română, e şi atestată. Pentru termenii comparabili se identifică, apoi, prin fonetică şi semantică istorică, radicale comune în indo-europeană. De exemplu, Vladimir Georgiev (*Albanisch, Dakisch-Mysisch und Rumänisch. Die Herkunft der Albaner*, în „Linguistique balkanique", II, Sofia, 1960, p. 2 ş.u.) crede că afereza (= dispariţia lui *a-* neaccentuat iniţial) e un fenomen străvechi explicabil prin intervenţia substratului: *mătuşă*, *miel*, *râie*, *toamnă*, *nămaie*, alb. *rërë*, *ranë* (dar rom. *arină*), *prill* (rom. *prier*), *mik*, toate cu *a-* în etimon. Pentru albaneză se citează şi numeralul *tetë* „opt" (< **okto*); pentru alte explicaţii, v. Brâncuş, *Concordanţe lingvistice româno-albaneze*, 1999, p. 17.

După Georgiev, la fel, diftongul *ie* (i.-e. *e*) s-ar fi transmis de la daci în cele două limbi: alb. *pjek* „a coace”, *vjet* „an”, rom. *piept*; în dacă sunt atestate forme cu *ie*: *Biessoi* (*Bessi*), *Tsierna* (> *Cerna*).

Faptul că prin glosele şi numele proprii daco-moesiene se pot explica fonetisme albaneze impune concluzia că albanezii sunt la origine daco-moesieni. Această ipoteză a învăţatului bulgar o întâlnim, mai devreme, la Hasdeu şi Pârvan (în ultimul timp şi la I.I. Russu).

Aşadar, ca metodă de lucru trebuie reţinut că raportarea la indo-europeană se întemeiază pe doi termeni comparabili: româna şi albaneza, plus atestările din traco-dacă. Potrivit acestei concepţii, elementele comune sunt în albaneză „moşteniri” din daco-moesiană, iar în română, acest stoc de cuvinte comun cu albaneza e considerat „împrumut” efectuat în latina dunăreană. În altă exprimare, Eqrem Çabej numeşte substrat în română ceea ce în albaneză este stratul propriu-zis al limbii.

Günter Reichenkron (1907–1966), profesor la Universitatea din Berlin, a publicat la Heidelberg, în 1966, o carte intitulată *Das Dakische (rekonstruiert aus dem Rumänischen)*, în care încearcă să reconstruiască limba dacilor pe baza a 130 de cuvinte româneşti cu etimologie necunoscută sau foarte discutabilă. Procedeul constă în raportarea directă a acestor cuvinte la rădăcini indo-europene. Metoda a fost aspru criticată de Rosetti şi Poghirc. Trebuie observat, totuşi, că pentru Reichenkron, în ciuda reconstrucţiilor, metodologic greşite, „das Rumänische ist eine romanische Sprache” (*op. cit.*, p. 25). După el ar fi de origine dacă cuvinte ca: *codârlă*, *cocârlă*, *doică*, *doină*, *a feri*, *a găsi*, *habă*, *hârşie*, *hâţă*, *a horcăi*, *a hâţâna*, *hău*, *herete*, *horoi*, *hoţ*, *hudă*, *a lehăi*, *lehamite* etc. Cele mai multe nu au nicio legătură cu presupusele forme de civilizaţie şi cultură preromană din aria noastră. Lipsesc, de asemenea, atestări, oricât de rudimentare, în glosele şi onomastica traco-dacă. Totodată, nu există, pentru astfel de cuvinte, elemente comparabile (identice sau asemănătoare) în limbile balcanice, în primul rând în albaneză, pentru a se putea reconstrui etimoane comune.

Sunt şi lingvişti români care procedează ca învăţatul german, dar, ca şi acesta, ei nu neagă caracterul romanic al stratului propriu-zis al limbii, filiaţia latină a românei.

Concepţia noastră este aceea cunoscută demult în lingvistica românească. Româna este latina evoluată continuu până astăzi într-o întinsă arie de la nord şi sud de Dunăre, potrivit unor legi proprii de evoluţie. Ea a fost influenţată de limba localnicilor romanizaţi. Această influenţă constă în elemente care exprimă particularităţi ale civilizaţiei şi culturii populaţiei indigene şi, totodată, unele trăsături privind modul de articulare a sunetelor. Dat fiind caracterul popular, rustic, al latinei din Dacia, e posibil ca aceasta să fi împrumutat din limba băştinaşilor şi unele modele de structură gramaticală. Calcurile semantice şi traducerile lexicale trebuie să fi fost numeroase. Aceste particularităţi ale limbii române reprezintă *substratul*, înţeles ca o influenţă asupra latinei balcanice în perioada de început a procesului de romanizare, adică de constituire calitativă a românei comune. Metoda de studiere a substratului este cea cunoscută în studiile celor mai de seamă lingvişti

români: comparația cu albaneza, cu limbile balcanice vechi şi raportarea, în cazurile posibile, la atestările din traco-dacă, pentru reconstrucțiile în plan indo-european.

Am considerat necesare aceste precizări elementare privind raportutl *strat – substrat* în cazul istoriei limbii române pentru că, în ultima vreme, circulă unele idei care nu au niciun temei ştiințific în legătură cu originea românilor şi a limbii române. Se neagă din capul locului romanizarea Daciei; de aici, tot felul de aberații: goții ar fi tot una cu geții, dacii s-ar fi numit mai întâi *dani* (de unde numele *Dunării*), româna ar fi de origine traco-dacă, cu influențe latine, slave etc. sau, mai mult, româna ar fi o limbă proto-indo-europeană, „limba primordială" a omenirii (!) Într-un dicționar etimologic al limbii române, publicat în 2008 de către un discipol al lui Reichenkron, Mihai Vinereanu, se arată că elementele latine din română sunt doar 13%, cele din traco-dacă ating 65%. „Asemănările cu latina provin din fondul comun traco-italo-celtic". Fonetica limbii române ar fi exclusiv tracică. Aromâna este anterioară dacoromânei. După Vinereanu, sunt nelatine cuvinte ca: *apă*, *a apăra*, *adevăr*, *a aduce*, *afară*, *a afla*, *ager*, *agru*, *ajun*, *a ajunge*, *a ajuta*, *alb* etc., cuvinte care, ca atâtea altele, sunt rezultatul evoluției normale a etimoanelor latineşti.

Ideile care circulă astăzi, pe cale nonacademică, se identifică, în foarte mare măsură, cu cele din *Dacia preistorică* a lui Nicolae Densuşianu (1848–1912), tipărită postum, în 1913, cu o lungă şi foarte instructivă prefață de dr. C.I. Istrate şi republicată mereu în ultimele decenii.

După Nicolae Densuşianu, „limba geților şi a dacilor avea un caracter protolatin; ea era un dialect rustic al limbii pelasge". Panteonul mitologiei eline, scria el, este o răsfrângere a credințelor religioase pelasgice din aria Carpaților. El reconstruia o istorie străveche pe baza obiceiurilor, miturilor, folclorului şi credințelor populare străvechi. Personaje şi întâmplări din basme, colinde, balade istorice şi din tot felul de producții poetice populare constituie în interpretările lui dovezi ale continuitații formelor de viață străveche prelatine din ținuturile noastre. Câteva exemple: nomenclatura populară a stelelor şi a constelațiilor, căluşarii, paparudele, *Toma Alimoş* (= Toma al lui Moş), *Iovan Iorgovan*, *Baba Novac*, *Corbea*, *Marcu*, *Ler* (ar fi lat. *Liber*, un epitet al lui Apollo), *Rai Împărat* („cel dintâi împărat de pe fața pământului", presupus ca nume al lui Uranus) etc.

Ne interesează aici ideile lui asupra originii limbii române, cuprinse mai ales în capitolul final al voluminoasei sale cărți. El a călătorit la vlahii din Croația şi la istroromâni, pe urmele lui Ion Maiorescu. S-a ocupat, totodată, şi de aromâni. Densuşianu consideră că limba geților se aseamănă mult cu latina, de aceea şi lui Ovidiu îi venea uşor să scrie versuri în limba populației de la Tomis, unde fusese exilat. O observație importantă care trebuie reținută este aceea că româna e o limbă unitară pe întreg teritoriul balcanic. În română, zice el, nu există elemente gotice, triburile germanice nu au avut nici o influență asupra locuitorilor de pe teritoriul vechii Dacii. Interpretează bine, ca prim document de limbă română, celebra formulă *torna, torna, fratre* (*retorna* la Teofilactis), cuvinte rostite de un ostaş român în „limba părintească sau în limba ținutului", adăugând aici şi reflexul românesc *înturna*, ar. *toarnă* „întoarce".

În repertoriul lexical întocmit de N. Densuşianu (*op. cit.*, p. 1070 ş.u.), unele cuvinte sunt reminiscenţe atestate în idiomurile preromane, altele sunt, de fapt, elemente latineşti cu variaţiile fonetice timpurii :

Alutum flumen, *Aluta* (Olt), *άργίλλος* „şoarece" (lat. *mus*), *άργίλλα* „locuinţă subterană la cimerieni" (comp. rom. *argea*, cf. Hasdeu, EMR, s.v.); *άττα* „cuvânt de respect faţă de un bătrân; tată"; mai degrabă comp. alb. *atë* „tată"; *βορέας* „crivăţ, vânt de miazănoapte", ar. *boară* „furtună, ploaie cu vânt", rom. *bură* (mai exact: *boare*); *βουκόλος* „păstor de vite, cioban" comparat cu n. pers. *Bucur*. N. Densuşianu nu vede legătura cu adj. *bucur* şi alb. *bukur* „frumos"; *καλύβα*, *κάλυβη* „colibă" (etimologie reluată mai târziu de alţi lingvişti); *Καρπάτης όρος* (*Carpates mons*) „munţii din Dacia" şi *Κράπαθος* „numele unei insule între Creta şi Rhodos"; *δάβα*, *δέβα* la toponime din Dacia (*Πετρόδαβα*, oraş în Dacia), top. rom. *Deva* ar fi după N.D. dacic; *δαίς*, *δάδες*, *δαίδος* „faclă din lemn de brad" ar sta la baza rom. *zadă*, ar. *dzadă* „făclie de lemn răşinos"; *λάβρος* „violent, puternic, monstruos" (Homer) apare în descântece româneşti: şarpe *laur*, *balaur* (p. 1094); *Lar*, pl. *Lares* „protectori ai casei şi familiei la romani" (într-o colindă din Transilvania: „Sus în plaiul muntelui sânt trei *lari* păcurari" ar fi sensul „păstori eroi"). *Ad Malum*, localitate în Moesia de Jos: *Dacia Maluensis*, numele unei provincii romane în Dacia, cunoscut şi în toponimia medievală a Transilvaniei cu sensul „mons, monticulus, promontorium" (cf. Hasdeu, CB, I, p. 238); *Μόσυν*, *μόσσυν*, numele unei populaţii munteneşti din Asia (sau din Dacia), e pus în legătură cu *moş*, *moşie*. (De reţinut observaţia lui N.D. privind legătura lui *moş* cu *patrimonium*, *heredium*, pământ moştenit, moşie: el distinge pe *moş* şi în *Ζαλμοξις*); *πάρα*, *πάρον*, *πορο* în *Parolissum*, *Porolissum* (castru roman în Dacia), şi top. *Bessapara*, *Drusipara* are sensul de „*pârâu*, torent" (şi bg. *poroi*; de adăugat alb. *përrua*, cf. Georgiev); *por* şi *porus* (în *Natoporus*, *Mucaporus*) însemnând *puer* „copil"; *προδιόρνα*, *προδιάρνα*, numele unei plante la daci, „veratrum nigrum" (Dioscorides). N.D. crede că *διάρνα* în acest compus ar însemna „de iarnă", deci „plantă care înfloreşte iarna" (cf. *rose de Noël*, *rosa de Natale*, *Weinachtrose*); *σκιάρη*, numele unei plante la daci, „labrum Veneris, carduus Veneris" (Dioscorides), comp. rom. *scai* (etimologie reluată de Poghirc); *ποδός* „cenuşă caldă", rom. *spuză*; *Στρόγγες* (Stronges), un castel în Moesia de Sus (Procopiu), rom. *strungă*; *Tierna* (Tab. Peut.), *Δίερνα* (Ptolemeu), *Tsiernensis* (*Statio* ~, localitate în Dacia), comp. *Cerna* „apă neagră" (reamenajat sub influenţa slavă); *Petris*, localitate în Dacia, *Petrodava*, oraş în Dacia, *Πέτροσσα*, insulă lângă Cipru, *Πετροσάκα*, localitate în Arcadia (comp. *Piatra Seacă*, *Muntele Sec* din română); *ζόμβρος*, bour, bou sălbatic la traci (lat. *urus*), rom. *zimbru*.

În liste figurează şi termeni ca: *berbeces* „verveces", *blastema* „blasphema", *braca*, pl. *bracae* „cioareci, nădragi", *bracile* (lat. med.), *branca* (branca lupi), rom. *brâncă*, *esca* „burete de iască", rom. *iască*, *Domnus*, *Domna* „titlu regesc la pelasgi", *Dumnorix* (*rix* = *rex*). Aceste elemente, cu raportări etimologice antice, se regăsesc la Hasdeu şi la alţi cercetători ai zonei lingvistice preromane. La Densuşianu ele apar însă cu atestări suplimentare şi cu explicaţii proprii modului său de a interpreta substratul românei şi evoluţia normală a latinei vulgare.

Proteza lui *a-* din aromână ar fi, după el, o particularitate anteromană; exemple sunt şi în dacoromână: *aboare*, *abiruire*, *acioaie*, *alăută* etc.

De aceeaşi vechime este dispariţia consoanelor finale *-m*, *-s*, *-t* şi, în unele cazuri, a întregii silabe finale (şi a lui *-re* de la infinitiv), ceea ce a avut, după cum se ştie, consecinţe foarte importante în evoluţia flexiunii.

Foarte probabil de la Hasdeu va fi reţinut observaţia privitoare la frecvenţa neobişnuit de mare a vibrantei *r* în sistemul consonantic românesc, rezultată mai ales din rotacizarea timpurie a consoanelor *d*, *l*, *n*, *s*.

Rotacismului lui *-n-* îi consacră un spaţiu larg, fără să-l pună însă în relaţie cu fenomenul corespunzător din albaneză. Exemplele date de el din onomastica antică sunt cunoscute: *Laederata* şi *Laedenata* (în Moesia), *Durostorum* (şi var. cu *-n-*), la Ptolemeu, *Noviodunum* (şi cu *-r-*) etc., la care se adaugă cele din vechile texte româneşti şi din istroromână.

Densuşianu se ocupă pe larg şi de fenomenul postpunerii articolului definit, pe care-l pune în legătură cu preferinţa românei pentru derivatele lexicale cu sufixe. De observat însă că în albaneză domină compusele lexicale, deşi articolul este enclitic, ca în română. În *Itala* (sec. II), traducerea *Bibliei*, apar construcţii cu *ille* postpus, apropiat, ca valoare, de articolul definit: *adducite vitullum illum saginatum*. De reţinut şi observaţia că numele de sărbători populare sunt folosite la plural cu articolul postpus: *Babele*, *Floriile*, *Joimarele*, *Paştile*, *Sânzienele*, *Rusaliile*, *Păliile*; la fel în latină: *Palilia*, *Ancilia*, *Rosallia*, *Matronalia*, *Cerealia*, *Vinalia*, *Floralia*, *Fontinalia*, *Saturnalia* etc.

Am prezentat aici, din perspectiva substratului limbii române, o parte din materialul folosit în *Dacia preistorică*, publicată în urmă cu un secol. În lingvistica şi istoria noastră opera aceasta a fost ignorată complet. Nicolae Densuşianu a fost însă un mare învăţat, care, din păcate, a rătăcit în ipoteze fanteziste. Concluziile lui au rămas în afara istoriei reale a lucrurilor. Ele sunt adoptate, totuşi, în scrierile celor care contestă astăzi achiziţiile ştiinţifice ale istoriei limbii noastre. A ignora procesul istoric al romanizării Daciei, latinitatea limbii române şi evoluţia ei în spirit latin, de la origini până astăzi, la nordul şi la sudul Dunării şi, de asemenea, a echivala substratul traco-dac al limbii noastre cu stratul ei propriu-zis sau, mai mult, cu un superstrat adăugat unui strat pre-indo-european – toate acestea sunt o înţelegere eronată a evoluţiei legice a limbii române.

Comunicare prezentată la Academia Română,
la Sesiunea ştiinţifică
Probleme actuale ale limbii române,
septembrie 2012

E un cuvânt din grupul numeros al terminologiei pastorale moştenite din substratul traco-dac. Adj. fem. *ştiră*[1] se referă, iniţial, la animale (oi, vaci) cu înţelesul „stearpă, sterilă, care nu fată niciodată": *oaie ştiră* „oaie care nu fată deloc" (MDA, s.v.). Generalizat în limbajul rustic, a fost folosit şi cu referire la oameni şi la plante: „(femeie) *ştiră*, ca cum e câte-o animală", în Vâlcea[2]; *varză ştiră* (în nordul Olteniei, cf. DLR, s.v.; vezi şi ALR, I, 847/798).

E cunoscut, în puncte izolate, în toată dacoromâna, cu arii compacte în Maramureş, sudul Moldovei, în zona Oltului, în general în ţinuturi păstoreşti (v. ALRM, I, h. 309 „femeie stearpă" şi ALR, II/I, h. 142/272).

Ştiră e atestat prima oară la Dosoftei, *Vieţile sfinţilor*, I, f. 204^v sub două variante, cu *ş* şi cu *s*, pe aceeaşi pagină (com. Liviu Onu): „îngrecarea ceiia ce nu feace cuconi, hiind *stiră* şi *stearpă*"; „ş-au pornit zgăul aceii *ştire*, de o feace maică făcătoare". *Stiră*, cu *s*, ar fi o greşeală provocată de vecinătatea imediată a lui *stearpă*, dacă nu cumva, mai probabil, o variantă reală, anterioară lui *ştiră*. Drăganu[3] notează şi sintagma *vacă stiră* = „vacă stearpă", cu pluralul *stire* (cu *s*, alături de *ştire*) apărută, după cum precizează el, „în comunicările lui Marian pentru *Dicţionarul* Academiei".

E posibil ca *ştiră* să fi existat şi în aromână, deşi nu e înregistrat în dicţionare. În localităţile aromâneşti din Albania pe care le-am anchetat în 1965, am obţinut cuvântul *biróńe*, *berónje* „oaie care nu fată deloc", împrumut evident din albaneză: *berónjë* „stearpă" [4]. Capidan (DR, II, p. 616) notează sintagma iarbă *şturcă* „iarbă care nu face flori", cu un radical mai greu de apropiat de *ştiră*. Drăganu (*loc. cit.*) crede că s-ar fi produs aici o contaminare cu *stur* „stâlp" (< **stulus* , *stylos*), cuvânt care există şi în dacoromâna veche (cf. Rosetti, ILR, p. 215, 232 : *stur* „ţurţur de gheaţă"). Ca toponim, *Sturu* denumeşte un munte în Gorj. Am adus în discuţie acest cuvânt vechi grecesc ca să observăm că în dacoromână o contaminare cu *ştiră* nu s-a produs. Existenţa lui *ştiră* în sudul Dunării (substituit în aromână, târziu, prin alb. *beronjë*) s-ar susţine prin meglenorom. *ştiravă*, adj. „(despre oi) stearpă" (Capidan, *Megl.*, III, p. 286), la care s-ar adăuga, ca model de derivare, adj. *ştirav*

[1] În DLR şi MDA cuvântul-titlu e dat sub forma de masculin, *ştir*, inexistentă.

[2] *Dicţionarul graiurilor dacoromâne sudice*, I, A–C, coordonator Maria Marin, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2009.

[3] Nicolae Drăganu, în „Dacoromania", II (1921–1922), p. 616,

[4] Gr. Brâncuş, *Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române*, Bucureşti, 1995, p. 63; T. Papahagi, DDA, s. v.

„plăpând, firav" din Argeş, Olt[5]. Istrorom. *ştircă* „stearpă, femeie sterilă" ar părea o reamenajare a lui *ştiră* după croat. *štirka, štirkinja* „eine Unfruchtbare"[6].

În onomastică, *Ştira* e cunoscut devreme; ca nume de persoane apare încă din 1652 (Constantinescu, DOR, s. v.)[7]. Probabil că din română provine şi n. top. *Stirka* al unei părţi de hotar din Csapántelek, în Panonia, la 1270, relevat de Drăganu[8]. De adăugat aici *Ştircoviţa*, sat în Mehedinţi, atestat la 1615 (cf. DTRO, VI, p. 178, unde e pus în legătură cu n. pers. *Ştircu*, de la numele unei păsări de baltă[9] ; v. şi DNFR, s. v.).

Mai interesant şi direct legat de *ştiră* este însă top. *Dealu Ştirii*, din Podişul Hârtibaciului, în Târnave[10], probabil de la un nume de persoană *Ştira*, dacă nu cumva direct de la numele comun (comp. *Drumul oilor, Coasta caprelor*).

Deşi e un cuvânt rar, cu întrebuinţare restrânsă la limbajul rural, *ştiră* are, totuşi, numeroase derivate, ceea ce înseamnă că e vechi. În DLR (şi în MDA) apar derivatele: *ştireagă* „oaie stearpă", *ştiriţă* id., *ştirelniţă* (reg.) „femeie sterilă", *ştirie* „(despre animale) sterilitate", *ştiros, -oasă* „steril", *a se ştirici* „a deveni ştiră, a se stârpi": *„s-o ştiricit* oaia şi nu mai are miel" (Teaha, *Criş.*)[11]; adj. *ştir* „sterp, neroditor" (despre terenuri), din graiul oltenesc[12], s-a format de la fem. *ştiră*.

Prin urmare, *ştiră, stiră* era, foarte probabil, un cuvânt general în româna comună, de unde a iradiat, ca termen păstoresc, în unele limbi vecine: bg. *štir, -a, -o* „unfruchtbar", *štirica* [ştiriţa][13], magh. *ëster, ester, stira, skira* „vacă stearpă"[14].

În albaneză există elemente comparabile cu rom. *ştiră*: *shtjerra, shqerra* s. pl. colectiv „turmă de miei" (Fj. shq., p. 540), *shqirrë, -a* s. f. „(despre animale) stearpă" (Cordignano, p. 201), *shtjerrë, -a* s. f. (Leotti, FS), *shtjerr, -i* „miel" (în albaneza din Ucraina)[15]. Se poate adăuga aici *mështjerrë, -a, mëshqerrë, -a* fem. „viţică, juncă, mânzată, văcuţă care nu a fătat încă" (FS, s. v.)[16], un derivat constituit, probabil, după *mëzore* „mânzată" (cf. Meyer, EWA, p. 417). Termenul

[5] D. Udrescu, *Glosar regional Argeş*, Bucureşti, 1967.

[6] Iosif Popovici, *Dialectele române* (*Rumänische Dialekte*), IX; *Dialectele române din Istria*, II (texte şi glosar), Halle, 1909, p. 156; v. şi E. Petrovici şi P. Neiescu, în „Cercetări de lingvistică", IX, Cluj, 1965, p. 207.

[7] Vezi şi Şt. Paşca, *Nume de persoane şi nume de animale în Ţara Oltului*, Academia Română, *Studii şi cercetări*, XXVI, Bucureşti, 1936, p, 331; la Iorgu Iordan, DNFR, s. v., e dat *Ştiru*, nume de persoană raportat însă la numele plantei, *ştir*.

[8] Nicolae Drăganu, Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei şi a onomasticei, Bucureşti, 1933, p. 60.

[9] Vezi şi „Studii şi cercetări de onomastică şi lexicologie", III, 1–2, Craiova, 2010, p. 46.

[10] *Dicţionarul geografic al României*, II, elaborat de Institutul de Geografie al Academiei Române, 2009.

[11] Teaha, *Criş*, p. 270.

[12] Înregistrat de Dorina Bărbuţ, *Dicţionar de grai oltenesc*, Craiova, 1990.

[13] G. Weigand, „Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache", Leipzig, XVL, 1918, p. 229, credea că împrumutul s-a petrecut invers, din bulgară în română.

[14] Vezi Gr. Brâncuş, *Vocabularul autohton al limbii române*, Bucureşti, 1983, p. 120, cu detalii bibliografice.

[15] Cf. „Buletin i Shkencave Shoqërore", 2, Tirana, 1955, p. 178.

[16] Înregistrat şi în recentul *Atlasi dialektologjik i gjuhës shqipe*, II, h. 410, 421 (elaborat de J. Gjinari, B. Beci, Gj. Shkurtaj, Xh. Gosturani), Akademia e Shkencave e Shqipërisë. Instituti i gjuhësisë dhe i letërsisë, Tirana, 2008.

albanez la care se raportează cel mai bine *ştiră* este, însă, *i shtirë* (cu articol proclitic, deci e un adjectiv vechi) cu înţelesul „stârpit, avortat, lepădat, fătat înainte de vreme": *kec i shtirë* „ied stârpit", *dele e shtirë* „oaie ştiră" (FS, s. v.). Ca substantiv: *shtirë*, fem. „vită stearpă" (Al. Xhuvani, „Studime filologjike", 4, 1980, p. 183). Alb. *shtirë*, *-a* (despre animale) „stearpă, care nu fată" (şi der. *shtirkë* „capră stearpă"), care coexistă cu adj. *shterpë*, e cunoscut şi în graiurile albaneze din Macedonia[17]. În toponimia albaneză *Shtira* e atestat ca oiconim încă din 1417[18]. E un cuvânt din aceeaşi familie cu *shtjerrë*, *shqerrë*, singurele forme la care fac apel G. Meyer (EWA, p. 417), N. Drăganu (DR, II, p. 616), Al. Philippide (OR, II, p. 736), Al. Rosetti (ILR, p. 254), Cicerone Poghirc (în ILR, II, 1969, p. 350). I. I. Russu ignoră termenul, considerându-l, cel mult, „împrumut din română în albaneză" (*Etn. rom.*, p. 60).

Ştiră (şi alb. *i shtirë*), pe care îl atribuim cu certitudine substratului traco-dac (probabil un rad. **ster-*), e sinonim cu *sterp*, *stearpă*, cu sensul iniţial „(despre femelele animalelor, mai ales despre oi şi vaci) care nu fată (într-un an); care nu dă lapte" (DLR, s. v.); ulterior, semnificaţia s-a extins şi la oameni: *femeie stearpă* şi regnul vegetal: *pom sterp*, ori terenuri: *loc sterp* „loc neroditor, pe care nu creşte nimic". E atestat devreme, în secolul al XVI-lea, numai cu forma de feminin, cu referire la animale şi oameni. În *Palia de la Orăştie* (1582): *oile şi caprele tale n-au fost stearpe*; *muiarea sa ... era stearpă .. şi după acea ... muiarea sa fu tăroasă* (p. 108, 83)[19]. În *Psaltirea Scheiană*, *stearpă* se referă numai la femei[20].

Semnificaţia iniţială, cea pastorală, se recunoaşte şi în toponimie: *Dealu Sterpelor*[21], în Apuseni, unde e şi *Muntele Stâna*.

Sterp, *-ă* are, spre deosebire de *ştiră*, variaţii de gen. El există şi în dialectele din sudul Dunării: ar. *sterpu*, megl. *sterp*, subst. *stearpă* „opusul lui *mlăzniţă* = oaie care dă lapte" (Capidan, *Megl.*, III, s.v.); în plus, are derivate proprii, cu suf. de agent, necunoscute lui *ştiră*: *sterpar*, *sterpare*, *stirpar*, ar., megl. *stirpar* „cioban care păzeşte oile sterpe"; la acestea se adaugă: *sterpăciune* „sterilitate", *sterpălău* „oaie sau vacă stearpă", *sterpătură* id., *sterpie* „sterilitate", *sterpitate* id., *sterpos* „(despre pământ) sterp" (cf. DLR), *a se stărpi*, ar. *stirpescu* „a deveni stearpă"; ar. *ştărpori* „oaie de doi ani, noatenă" (după alb. *shtërpore* id., cf. DDA).

Corespondentul albanez al lui *sterp*, *-ă* este *shterp*, *-ë* „sterp" (despre oi, capre, vaci, apoi despre femei, plante, pământ, terenuri), *i shterpët* (cu articol proclitic), cu derivatele: *shtërpon* vb. „a rămâne stearpă", *shterpësi* sb. (despre animale şi oameni) „stârpire", *shterpor* „stărpar, cioban care păzeşte sterpele"; în albaneza din Italia: *shterpë* „sterile, infecondo (di animali o donna)" (Giordano, s.v.).

Aşadar, prin aceste detalii semantice şi lexicale se explică menţinerea lui *ştiră* (alb. *i shtirë*) şi *stearpă* (alb. *shterpë*, *i shterpët*). *Ştiră* este în mod sigur un cuvânt din substrat. G. Meyer (EWA, p. 416) şi, după el, I.I. Russu (*Etn. rom.*,

---

[17] Vezi Qemal Murati, *Fjalor i shqipes truallsore të Maqedonisë*, Tetova, 1998. Cu acelaşi sens, *ştiră* a pătruns din română în bulgară (vezi mai sus).

[18] Cf. „Studime filologjike", 2, 1976, p. 153: *mali i Shtirës* „muntele Ştirei".

[19] Ediţie (text, facsimile, indice) îngrijită de Viorica Pamfil, Editura Academiei Române, 1968.

[20] Exemple în ediţia lui I.-A. Candrea, II, 1916, p. 242, 319.

[21] Teofil Frâncu şi Gheorghe Candrea, *Rotacismul la moţi şi istrieni*, Bucureşti, 1886, p. 128.

p. 388) consideră că *sterp*, *shterpë* aparțin fondului autohton (rad. **sterp*, **ster-* „țeapăn, rigid, tare"). Alți învățați, Rosetti, Coteanu, Giuglea cred că *sterp* e de origine latină sau greacă[22].

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ALR = *Atlasul lingvistic român*: partea I, de Sever Pop (vol. I, Cluj, 1938; vol. II, Sibiu – Leipzig, 1942); partea a II-a, de Emil Petrovici (vol. I, Sibiu – Leipzig, 1940).

ALRM, I = *Micul Atlas lingvistic român*, publicat de Muzeul Limbii Române din Cluj; partea I, vol. I, de Sever Pop, Cluj, 1938.

Capidan, *Megl.* = Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I–III, Academia Română, *Studii și cercetări*, București, 1925, 1928, 1936.

Constantinescu, DOR = N.A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, E.A., București, 1963.

Cordignano = P. Fulvio Cordignano, *Dizionario albanese-italiano e italiano-albanese (il nuovo „Jungg")*. *Parte albanese-italiano*, Milano, 1934.

DLR = Academia Română, *Dicționarul limbii române*, serie nouă. București, 1965 ș.u.

DNFR = Frédéric Damé, *Nouveau dictionnaire roumain-français*, București, 1893.

DR = „Dacoromania". Buletinul „Muzeului limbei române" condus de S. Pușcariu, Cluj, 1920 și urm.

DTRO = Gh. Bolocan (coord.), *Dicționarul toponimic al României (Oltenia)*, vol. I–VI, Craiova, 1993–1996.

Fj. shq. = *Fjalor i gjuhës shqipe*, Tirana, 1954.

FS = *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tirana, 1980.

Giordano = Emanuele Giordano, *Dizionario degli albanesi d'Italia*, Bari, 1963.

ILR, II, 1969 = Academia Română, *Istoria limbii române*, vol. II. Redactor responsabil: I. Coteanu, colectiv de revizie: I. Coteanu, I. Fischer, M. Sala, București, 1969.

Leotti, FS = A. Leotti, *Dizionario albanese-italiano*, Roma, 1937.

MDA = Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti", *Mic dicționar academic*, București, ediția a II-a, 2010.

Meyer, EWA = G. Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache*, Strasbourg, 1891.

Papahagi, DDA = T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic*, ed. a II-a, București, 1974.

Philippide, OR = Al. Philippide, *Originea românilor*, II. *Ce spun limbile română și albaneză*, Iași, 1928.

Rosetti, ILR = Al. Rosetti, *Istoria limbii române. De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*, ediție definitivă, București, 1986.

Russu, *Etn. rom.* = I. I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romanică*, București, 1981

Teaha, *Criș.* = Teofil Teaha, *Graiul din Valea Crișului Negru*, Editura Academiei, București, 1961.

Polychronion
Profesorului Nicolae-Șerban Tanașoca la 70 de ani,
București, Editura Academiei Române, 2012, p. 105–109

[22] Pentru detalii, v. Gr. Brâncuș, *op. cit.*, p. 148, unde am susținut integrarea lui *sterp* în grupul cuvintelor autohtone probabile.

AROMÂNA. LINGVISTICĂ BALCANICĂ

AROMÂNA – DIALECT ARHAIC

Se ştie că aromâna este un dialect mai arhaic decât dacoromâna, fapt remarcat de multă vreme de către toţi cercetătorii care s-au ocupat de dialectele româneşti sud-dunărene şi de reconstrucţia românei comune. Mai recente sunt afirmaţiile Matildei Caragiu Marioţeanu: „Aromâna, ca şi celelalte dialecte sud-dunărene, are un caracter mai conservator, manifestat la toate nivelurile limbii (fonetică-fonologie, morfologie, sintaxă, lexic – mai pregnant însă în primele două compartimente, în general mai rezistente)"[1]. Arhaismul aromânei reprezintă, după cum se ştie, sprijinul cel mai important, luat ca termen de comparaţie, în operaţia de reconstrucţie a românei comune. „Trăsăturile arhaice ale aromânei o apropie foarte mult de româna comună"[2], susţine Matilda Caragiu Marioţeanu, reluând o afirmaţie mult mai tranşantă a lui Ovid Densusianu: „Macedoromâna trebuie să reprezinte româna primitivă, graiul romanic sud-dunărean care s-a format în vecinătatea albanezei, în urma fuziunii latinei cu ilira"[3]. Sau: „Filologii sunt de acord că macedoromâna nu este, la urma urmei, decât [...] o ramură a românei primitive ieşită din amestecul latinei cu elementul autohton balcanic"[4]. După Densusianu, caracterul unitar al românei comune se deduce din unitatea celor două dialecte: „Dacă comparăm cele două dialecte, întâlnim la fiecare pas trăsături care le sunt comune [...] care nu pot fi explicate decât dacă admitem că macedoromâna şi dacoromâna se sprijină pe acelaşi fond lingvistic"[5]. Densusianu este între cei dintâi învăţaţi care, deşi dispuneau de informaţii sumare, au stăruit asupra fenomenului migraţiei neîntrerupte a aromânilor în toate zonele Peninsulei: „Această schimbare de aşezare a macedoromânilor nu trebuie să ne mire. Se ştie că în calitate de păstori ei au dus tot timpul o viaţă nomadă, parcurgând de la nord la sud, cu turmele lor, Peninsula Balcanică [...] Această instabilitate caracterizează şi în zilele noastre un mare număr de macedoromâni, fărşeroţii, care locuiesc iarna în Albania, îşi părăsesc locuinţele primăvara şi rătăcesc luni întregi prin munţi"[6]. El adaugă faptul că „ţările de dincolo de Dunăre au fost timp de secole răscolite de invaziile şi devastările barbarilor", ceea ce a determinat şi pe macedoromâni „să părăsească în mai multe rânduri vechile lor aşezări".

---

[1] Matilda Caragiu Marioţeanu, *Compendiu de dialectologie română*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1975, p. 222.

[2] *Ibid.*

[3] Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, vers. rom., Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1961, p. 208.

[4] Id., *op. cit.*, p. 210.

[5] *Ibid.*

[6] Id., *op. cit.*, p. 209.

Deosebirile dintre aromână şi dacoromână, considerate în raport cu stadiul precedent de evoluţie a latinei dunărene, au fost remarcate de multă vreme. După opinia unor învăţaţi nu este exclusă probabilitatea ca o parte dintre acestea să se fi produs chiar în presupusa perioadă a românei comune. Trebuie observat însă că ele nu sunt deosebiri esenţiale, ceea ce înseamnă că se vor fi dezvoltat relativ târziu, după perioada de comunitate. Oricum, în româna comună, vorbită pe un teritoriu larg, la nord şi la sud de Dunăre, adică în Dacia, în Panonia şi în cele două Moesii, trebuie să fi fost unele diferenţe de la o zonă la alta. Th. Capidan se exprimă clar în această privinţă: „limba română arată mici deosebiri idiomatice regionale încă înainte de despărţirea ei în dialectele actuale. Aceste deosebiri au trebuit să fie cu atât mai pronunţate cu cât populaţiunile româneşti se găseau mai îndepărtate unele de altele"[7]. Revărsarea slavilor a izolat pe românii sudici de cei din stânga Dunării. După Capidan, ar fi de dată română comună palatalizarea labialelor, consoanele *ţ* şi *dz* (din *c*, *g* urmate de vocale palatale), absenţa rotacismului (în româna comună e posibil să fi existat ca fenomen dialectal) şi a nazalizării (*n* se menţine în *gărnu*, *fărnu*, *ună*), sincopa frecventă a vocalelor neaccentuate (urmare a „unui tempo mai grăbit" în vorbire)[8].

În cele ce urmează prezentăm câteva particularităţi fonetice, morfologice şi lexicale suficiente pentru situarea aromânei pe o treaptă de evoluţie mai veche decât dacoromâna. Aromâna e un dialect mai conservator decât româna de la nordul Dunării, mai apropiat de starea propriu-zisă a românei comune. „Arhaitatea" ei se explică prin condiţiile istorice specifice aromânilor.

Din fonetică, reţinem mai întâi fenomenul conservării vocalei centrale *ă* în poziţie nazală, devenită *î* în dacoromână: *călcăñu*, *păne*, *plăngu*, *sămtu*. Vocala *ă* e generală în graiul fărşeroţilor, deci şi în textele învăţaţilor de la Moscopole, la care ne raportăm mereu pentru vechimea fenomenelor semnalate. Dacă la fărşeroţi *ă* s-a menţinut intact[9], trebuie spus că în alte graiuri aromâneşti e cunoscut şi *î*[10], de unde ipoteza că în româna comună târzie sistemul vocalic va fi fost constituit din şapte unităţi sau mai degrabă că în aromână va fi fost activă, independent de dacoromână, tendinţa de închidere a lui *ă* în poziţia dată. La fărşeroţi *ă* s-ar explica şi prin contactul îndelungat cu albaneza toscă, în care nu se cunoaşte fenomenul de închidere a lui *ë*. În toate cazurile, conservarea lui *ă* accentuat urmat de nazale e un semn important al caracterului arhaic al aromânei. Apariţia lui *ă* (accentuat sau nu) este în acord cu fenomenul general de închidere a vocalelor: *e* > *i*, *o* > *u*, ceea ce nu înseamnă că *ă* ar fi apărut „spontan". Ipoteza intervenţiei substratului în procesul de geneză a limbii nu trebuie asimilată cu o „explicaţie externă", valabilă pentru influenţele târzii.

---

[7] Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*, Bucureşti, 1932, p. 141.

[8] *Ibid.*; v. mai ales Sextil Puşcariu, *Cercetări şi studii*, 1974, p. 57 ş.u., studiul *Asupra reconstrucţiei românei primitive*, vers. rom. a studiului în franceză din 1937 şi în germană din 1910: *Zur Rekonstruktion des Urrumänisch*; alte detalii în Sextil Puşcariu, *Limba română*, I. *Privire generală*, Bucureşti, 1940, p. 219 ş.u. şi Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, Bucureşti, 1986, p. 328 ş.u. Problematica generală referitoare la româna primitivă e prezentată de Ion Gheţie, în „Limba română", XXXV, 1986, 6, p. 516 ş.u.

[9] Cf. Caragiu, *op. cit.*, p. 223.

[10] Cf. T. Papahagi, DDA, p. 20: *ă* în nord, *î* în sud în cazul dubletului *cănd* – *când*.

Observații importante prin care se pune în lumină caracterul arhaic al aromânei se pot face și cu privire la evoluția lui *e*:

a. la inițială de cuvânt lipsește iodizarea lui *e-*: *el*, *es*, *este* și, la fel, a celui din structura diftongului *ea-*: *earbă*, *eapă*, *eascā* (în dacoromână: *ia*, dezvoltat dintr-un *iea*, cu iodizare: *iearbă* > *iarbă*);

b. *e* s-a păstrat după labiale: *meru*, *peru*, *feta* (rar în dacoromână: *beșică*, *beut*) și la fel diftongul *ea*, rezultat prin metafonie: *feată*, *veară*, *peană*.

În aromână se conservă *-u* final, ca în vechea dacoromână ori în graiuri actuale de nord-vest: *aducu*, *aușu*, *vindu*, *alavdu*, *bărbatu*, *lemnu*, *preftu*[11]. Tendința dispariției lui *-u* din graiul fărșeroților e o dovadă că este etimologic. La Cavalioti, Ucuta, Daniil *-u* e general[12]. Să fi fost la acești învățați o distincție între scriere și vorbire ?

O particularitate arhaică a consonantismului aromân este prezența palatalelor *l'*, *ń* (din *l*, *n* urmate de *ĕ*, *ĭ*): *l'ertu*, *hil'u*, *călcăńu*, *gutuńe*[13]. După cum se știe, *ń* se păstrează și în graiul din Banat.

Palatala *l'* se conservă la aromâni și în grupurile *cl'*, *gl'*, devenite *ḱ*, *g'* în dacoromână (în secolul al XVI-lea sunt atestări cu *cl'*). Aceasta e o trăsătură importantă a foneticii aromâne.

Din consonantismul arhaic al aromânei reținem și cele două africate *dz* și *ĝ*, provenite din *d*, respectiv *j*: *dzicu*, *ĝocu*, *ĝudicu*; aceste consoane se află încă în unele graiuri mai arhaice dacoromâne (Moldova, Bucovina, Banat).

Am lăsat deoparte multe elemente fonetice de detaliu înregistrate în cercetările privitoare la aromână, pentru că nu pot fi puse cu certitudine în relație directă cu corespondentele lor presupuse în româna comună.

Din domeniul morfologiei, ne-am oprit asupra câtorva particularități ale structurii formelor verbale, pe care le-am reținut, ca și pe cele precedente, din remarcabila monografie a lui Theodor Capidan. Și din acest punct de vedere aromâna este mai arhaică decât dacoromâna, mai apropiată de ceea ce numim româna comună.

Astfel, forma de persoana III-a plural a imperfectului apare constant fără desinența *-u*: (ei) *cănta*, *cădea*, *bătea*, *durńea*, ca în dacoromâna veche și în cea populară. Absența lui *-u* este rezultatul evoluției fonetice normale a corespondentelor latinești. În treacăt fie spus, româna vorbită a avut întotdeauna tendința de refacere și generalizare la toate timpurile a omonimiei singular – plural la persoana a III-a.

Perfectul simplu, un timp foarte des întrebuințat în aromână (e posibil să fi intervenit aici și înfluența greacă și albaneză), are caracteristici morfematice cunoscute și în dacoromâna din secolele vechi, precum și în graiurile actuale din sud-vest, caracterizate prin conservatorism:

a. desinența *-și* la pers. I sing. a verbelor cu perfect sigmatic (tare): *adușu*, *alepșu*, *arșu*, *frămșu*, *scoșu*, *scrișu*, *spușu* etc.;

---

[11] Th. Capidan, *op. cit.*, p. 285 ș.u.

[12] Vezi Per. Papahagi, *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea*, București, 1909; *Vocabularul*, p. 187 ș.u.

[13] Exemple la Capidan, *op. cit.*, p. 338.

b. absența desinenței interne *-ră-* de la formele de plural: *căntăm, cădzum* (dr. *cântarăm, căzurăm*, dar v. rom. *cădzum*);

c. desinența *-t(u)* la pers. a II-a plural: *căntatu, cădzutu, bătutu, durńitu*, apărută paralel cu *-m(u)* la pers. I. pl.: *căntamu*; pentru explicarea menținerii în aromână, comp. alb. perf. *kënduam, kënduat.*

Aromâna folosește la mai-mult-ca-perfect o formă compusă din imperfectul auxiliarului *avea* și participiu: *aveam căntată, avea durńită, avea faptă*[14]. Menținerea acestei forme perifrastice, rară în dacoromâna veche, s-ar explica în aromână și prin contactul cu greaca și albaneza, care posedă forme de mai-mult-ca-perfect cu structură identică. S-ar adăuga aici, în treacăt, faptul că aromâna are și o formă construită din perfectul auxiliarului și participiu relevată de Capidan: *avui cântată*; o structură identică în albaneză: *pata* (*paç*) *kënduar*, alături de *kisha kënduar*, cu variație semantică. O analogie cu albaneza se observă și la perfectul compus, care, în aromână, are auxiliarul cu forme lungi la plural: *avem căntată, aveți căntată* (comp. alb. *kemi* (*keni*) *kënduar*).

Ca și în cazul foneticii, aceste fapte de structură morfologică sunt suficiente pentru a se proba că aromâna e mai conservatoare decât dacoromâna, mult mai apropiată de stadiul românei comune[15].

Caracterul arhaic al aromânei se observă mai cu seamă în lexic, compartiment cu unități supuse permanent schimbărilor, cu dispariții, substituiri, evoluții semantice.

Semnalăm mai întâi faptul că în aromână s-au păstrat cuvinte de origine latină care au dispărut din dacoromână. Timotei Cipariu[16], care a remarcat cel dintâi soarta acestui fond lexical, a întocmit o listă de 74 de astfel de cuvinte pe care le-a extras din operele învățaților aromâni de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Multe dintre ele sunt cuvinte esențiale în vocabularul general al dialectului: *agru* (*ager*), *auă* (*uva*), *bășare* (*basiare*), *căroare* (*calor*), *dimândare* (*demandare*), *e* (*et*), *h'ic* (*ficus*), *mesu* (*mensis*), *nearcă* (*noverca*), *poarcă* (*porca*), *viptu* (*victus*), *yingiț* (*viginti*) etc. Am notat în paranteză etimoanele latinești, Trebuie precizat însă – fapt foarte important – că cele mai multe cuvinte din acest grup, active în vorbirea de astăzi a aromânilor, se regăsesc în dacoromâna textelor vechi și a unor graiuri regionale actuale: *arbure* (*arbor*), *marțu* (*martius*), *mărit* (*maritus*), *mușat* (**formosiatus*), *nămal'e* (*animalia* pl.), *neauă* (*nix*). Observația aceasta, reluată mereu[17] ca un fapt comun în studiile de istorie a limbii române, e formulată clar de canonicul de la Blaj: „forme și cuvinte originarie și derivate, unele care astăzi numai la românii de preste Dunăre se mai aud, altele care încă pe la a. 1700 mai erau în uz și la noi, iar de-atunci încoace au periră cu totul deîn limba românească, au numai rar sau prea rar se mai aud și se scriu"[18]. Prin urmare, cuvintele de origine latină cunoscute

---

[14] Al. Philippide, *Originea românilor*, II, p. 426.

[15] Cf. Sextil Pușcariu, *Limba română*, I, *Privire generală*, București, 1940, p. 218, 222 ș.u.

[16] T. Cipariu, *Principia de limbă și de scriptură*, ed. a II-a, revăzută și înmulțită, Blaj, 1866, p. 87 ș.u. Autorul își exprimă regretul că nu a putut vedea și dicționarul în patru limbi al lui Daniil Moscopoleanul.

[17] Problema fondului lexical moștenit în aromână și cu un regim special în dacoromână a fost cercetată de mulți istorici ai limbii; v. bibliografia la Gr. Brâncuș, *Studii de istorie a limbii române*, [I], Editura Academiei Române, București, 2007, p. 92 ș.u.

[18] T. Cipariu, *op. cit.*, p. 87.

astăzi numai în aromână şi în unele graiuri periferice de la nordul Dunării erau generale în româna comună, o limbă unitară, vorbită pe o largă arie romanizată la nordul şi la sudul Dunării.

Istoria dialectului aromân, vizând în mod special caracterul arhaic al acestuia, trebuie pusă în legătură cu istoria socială a acestui important grup de români balcanici. Tache Papahagi observă, ca mulţi alţi cercetători, că „mişcarea, deplasarea, peregrinarea" e o caracteristică a istoriei aromânilor. El se gândeşte, cu uşoară nostalgie, la „o stingere lingvistică" determinată de instabilitatea lor, „aromânul nefiind legat de pământ, de ţarină, ci de cerinţele vieţii lui pastorale"[19]. Agricultura la aromâni a fost, după cum zice Papahagi, în acord cu toţi specialiştii în istoria Balcanilor, „anemică şi sporadică; au practicat-o numai satele cu populaţie sedentară şi, fireşte, pe o scară redusă"[20].

Cărvănăritul, altă ocupaţie de seamă a aromânilor, e asimilat fenomenului de migraţie continuă. Adăugăm şi constatarea că şi la aromâni era odinioară, ca la albanezi, fenomenul „înstrăinării" (alb. *kurbet*), exodul spre ţări îndepărtate, de unde reveneau, târziu, după ani îndelungaţi, în locurile de baştină. Th. Capidan a observat că „dorul de ducă", legat la origine de păstorit, caracterizează şi astăzi viaţa sufletească a aromânilor. S-ar părea însă că „acasă", în revenirea lor, e asimilat cu patria primitivă de pe malul nordic al Dunării. Puşcariu consideră „migraţia", determinată sau nu de păstorit, ca o stare generală a românilor manifestată ca mod de apărare în tot cursul istoriei lor. În alt loc afirmă că „migraţia" e un mod de existenţă al aromânilor: „Extensiunea aceasta a aromânilor este rezultatul unor necontenite migraţiuni. Avem dovezi istorice de mutări ale lor dintr-un loc într-altul în urma persecuţiilor necontenite la care au fost supuşi. Tradiţia păstrată la bătrâni şi limba lor sunt dovezi vii despre mişcarea populaţiunii, care a părăsit sate întregi spre a înfiinţa aşezări nouă"[21].

Trebuie adăugat că istoria raporturilor interetnice din Balcani, adesea crâncene, a fost defavorabilă aromânilor. Reţinem aici exprimarea plastică a lui T. Papahagi: „vremuirile istorice au agravat peregrinările lui geografice dispersându-l în enclave izolate". Şi: „Tirania feudală (turcească, grecească) a determinat dezastrele care au dezrădăcinat multă populaţie aromânească, viscolind-o în diferite direcţii"[22].

Aromânii au fost într-o mişcare continuă de la nord la sud, de aceea graiul lor a fost mai unitar şi mai puţin supus schimbărilor faţă de graiul dacoromânilor, populaţie stabilă, aşezată locului. Prin migraţia neîntreruptă în toate zonele balcanice, determinată de factori diverşi, se explică difuzarea unui stoc important de cuvinte în limbile cu care aromâna a venit în contact. Astfel, cele mai multe elemente lexicale care au intrat în greaca din Epir aparţin domeniului vechi al păstoritului: *bardzu*, *buză*, *cupaciu*, *ciucă*, *daşu*, *gălbadză*, *groapă*, *grumadzu*, *mură*, *murgiu*, *muşcă*, *scrum*, *sumbure*, *ţap*, *ţarc*. Acestea aparţin substratului

[19] Tache Papahagi, *Dicţionarul dialectului aromân, general şi etimologic*, ed. a II-a, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1974, p. 6.

[20] *Ibid.*, p. 16.

[21] Sextil Puşcariu, *Limba română*, I, *Privire generală*, Bucureşti, 1940, p. 220, 360.

[22] *Ibid.*, p. 11

traco-dac, la care se adaugă cele de origine latină, toate dovedind vechimea contactului cu lumea greacă. Aromâna a lăsat urme şi în lexicul popular albanez[23], precum şi, mai rar, în graiurile slave din Macedonia, Bulgaria, Kosovo etc.

Ritmul lent de evoluţie a aromânei, ca o consecinţă a deplasărilor sociale neîntrerupte, a fost remarcat întâi de B.P. Hasdeu. El a arătat că dialectul unei populaţii aşezate, sedentare, care nu-şi schimbă locul, se dezvoltă în ritm normal (cazul dacoromânei), pe când dialectul populaţiei care „migrează" într-un neastâmpăr continuu (aromâna) e „împiedicat şi oprit" din evoluţia lui firească: „Il n'est pas moins incontestable que, des deux dialectes, celui qui n'a jamais changé de place, fixé dans les mêmes conditions climatériques et de voisinage, se développe le mieux, tandis que le dialecte qui se déplace subit nécessairement des dérangements de toutes sortes. Or, le dialecte daco-roumain est de beaucoup plus normal, plus organique, plus conséquent dans son développement, qui se produit parallélement à l'italien, que le macédo-roumain qui nous apparaît, en tout, comme entravé et arrêté dans sa marche"[24]. Arhaismul aromânei şi evoluţia normală, neîntreruptă a dacoromânei, considerate ca o reflectare a poziţionării sociale (migraţia aromânilor şi statornicia dacoromânilor), sunt pentru Hasdeu termenii ipotezei autohtonismului românesc la nordul Dunării. E interesantă şi observaţia lui privitoare la sensul mişcărilor pastorale în Europa de Sud-Est: „Mais s'il est vrai que les Roumains étaient pasteurs, il n'est pas moins certain que les bergers roumains ne montent jamais du sud au nord; tout au contraire, ils descendent systématiquement du nord au sud à la recherche de meilleurs pâturages"[25]. El adaugă aici locurile capitalei Ţării Româneşti mutate succesiv dinspre nord spre sud.

Caracterul arhaic al aromânei în raport cu dacoromâna este similar, la alt nivel, cu arhaismul românei faţă de celelalte limbi romanice. Poziţia laterală în cuprinsul Romaniei şi izolarea timpurie de centrele inovatoare occidentale sunt factori prin care se explică păstrarea numai în română a unui fond lexical vechi: *adjutorium* > *ajutor*, *blanditia* > *blândeţe*, *languidus* > *lânged*, *lingula* > *lingură* etc.[26]. La acestea se adaugă un număr important de trăsături fonetice şi gramaticale proprii românei, precum şi o amprentă mai pronunţată a intervenţiei substratului.

Aşadar, aromâna a evoluat mai lent decât dacoromâna, fiind idiomul unei populaţii cu o istorie în migraţie continuă de la nord spre sud, fără piedici naturale, politice, religioase. Potrivit teoriei lui Hasdeu, graiul aromânilor, din numeroasele enclave, pare mai unitar, mai puţin supus schimbărilor decât graiul dacoromânilor, populaţie stabilă, aşezată locului[27]. În termenii metodologici adoptaţi, aromâna ne apare ca idiom arhaic, comparabil cu dacoromâna secolului al XVI-lea.

---

[23] Vezi Th. Capidan, *Raporturi lingvistice româno-albaneze*, în „Dacoromania", II, p. 467 ş.u.

[24] B.P. Hasdeu, *Studii de lingvistică şi filologie*, ediţie îngrijită de Gr. Brâncuş, Editura Minerva, Bucureşti, 1988, vol. II, p. 453. Pasajul citat aici provine din textul intervenţiei la Congresul al VII-lea al Orientaliştilor ţinut la Viena în 1886, text publicat sub titlul *Sur les éléments turcs dans la langue roumaine*.

[25] *Ibid.*

[26] Cf. Sextil Puşcariu, *op. cit.*, p. 213.

[27] Materia acesui studiu trebuie considerată ca o continuare a celei cuprinse în studiul publicat mai jos în acest volum, *Raporturi lingvistice aromâno-albaneze*.

INFORMAȚII DESPRE AROMÂNI ÎN CULTURA NOASTRĂ VECHE

Învățații români din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea iau cunoștință de aromâni, în special de cei din nordul Greciei, direct sau prin atingerile incidentale din scrierile străine. Stolnicul Constantin Cantacuzino, Miron Costin, Dimitrie Cantemir se referă la aromâni în relația lor directă cu românii nord-dunăreni. Ei susțin că, în războaiele din Munții Orăștiei, dacii nu au pierit cu toții; consecințele colonizării romane au fost etnice și lingvistice. Cantemir adaugă și consecințe de ordin cultural. În *Istoria Țării Românești* (sfârșitul secolului al XVII-lea) a Stolnicului[1], acest vast proces este explicat cu claritate: „Și din dachi și gheti era încă mulți rămași [...] că nu s-au putut stinge toți oamenii dintr-o țară cum nice să poate, ci tot au rămas" (I, p. 54); și: „Măcară și acei dachi, măcară și acei romani, carii apoi de multa vréme prent-atâțea ani tot într-un loc trăind și lăcuind, și bine unii cu alții amestecându-se prin rudenie, unul luund fata altuia, altul feciorul altuia, atâta s-au amestecat și s-au unit, cât mai pe urmă împreună tuturor dachi le zicea" (I, p. 55).

Dimitrie Cantemir observă că urmările amestecului etnic s-au produs mai cu seamă în limbă, că româna a conservat unele elemente din limba dacilor băștinași transmise prin sclavi și prin femeile indigenilor căsătorite cu coloniști romani: „De altfel, trebuie observat că în limba moldovenilor [= românilor] se află câteva cuvinte care, odată ce le sunt necunoscute atât latinei cât și dialectelor celorlalte neamuri învecinate, noi socotim, poate că nu fără de rost, că ele au rămas din cea a dacilor din vechime. Căci nimic nu se împotrivește să credem că acele colonii din Dacia ale romanilor fie că s-au folosit de sclavi daci, fie și că, dacă-și pierduse careva soția, au luat în căsătorie femeiuști din neamul acela" (DM, p. 335)[2].

Învățații la care ne referim aici consideră că originea macedoromânilor nu poate fi privită în afara procesului de colonizare a Daciei și a influenței autohtone asupra patriei coloniștilor romani. Ei susțin originea nordică, din ținuturile Daciei Romane, a românilor sud-dunăreni. Stolnicul Cantacuzino, de exemplu, crede că aromânii sunt urmașii acelor cete de soldați aduse din Dacia în Elada și în Moesia pentru paza Imperiului și chiar pentru colonizarea ținutului: „Va fi ridicat ostași ca să meargă să scoață pe acei goti ce călca și împresura cele ținuturi ce s-au zis, în Elada și Misia. Care de crezut iaste că și de aici [= din Dacia] oaste s-au dus, și pe unii doară ca să-i și așeze acolo, însă carii mai sprinteni și de așezat vor fi fost. Căce iată și semnu chiar [= clar] avem pe acei coțovlahi, cum le zic grecii, ce

[1] În *Cronicari munteni*, 1961.
[2] DM 2007.

vedem că şi până astăzi să află şi sânt însă puţini acum rămaşi" (id., p. 45). De reţinut şi precizarea că ei trăiesc mai mult într-o zonă de munte de la Ianina în Epir, la Elbasan în Albania.

Şi după Miron Costin aromânii din Grecia sunt urme ale colonizării romane: „Şi la Rumelea, în ţările greceşti, un neam ce le zicem cuţovlahi, colonia Râmului iaste"[3].

În concepţia lui Dimitrie Cantemir, aromânii sunt, la origine, urmaşi ai romanicilor de la nordul Dunării strămutaţi de Aurelian în sud. Ca şi la învăţaţii de dinaintea lui, comunitatea de limbă este argumentul cel mai important al acestei înrudiri: „N-ar putea fi nimeni care să-mi tăgăduiască [faptul] că tocmai din acei romani [se trage] populaţia românească cea care locuieşte încă şi astăzi în tot Epirul şi în jurul Ianinei, căci graiul însuşi ne este martor, dat fiind că şi aceia vorbesc româneşte" (MN, p. 113)[4].

Aşadar, pentru cei trei mari învăţaţi descendenţa aromânilor din aria nordică a romanităţii balcanice este dovedită atât istoric, cât şi lingvistic. Limba lor, zice Stolnicul, este tot „limba românească, numai mai stricată şi mai amestecată cu ceastă proastă grecească şi turcească" (*ibid.*, p. 45). La fel se exprimă, în această privinţă, Miron Costin: „O colonie romană cu aceeaşi limbă cu noi" (*op. cit.*, p. 208); aromâna este „un grai mult mai stricat" decât limba vorbită la nordul Dunării. Prin determinarea (limbă) *stricată* se înţelegeau în epocă particularităţile de evoluţie prin care se distingeau două idiomuri de provenienţă comună. Miron Costin, ca şi Dimitrie Cantemir puţin mai târziu, înţelege că transformarea latinei în română este un proces obiectiv de „stricare" în timp a limbii: „Iar vremea a stricat şi vorbirea lor, limba latină curată, căci ce nu strică vremea în veacuri lungi!" (*op. cit.*, p. 226; v. şi p. 227).

Deosebirile dintre cele două mari unităţi ale românei comune, aromâna şi dacoromâna, se datoresc nu numai evoluţiei lor independente, ci şi influenţelor externe pe care le-au suferit. Cronicarii noştri, la care se adaugă Cantemir, remarcă amploarea influenţelor greacă şi turcă asupra aromânei, determinate de contactul lor direct. Cantemir pune alături de acestea şi influenţa albaneză. Aromânii – zice el – „amestecă într-un chip de mirare limba din părinţi cu cea grecească şi cu cea albaneză, astfel că nu arareori ei pun la mijloc în vorbirea valahică vreo frază curat grecească, alteori câte una curat albaneză" (DM, p. 336). Trebuie spus că învăţatul principe are o gândire mai avansată, care îl apropie de lingvistica zilelor noastre: există patru forme de limbă sub care se manifestă româna unitară, care se disting la nivel dialectal. Apropiate între ele sunt graiurile din Moldova, Muntenia şi Transilvania, toate reprezentând dialectul dacoromân. Mai depărtată („un grai mult mai stricat") este aromâna, un dialect aparte. Concepţia lui Cantemir se identifică cu aceea a dialectologilor de astăzi: două grupuri de unităţi dialectale: graiurile nordice (dacoromâna) şi graiurile sudice (aromâna).

În ciuda schimbărilor datorate evoluţiei lingvistice fireşti şi presiunilor externe (contacte cu idiomuri nonromanice), româna vorbită atât la nordul, cât şi la sudul

[3] Costin 1958, p. 259.
[4] MN 1983.

Dunării a păstrat până astăzi esenţa ei latină: „Totuşi, întreaga temelie a vorbirii – afirmă Miron Costin – şi până astăzi se ţine pe limba latină şi o parte din cuvinte stau neschimbate nici măcar cu o literă” (*op. cit.*, p. 212). Cantemir subliniază, ca şi Stolnicul Cantacuzino, că aromâna păstrează „peste tot flexiunile numelor şi ale verbelor”, aceleaşi cu ale românei de la nordul Dunării. Ar rezulta de aici că în concepţia lor aromâna nu este o limbă diferită de dacoromână, ci, ca şi aceasta, un dialect al aceleiaşi române comune.

În privinţa raportului dintre aromână şi dacoromână, mai exact a statutului lingvistic al aromânei („limbă ori dialect?”), Stolnicul invocă şi criteriul „înţelegerii”, observând că un dacoromân înţelege mai uşor pe un vorbitor de aromână decât invers, un aromân pe un vorbitor de dacoromână. Iată citatul, o frază greoaie: „Pare-mi-să, zic, că ei [= aromânii] grăind, mai mult îi înţeleg ceştea rumâni decât ceştea grăind ceia [= aromânii] să înţeleagă, însă şi unii şi alţii cu puţinea vréme într-un loc aflându-se şi vorbind adése, pe lesne pot înţelege” (id., p. 46)[5]. Printr-un contact nemijlocit ei ajung repede să se înţeleagă. Motivaţia înţelegerii neîntârziate ar consta în originea comună şi aceeaşi bază de articulaţie: „De crezut dară iaste că şi acei coţovlahi dintr-aceşti rumâni sânt şi să trag” (*ibid.*).

Aceeaşi problemă, a comprehensiunii, o pune şi Cantemir. El ia în consideraţie intensitatea influenţelor greacă şi albaneză, care îndepărtează aromâna de dacoromână. „Un asemenea ghiveci, zice el, ei îl înţeleg în de ei, dar nici un grec, nici un albanez, nici un moldovean nu le poate înţelege în întregime graiul. Dacă, totuşi, adunaţi toţi trei laolaltă, l-ar asculta pe un cuţovlah vorbind, întrunindu-şi părerile, dacă fiecare i-ar tălmăci celuilalt fraza din limba sa, ei ar putea pricepe ce vrea acela anume” (DM, p. 336).

În sfârşit, e important să arătăm că Stolnicul Cantacuzino, care pare să-i fi cunoscut mai bine, face unele observaţii asupra înfăţişării fizice, asemănându-i cu dacoromânii: „Sânt dară aceşti cuţovlahi, cum ne spun vecinii lor şi încă şi cu dintr-înşii am vorbit, oameni nu mai osebiţi, nici în obicine, nici în tăria şi făptura trupului, decât rumânii” (id., p. 45).

Referitor la modul lor de viaţă, el reţine că trăiesc mai mult în sate de munte, „săvai că şi mari unele sate”; din cauza „jugului turcesc”, „s-au mai împuţinat, şi poate fi că nice dintâi aşa mulţime nu va fi fost de dânşii” (*ibid.*) Ei se recunosc „de vlahos, adecăte rumân; şi locurile lor unde lăcuiesc le zic Vlahia [Cea Mare]”. Relaţiile cu grecii nu au fost niciodată de bună convieţuire, adaugă Stolnicul, ceea ce, de altfel, se ştie din întreaga istorie a conglomeratului etnic din Balcani.

În concluzie, învăţaţii români de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui de al XVIII-lea au arătat că aromânii sunt originari dintr-o zonă nordică a Peninsulei Balcanice, foarte probabil descendenţi ai romanicilor retraşi de împăratul Aurelian în sudul Dunării sau ai ostaşilor daco-romani aduşi în nordul Greciei pentru paza Imperiului. Aromânii vorbesc aceeaşi limbă ca dacoromânii,

[5] Din contactele pe care le-am avut cu aromânii din Albania, situaţia „înţelegerii” mi s-a părut că e inversă faţă de cea constatată de Stolnic, adică am remarcat că mai degrabă aromânii înţeleg cu mai multă uşurinţă vorbirea unui dacoromân. Aceeaşi constatare a făcut şi domnul Nicolae Saramandu, după cum însuşi mi-a comunicat.

ceea ce este o dovadă a unităţii originare. Deosebirile de la un dialect la altul se datoresc atât evoluţiei independente, cât şi influenţelor externe. În aromână au predominat influenţele, pe cale orală, greacă, turcă şi albaneză.

Gramatica ambelor dialecte este, în esenţa ei, latină. Originea comună a aromânei şi dacoromânei, precum şi statutul lor lingvistic sunt susţinute şi prin criteriul „înţelegerii" dintre vorbitori.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

Costin 1958 = Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, ESPLA, Bucureşti, 1958, p. 259.

Cronicari munteni = *Cronicari munteni*, ediţie îngrijită de Mihail Gregorian, studiu introductiv de Eugen Stănescu, I–II, EPL, Bucureşti, 1961.

DM = *Descrierea stării de odinioară şi de astăzi a Moldovei*, II, în traducerea lui Dan Sluşanschi, Institutul Cultural Român, Bucureşti, 2007.

MN = Dimitrie Cantemir, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, în *Opere*, IX/I, în traducerea lui Dan Sluşanschi, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1983.

Studia linguistica et philologica
Omagiu Profesorului Nicolae Saramandu la 70 de ani,
Bucureşti, 2011, p. 141–145

RAPORTURI LINGVISTICE AROMÂNO-ALBANEZE

Aromâna are un statut aparte în conglomeratul idiomatic din Balcani. Ea e vorbită de comunitaţi disparate, recunoscute în toate statele Peninsulei, inclusiv România (în aşezări recente din Dobrogea). Cu toate acestea, aromâna are, în general, un caracter unitar. Tache Papahagi, în studiul introductiv al *Dicţionarului* său, distingea două ramuri ale aromânei: „Deşi e unitar în tot ce constituie esenţa lui, dialectul aromân se prezintă sub două aspecte generale: *aromâna nordică*, vorbită de aromânii din Albania, Jugoslavia şi Bulgaria, şi *aromâna sudică*, vorbită de aromânii din cuprinsul nordic al Greciei. Fiecare din aceste două ramuri îşi are varietăţi subdialectale: din aromâna nordică, vorbită în general de fărşeroţi, de grămosteni, de moscopoleni şi de muzăcheari, face parte şi graiul satelor Gopeşi şi Mulovişte, iar din aromâna sudică, vorbită de aromâni din masivul Pindului – deci de o populaţie mai numeroasă – face parte şi graiul aromânilor de la poalele estice ale Olimpului”[1].

Problema dispersiunii aromânilor l-a preocupat pe Th. Capidan, care sublinia, totodată, şi cauzele evoluţiilor divergente din sânul aromânei: „Oricât de unitar ar părea, graiul aromânilor de pretutindeni, în sensul că nu există diferenţieri subdialectale care să îngreuneze înţelegerea indivizilor de la o regiune la alta, totuşi arată unele abateri care îl deosebesc întrucâtva de la un ţinut la altul. Acestea provin *atât din pricina evoluţiunilor interne, cât mai ales din cauza influenţelor pe care le-a suferit din partea limbilor înconjurătoare* [sublin. ns.]. Prima diferenţiere în grai, care desparte pe aromâni în două grupuri mari, este aceea care deosebeşte pe *aromânii de nord* de *aromânii de sud*. Cei dintâi, aşezaţi în Macedonia şi centrele de miazănoapte ale Peninsulei Balcanice, vorbesc ceva deosebit de aromânii din sud, care ocupă în mase compacte tot Epirul, Tesalia şi părţile nordice din vechea Grecie. Graiului din sud aparţin, vorbind după tulpini, aromânii epiroţi, cu ramificaţii în Olimp, graiului din nord, aromânii grămosteni, cu ramificaţii în Albania. De aceştia ţin şi aromânii din Gopeşi şi Muloviştе”[2].

În linii generale, aceste consideraţii, privind repartizarea dialectală a aromânei şi caracterul esenţial unitar al acesteia, se regăsesc la lingviştii de mai târziu, Matilda Caragiu Marioţeanu[3] şi Nicolae Saramandu[4], precum şi la predecesorii lui Capidan, adică la G. Weigand şi Pericle Papahagi. Orientarea nord-sud a variantelor dialectale e la fel în albaneză: graiuri tosce în sud şi graiuri gheghe în nord. Chiar şi în dacoromână există această dispoziţie geografică: grupul graiurilor nordice şi grupul graiurilor sudice.

---

[1] Papahagi 1974, p. 84–85.
[2] Capidan 1932, p. 193.
[3] Caragiu Marioţeanu 1975, p. 264: „graiuri de tip fărşerotesc şi graiuri de tip aromânesc.”
[4] Saramandu 2004, p. 81, cu o foarte instructivă hartă privind aşezările aromâneşti din Balcani.

Unitatea aromânei se explică prin factori extralingvistici diverşi: îndeletniciri străvechi (păstorit, cărvănărit, industrie casnică, negustorie în târguri), religie ortodoxă, credinţe, practici populare etc. Păstoritul, fie nomad, fie transhumant, presupune mişcări de populaţie în toată aria balcanică. S-ar putea spune că aromâna e mai unitară decât oricare dintre idiomurile oficiale din Peninsulă. Caracterul ei unitar e probabil să se fi menţinut şi datorită faptului că aromâna, în general româna comună, dispune, în plan morfematic, de un mare număr de mărci, aşadar, varietăţile dialectale se exprimă mai cu seamă la nivel fonetic şi lexical.

Aromâna (ca şi meglneoromâna şi istroromâna) este un dialect foarte conservator, identificat de unii lingvişti cu româna comună[5]. Conservatorismul ei se datoreşte faptului că aromânii au fost întotdeauna o populaţie în continuă mişcare. Or, se ştie că, de regulă, schimbările în limbă se produc mai repede la o populaţie cu o viaţă sedentară, ceea ce, în trecut, nu a fost cazul românilor din Balcani.

Starea de bilingvism (ori trilingvism) a aromânilor se explică atât prin contactul lor nemijlocit cu grecii şi albanezii, cât şi prin aceea că aromâna nu a avut niciodată statutul unui idiom oficial.

Cele două influenţe, greacă şi albaneză, au fost de intensitate diferită: puternică în cazul limbii greceşti, slabă în cazul albanezei. Numărul redus de elemente albaneze în aromână, în raport cu cele greceşti, ar fi în legătură cu faptul că în procesul de deznaţionalizare a aromânilor, intensificat în ultimele secole, nu au fost implicaţi atât albanezii cât mai ales grecii şi popoarele slave. În indicele de cuvinte întocmit de Tache Papahagi, după criterii etimologice, la sfârşitul dicţionarului său, elementele albaneze sunt, de toate, 364, iar cele greceşti aproape 3000. Nu figurează în indicele albanez cuvintele din substrat, cunoscute şi în dacoromână. Autorul le risipeşte în cuprinsul unei lungi liste de circa 4000 de cuvinte, răspândite şi în alte limbi balcanice, din care e de presupus că vor fi pătruns şi în aromână.

Factorii de cultură şi de civilizaţie justifică numărul mare de elemente greceşti faţă de cantitatea redusă de cuvinte primite din albaneză. Foarte probabil că între aromâni şi albanezi nu vor fi fost, de-a lungul istoriei, deosebiri prea mari privind modul de viaţă: îndeletniciri asemănătoare, aspiraţii comune, existenţă spirituală exprimată în forme elementare de cultură populară[6], convieţuire îndelungată pe acelaşi teritoriu, amestec de populaţie etc. Superioritatea albaneză va fi fost, probabil, mai mult numerică decât de altă natură. De aici o concluzie teoretică: la două limbi în contact, influenţele vin dintr-o singură direcţie dacă raportul dintre comunităţile sociale este inegal din punctul de vedere al civilizaţiei şi culturii.

Termenii strict lingvistici, în aparenţă secundari, care se impun în raporturile dintre cele două idiomuri se exprimă prin aceea că albaneza şi aromâna au structuri gramaticale foarte apropiate, un fond lexical latin foarte bogat, elemente venite din limbile vecine în proporţie relativ egală (turceşti, bulgăreşti, greceşti, italiene).

---

[5] Densusianu 1961, p. 208: „Din cele ce am spus până acum reiese că macedoromâna trebuie să reprezinte *româna comună*, graiul romanic sud-dunărean care s-a format în vecinătatea albanezei, în urma fuziunii latinei cu ilira".

[6] Cf. Çabej 1997, p. 99: „În cronicile bizantine şi în documentele istorice ale Serbiei medievale, albanezii sunt menţionaţi peste tot ca păstori, adeseori împreună cu aromânii."

Amândouă limbile au fost puternic influențate de neogreacă și de turcă. Contactul lingvistic dintre aromâni și albanezi a fost strict oral, care se confirmă prin caracterul marginal al elementelor împrumutate de aromână. Cele două limbi au avut în cursul istoriei o poziție aproximativ egală, în sensul că formele culturale albaneze, deși datează din secolul al XVI-lea, nu au fost implicate în relațiile lingvistice orale dintre ele. Nici mișcarea culturală de la Moscopole din jurul anului 1800 nu a modificat natura acestor relații. În operele lui Daniil și Cavallioti aromâna și albaneza sunt pe același plan în raport cu greaca. Cu toate acestea, bilingvismul din ținutul Albaniei a caracterizat îndeosebi pe aromâni, care au folosit (și folosesc încă) alternativ cele două limbi, fapt explicabil prin aceea că albaneza a avut un statut social ușor diferit.

Din lista de 364 de cuvinte intrate din albaneză în aromână puține sunt albaneze propriu-zise, din stratul vechi al limbii. Cele mai multe provin în albaneză din alte limbi (latină, greacă, italiană, turcă, slavă), încât se poate spune că față de aromână albaneza a jucat rolul intermediar de transmițător; de exemplu, *bilbiliu* „privighetoare" este, la origine, un cuvânt turcesc, intrat în aromână prin albaneză: *bilbil* (< tc. *bulbul*). La fel, *ľuftă* (din alb. *luftë* < lat. *lucta*), *cuituescu* „mă gândesc (la ceva)" (< alb. *kujtoj* < lat. *cogitare*), *agudescu* „lovesc, bat" (< alb. *godis* < sl. *goditi*), *pușescu* „încetez" (< alb. *pushoj* < lat. *pausare*), *lală* „unchi" (< alb. *lalë* „tată, bunic" < ngr. *λαλᾶς* „bunic"). În felul acesta se înțelege mai bine diferența numerică foarte mare dintre lista lui T. Papahagi (364) și cea a lui Th. Capidan (cca 160) din 1920[7]. Dacă ținem seamă de faptul că la Capidan sunt trecute și cuvintele din substrat, deducem că împrumuturile propriu-zise nu trec de 100–120 de unități.

Influența albaneză afectează mai cu seamă graiul fărșeroților (din grupul nordic), care au conviețuit veacuri de-a rândul cu albanezii pe același teritoriu. E foarte important de precizat că elementele albaneze din aromână provin mai ales din dialectul tosc, cel vorbit în aria de sud a Albaniei (la sud de râul Shkumbin), aceeași cu teritoriul pe care se află comunitățile de aromâni fărșeroți. Th. Capidan, care a studiat îndeaproape felul de viață și graiul fărșeroților[8], a remarcat că dintre ramurile de aromâni „fărșeroții sunt aceia care, în grai, se apropie mai mult de dacoromâni", adăugând că „n-ar fi exclus faptul ca fărșeroții să se fi amestecat odată cu tulpini din acei români apuseni despre care a vorbit Pușcariu în lucrarea sa *Istroromânii*, I"[9]. Dacă dintre toți aromânii cei care se apropie cel mai mult de dacoromâni sunt fărșeroții, dintre albanezi, cei care prezintă cele mai multe și mai frapante asemănări cu dacoromânii sunt toscii, cei din sud, nu gheghii, ramura din nordul Albaniei.

În cercetările de albanistică s-a arătat adesea, privitor la autohtonia albanezilor, că aceștia provin, la origine, din zone nordice ale Balcanilor: ținutul muntos al Dalmației (*iliri romanizați*, C. Jirećek), Dardania (sinteza traco-iliră, N. Jokl), triunghiul Niš – Skopje – Sofia (G. Weigand) sau chiar Dacia (B.P. Hasdeu, V. Pârvan, I.I. Russu, Vl. Gerogiev). Reținem aici concluzia lui Capidan, valoroasă prin

---

[7] Capidan 1920, p. 514–554.
[8] Capidan 1929–1930.
[9] Capidan 1929–1930, p. 147.

caracterul ei de sinteză: „Oricâţi albanezi vor fi existat odată în Albania centrală şi meridională, grosul populaţiunii albaneze de mai târziu s-a coborât din părţile de miazănoapte. Şi, tot aşa, oricâţi aromâni străvechi vor fi existat odată ca populaţiune flotantă în Albania, grosul ei a venit tot din miazănoapte, de acolo unde, împreună cu dacoromânii, au format odată limba românească unitară"[10].

În continuare, prezentăm câteva asemănări mai importante dintre graiul aromânilor fărşeroţi (şi, în general, din grupul nordic) şi albaneza toscă. Materialul pe care-l folosim provine din *Dicţionarul* lui T. Papahagi; unele fapte le-am selectat din studiile asupra fărşeroţilor datorate lui Th. Capidan[11], Al. Rosetti[12], N. Saramandu[13] ş.a., iar altele din anchetele personale pe care le-am făcut la aromânii din Albania.

În aromâna din nord vocalele neaccentuate nu se sincopează cu aceeaşi frecvenţă ca în aromâna din sud, fapt explicabil, după Capidan[14], prin gradul de intensitate a vocalei accentuate din cuvânt; de exemplu, în sud se pronunţă *mşat*, iar în nord *muşat*. În albaneză, sincoparea vocalelor neaccentuate distinge dialectul gheg de dialectul tosc; de exemplu, *u* neaccentuat dispare în ghega vorbită la Tirana, Durrës, Kruja[15], dar se păstrează în toscă.

-ë (= *ă*) final, caracteristică morfologică a femininelor albaneze, se conservă ca atare la cuvintele aromâneşti împrumutate din albaneză, de exemplu, *şupleacă*, pl. *şupleţâ* 'palmă' (cu *-ă*, ca alb. tosc *shuplakë* id.) În dialectul gheg, spre deosebire de cel tosc, *-ë* a amuţit, cu consecinţa lungirii cantitative a vocalei din silaba precedentă. În general, şi *ë* accentuat s-a păstrat în toscă, dar a devenit *â* (= *a* nazalizat) în ghegă. La aromânii din grupul sudic, *-ă* > *-â* (*feată* > *featâ*). Am urmărit toate substantivele şi adjectivele feminine din studiul lui Al. Rosetti consacrat graiului românilor din Albania transmutaţi în Dobrogea şi am observat că *-ă*, ca morfem de feminin, e notat constant[16], indiferent de originea cuvintelor.

În poziţie nazală, *ă* a devenit *î* în graiul aromânilor din grupul sudic, dar la fărşeroţi *ă* în această poziţie „se mai păstrează poate sub presiunea limbii albaneze care nu cunoaşte sunetul *î*"[17]. În general, *î* nu există în sistemul fonologic al aromânei din Albania, la fel ca în albaneza toscă.

La fărşeroţi, adaptarea fonetică a cuvintelor din albaneză s-a produs în spiritul dialectului tosc. Faptul acesta se poate ilustra cu palatalele *k'*, *g'* care reproduc sunetele corespunzătoare din toscă, iar nu reflexele africate din ghegă, de exemplu, *kelke* „sticlă", după tosc *qelqe* (=*k'elk'e*), nu după gheg: *čelče*, cu africată; *g'elă* „mâncare" (în toscă *gjellë*, iar în ghegă *ğēll*).

---

[10] Capidan 1929–1930, p. 148.

[11] Capidan, v. notele 2, 7, 8.

[12] Rosetti 1930.

[13] Saramandu 1972.

[14] Vezi Capidan 1929–1930, p. 133; Capidan 1932, p. 365 ş.u., care admite şi influenţa grecească.

[15] Gjinari 1988, p. 50: *mlar* „mullar", *fqi* „fuqi", *ksur* „kusur".

[16] Pentru diferitele transformări ale lui *ă* (alb. *ë*) neaccentuat în română şi albaneză, v. Brâncuş 1995, p. 73 şi Saramandu 1972, p. 44–51.

[17] Capidan 1932, p. 211; privitor la graiurile albaneze din grupul tosc, vezi pe larg sinteza lui Gjinari 1988, p. 51–52.

Deşi sistemul fonetic aromân nu preferă africatele *č*, *ğ* (devenite de timpuriu *ţ*, *dz*), trebuie observat, totuşi, că numărul acestora a crescut prin împrumuturile din limbile vecine[18], de exemplu *ceadră* „umbrelă, cort" < alb. *çadrë* „umbrelă", *ceară* „guturai" < alb. *e çarë* „fessura, lesione", *giufcă* „creastă (de cocoş)" < alb. *xhufkë* „ciuf" (Leotti 1937).

În seria vibrantelor, aromâna din Albania are un fonem în plus, un *rr* (apical vibrant) care provine, ca şi în dialectal tosc, din grupurile consonantice *rl*, *rn*: *sorră* „soarele", *carră* „carne"[19]. Fărşeroţii au şi opoziţia *rr* (forte): *r* (slab) la iniţială de cuvânt, nu de silabă, cunoscută şi în dacoromâna veche, precum şi în albaneză, sub influenţa căreia aromânii fărşeroţi vor fi menţinut această opoziţie.

O trăsătură fonetică foarte importantă a dialectului tosc este rotacismul lui *-n-* intervocalic în cuvintele moştenite sau împrumutate din latină ori din vechea greacă. După cum se ştie, această paricularitate fonetică apropie albaneza de vechea dacoromână de nord şi de nord-vest. Amintim acest lucru pentru a arăta că cel mai vechi text aromânesc cunoscut până acum, inscripţia lui Nectarie Tărpu din 1731, pe o gravură de lemn înfăţişând Fecioara cu pruncul, e constituită numai din cuvinte latineşti, dintre care unul cu rotacismul lui *-n-*: *Virǵiră, mum-al Dumnidză, oară tră noi pecătoşli*[20]. Cuvântul *virǵiră* (şi m. *virǵiru*) a intrat în aromână din albaneză: *virgjër* (din lat. *virgo*, *-inem*), cu rotacism, ca în dialectul tosc, ceea ce ar dovedi că în graiurile fărşeroţilor exista tendinţa spre un *n* fricativ însoţit de nazalitatea vocalei precedente, după cum presupune, recent, N. Saramandu[21].

În albaneză *l* (opus lui *ll* velar; opoziţia *l* : *ll* e neutralizată în unele graiuri tosce) are un uşor caracter palatal, care, în împrumuturile aromâneşti, e redat adesea prin *y*, element de diftong: alb. *flakë* > ar. *fleacă*, alb. *shuplakë* > ar. *şupleacă*, alb. *labrik* > ar. *leabric*, alb. *plagë* > ar. *pleagă*, alb. *plak* > ar. *pleac*, alb. *plofkë* > ar. *pliofcă*, alb. *luftë* > ar. *liuftă*, alb. *bullar* > ar. *bulear* etc.[22]

Există numeroase cazuri de cuvinte vechi, de provenienţă latină ori autohtonă, care au fost reamenajate fonetic, uneori şi semantic, după corespondentele albaneze, ceea ce reprezintă un aspect important al bilingvismului aromânilor din Albania. Astfel *cusurin* „văr" (disociat din lat. *consobrinus verus*) coexistă cu *cuşuri*, *cuşeari*, după alb. *kushëri;* var. cu *ş* e folosită numai la vocativ: *cuşuri, ĭu ńerdzi?* „vere, unde mergi?" (Capidan 1932), deci reamenajarea cuvântului s-a produs în limba vorbită.

---

[18] Cf. Caragiu Marioţeanu 1975, p. 223.

[19] Exemple la Capidan 1932, p. 351–356, Capidan 1929-1930, p. 192–193.

[20] Inscripţia a fost descoperită de învăţatul albanez Dh. S. Shuteriqi în 1952 la Mânăstirea Ardeniţa de lângă oraşul Fieri şi interpretată de Drimba 1955: 341–344. Tărpu era ieromonah din Moscople, „unul din învăţaţii clerici de pe la jumătatea sec. al XVIII-lea" (Papahagi 1909, p. 11, nota 6).

[21] Saramandu 2004, p. 265 ş.u., cu 2–3 cazuri de rotacism auzite la fărşeroţii de la Cogealac (Dobrogea).

În aromână există şi var. *ǵirǵină*, *ǵirgină*, *virgină*, cu *n* ca în ghegă (*virgjin*, *virgjineshë*, *virgjini*, *virgjinisht*, cf. Cordignano); în toscă, var. cu *r*: *virgjër*, *virgjëreshë*, *virgjëri*, *virgjëror*, cf. Leotti 1937; deci, în ar. *virǵiră* e rotacism, nu o simplă asimilaţie a lui *n*. La albanezii din Italia, emigraţi din zona toscă, derivatele sunt cu *r*, ca şi cuvântul de bază, *virgjër* (Giordano 1963).

[22] Despre *l* şi *l'* în graiul fărşeroţilor, v. pe larg Capidan 1932, p. 364 ş.u.; Capidan 1929–1930, p. 193 ş.u.

Cuvintele româneşti *zară* şi *urdă* apar în aromâna din Albania cu fonetisme albaneze: *δală* (alb. *dhallë*), *urδă* (alb. *hurdhë*, gr. *οὖρδα*). La fel, *găstâñe* „castană" e refăcut după alb. *gështenje* id.; *grundă* (în dr.: *grunz*) e refăcut după alb. *grundë* (dar şi ar. *grundză* '„tărâţe"); *gălbadză*, fără diftongul *ea*, s-ar explica prin influenţa alb. *gëlbazë*. În ancheta pe care am efectuat-o în 1965 asupra graiurilor aromânilor din Albania, urmărind elementele din substrat, am obţinut numeroase cuvinte cu reamenajări fonetice după corespondentele albaneze (dăm între paranteze cuvintele şi sintagmele albaneze) *bal'gă* (*balgë*, rostit *l'*), *bască di γănă* (*një bahskë lesh*), *pelgu* „bâlc" (*pellëg*, *pellg*), *căsuļă* (*kësulë*, *kësuļë*), *keafă* (*qafë*, rostit în toscă *k'afë*), *cioară* e înlocuit prin *sorră* (alb. *sorrë*) şi *cioarră*, *şüt*, *-ă* „ciut" (*shyt*), *culpră* „curpen" (*kulpër*), *curθă* „cursă" (*kurthë*), *sărrămă* (*thërrime*), *ghiuş* „ghiuj" (*gjysh*), *măzat*, *mădzor*, *măzor*, fără nazală (*mëzat*, *mëzore*), *năpărtcă* (*nëpërtkë*), *rrăndză*, *rrănd* (*rrënd*, *rrëndës*, *rrëndzë*), *şcrupuiescu* „scapăr" (*shkrep*), *ştrepu* „strepede" (*shtrep*), *θarc* (*thark*)[23].

În unele cazuri, s-au produs chiar modificări semantice: *guşă* „guşă; gât" (alb. *gushë* „gât"); *θark* „ţarc; rasă de miei, specie, generaţie" (alb. *thark*).

Se pot adăuga aici unele elemente latine, moştenite sau intrate prin filieră albaneză, care conţin fonetisme proprii albanezei: *şcurtu* „scurt, scurteică" (alb. *shkurtë*); cu fonetism albanez, şi *şcurtu* „februarie"; *şurduescu* „asurzesc", orientat după alb. *shurdhoj* şi, probabil, *puşescu* „încetez" (alb. *pushoj*, din lat. *pausare*), *minde* „minte", *minduescu* „mă gândesc" (alb. *mënd*, *mëndje*, *mëndoj*, de origine latină)[24].

Influenţa albaneză asupra aromânei se exprimă cel mai adesea prin fapte marginale, care nu afectează decât în mod excepţional sistemul limbii. Aceste elemente, unele de mare fineţe şi subtilitate în comunicare, deşi ating laturile periferice ale limbii, pun în lumină caracterul activ şi direct al acestei influenţe. Astfel, unele nume de rudenie vechi şi adjective moştenite însoţite de un articol proclitic, variabil după gen şi număr, au fost preluate în aromână cu aglutinarea articolului; de exemplu, alb. *i atë* „tată" a intrat în graiul fărşeroţilor sub forma *jată* „mamă"[25].

Adjectivul *i zoti* „capabil, în stare, îndemânatic" a intrat în aromâna de nord cu articolul proclitic aglutinat şi cu schimbarea valorii gramaticale: *izote* adv. „capabil".

E posibil ca şi în forma *iscriiare* „scris, scriere", din Codex Dimonie[26], *i-* iniţial să se explice prin raportare la alb. *i shkruar* „scris, scriere", cu *i* specific participiilor substantivate.

În flexiunea nominală, vocativul este un caz specific limbii vorbite. Prin această particularitate se explică preluarea din albaneză a formei invariabile *biro*

---

[23] Brâncuş 1995, p. 51 ş.u.

[24] Capidan 1928, p. 106.

[25] În albaneză apare uneori şi forma *i jatë*, pentru care v. Demiraj 1997, s. *atë*. Schimarea de sens „tată" → „mamă" e un fenomen cunoscut în limbile indo-europene (cf. Capidan 1920, p. 517) şi în unele limbi balcanice, de exemplu *babă* „1. tată, 2. femeie bătrână, mătuşă". Probabil la fel trebuie interpretat *imă* „mamă" (alături de *mă*, ca în dacoromână: *îmă*), cu *i* după *i atë*, ori, cum presupune Tache Papahagi, după construcţia *im' më* (= *ime ëmë* „mama mea").

[26] Capidan 1932, p. 268.

„fiule, băiete, voinicule, bade" (alb. nom. *bir* „Sohn", voc. *biro*)[27]. La fel trebuie interpretat vocativul *lalo* „unchiule" (alb. *lalë* „unchi", probabil din turcă, de unde a intrat şi în unele graiuri dacoromâne).

Din albaneza toscă, fărşeroţii au preluat particula adverbială *dot*, cu sensul „de loc, de fel, nicidecum", desprinsă din construcţia de viitor cu conjunctivul de tipul *do të shkoj* „o să merg", cu aglutinarea celor două morfeme *do* şi *të*. *Dot* este iniţial o repetiţie pentru a întări afectiv expresia: *nuk do të vij dot* „n-o să vin n-o să..."[28] (ca rom. *arde-te-ar focul să te ardă*). Folosit adeverbial, *dot* s-a ivit în toscă, unde viitorul se formează cu conjunctivul. Pentru că folosesc pe *dot*, fărşeroţii din Albania sunt porecliţi *doteni*. Adverbele se împrumută uşor dintr-o limbă în alta. Capidan a notat din aromână un număr mare de adverbe intrate din greacă, turcă, bulgară şi, unele dintre ele, din albaneză, ca, de exemplu, *iudo* „undeva", *iuţido* „ceva" (compuse cu alb. *do* „va, vrea"), *cânţido* „cândva" (alb. *kurdo*), *brenda* „înăuntru" (alb. *brendë* id.), *largu* „departe" (după alb. *largët* id., din latină), *totâna* „mereu" (după alb. *gjithnjë;* v. şi dr. *tot(de)una*), *an* „anul trecut" (lat. *anno*, dar şi alb. *vjet* id.), *făr-de-alta* „negreşit" (după alb. *patjetër*), *po* „da" (alb. *po*), *ncot* „în zadar" (alb. *më kot* id.), *culaina* „uşor" (tc. *kolai*, prin alb. *kolaj*) etc.[29].

Prepoziţia *la* e folosită uneori cu substantivul articulat: *acas la dzinărră* „acasă la ginerele" (*dzinărră* < *dzinărle* < *dzinerele*, cu *rl* > *rr* şi *e* final > *ă* după o vibrantă forte); *la* + subst. art. e o traducere a construcţiei corespunzătoare din albaneză: *te dhëndri në shtëpi* „la ginerele acasă". Trebuie precizat însă că şi în dacoromâna populară apare *la* (ca şi *cu*) cu substantivul articulat la numele de rudenie ori la cele asimilate prin sens cu acestea: *la părintele*, *la primarele*, *la doctorul* etc.

Numele unui sat de lângă Valona *Lacatun* (< *la* + *cătun*) a intrat în nomenclatura albaneză cu forma articulată: *Lakatundi*[30], căci prepoziţiile de loc *nga* „din" şi *te*, *tek* „la, spre" se construiesc cu nominativul.

Se ştie că aromâna conservă construcţia latină de tipul *eo Romam*: *mi duc Bitule*, *mi duc Sărune* (= Mă duc la Bitolia, la Salonic), fără prepoziţia *la* însoţind numele de localitate. Mai frecventă este însă construcţia cu numele articulat şi fără prepoziţia *la*: *agiundzeam Elbasani*, *agiundzeam Pichini*, *u aduţeam Cavaia* „o aduceam la Cavaia" etc. Capidan[31] înşiră un mare număr de nume de oraşe, toate cu articol enclitic şi fără prepoziţia *la*: *Şănghini*, *Bituli*, *Curtesi*, *Cutali*, *Duşari*, *Frashari*, *Mekati*, *Premeti*, *Zavari* etc. Foarte probabil că se va fi produs o încrucişare a vechii construcţii de tip latin cu cea albaneză propriu-zisă (cu prepoziţiile *nga*, *te*, care cer nominativul).

O concordanţă sintactică interesantă a graiului aromânilor din nord cu albaneza, relevată de Capidan, este în legătură cu topica obiectului direct exprimat prin pronume personal feminin *o* într-o construcţie cu perfectul compus: pronumele

---

[27] Papahagi înregistrează, după Mihăileanu, şi nom. *bir* „fiu brav"; *biro*, termen amical de adresare faţă de un tânăr voinic, poate fi raportat şi la gr. *μπύρο μου*.

[28] Çabej 1987, p. 296.

[29] Capidan 1932, p. 500–505.

[30] Capidan 1929–1930, p. 89.

[31] Capidan 1929–1930, p. 207–209.

e aşezat înaintea auxiliarului potrivit topicii normale albaneze: *u ai vidzută?* alb. *e ke parë?* Trebuie spus că aceasta este o particularitate cunoscută şi în dacoromâna veche: *o au chemat la el.* La Arghezi: *o au văzut din cer pre ea.*

Există şi concordanţe mai fine între aromână şi albaneza toscă, considerate tot efecte ale bilingvismului. De exemplu, numeralul-adjectiv *ună* însoţeşte un participiu devenit adverb implicat în structuri sintactice temporale: *Ună agiumtă aoaţe, şi-intră tu pâne-l'* „Îndată ce ajunse aci, şi intră în slujba lui"[32]. Aromâna a copiat o construcţie identică din albaneza toscă: *Një të kënduar telegramin u ngrit e doli* „Îndată ce a citit telegrama, s-a ridicat şi a ieşit"[33]. Alb. *një* „un, una" are în această construcţie acelaşi sens şi aceeaşi funcţie ca arom. *ună* precedând un participiu. Aromâna a transferat această funcţie a lui *ună* şi în construcţia cu un substantiv infinitival: *Ună cădeare ş-frânse nărle* „Cum a căzut şi-a rupt nasul".

În morfologia şi sintaxa verbului analogiile aromâno-albaneze sunt numeroase, dar acestea nu se restrâng la dialectul tosc şi graiul fărşeroţilor, ci au în vedere, în general, aromâna şi albaneza. De asemenea, la unele dintre aceste concordanţe sunt atrase şi alte limbi balcanice (greaca, bulgara) şi chiar dacoromâna veche.

Iată câteva dintre particularităţile verbale care caracterizează acest aspect general al raporturilor dintre aromână şi albaneză:

a. perfectul simplu este folosit mai des în aromână decât în dacoromână. Aromâna se aseamănă, în această privinţă, cu albaneza[34];

b. auxiliarul *avea* are forme lungi la pers. I şi a II-a pl. din structura perfectului compus: *avem* (*aveţi*) *cântată*, ca în albaneză: *kemi* (*keni*) *kënduar*;

c. *avea* are şi înţelesul „există", ca şi echivalentul său din albaneză;

d. mai-mult-ca-perfectul indicativ e un timp analitic, se formează cu *avea* la imperfect: *aveam cântată*, alb. *kish kënduar.* E o structură întâlnită şi în alte limbi balcanice şi romanice;

e. există, mai rar, şi un mai-mult-ca-perfect cu auxiliarul *avea* la perfectul simplu: *avui cântată.* Această construcţie, care apare rar şi în dacoromâna veche, e posibil să se fi menţinut în aromână datorită influenţei albanezei (*pashë kënduar* „cântasem");

f. perfectul conjunctiv se redă în aromână prin mai multe tipuri de forme, cu echivalente în albaneză: 1. *să* + imperf. (*s-cântam*); 2. *să* + prez. conj. *am* + part. (*s-am cântată, s-ai cântată*); 3. *să* + imperf. *aveam* + part.(*s-aveam giurată*)[35].

De adăugat aici că la timpurile compuse participiul are un morfem suplimentar *-ă* (*am scrisă, am vinită, am cântată*), ca în albaneza toscă (*kam shkruarë, kam ardhurë, kam kënduarë*)[36]. Totuşi, forme de participiu cu *-ă* se întâlnesc şi în unele graiuri dacoromâne[37].

---

[32] Pericle Papahagi, *Basme aromâne*, p. 350, exemplu reţinut de Capidan 1932, p. 552. Aromâna şi albaneza întrebuinţează frecvent pronumele neaccentuat în dativ cu diverse valori: posesiv, etic etc.

[33] Xhuvani 1956, p. 210.

[34] Vezi Brâncuş 2007, p. 231 ş.u., studiul *Despre valoarea aoristului în albaneză cu raportare la română.*

[35] Pentru alte situaţii, v. Capidan 1932, p. 541 ş.u.

[36] Sandfeld 1930, p. 115.

[37] Cf. Puşcariu 1927, p. 1360–1361.

Astfel de particularităţi, a căror listă se poate prelungi, sunt, aproape toate, vechi româneşti, menţinute în aromână datorită atât caracterului ei conservator, cât şi contactului intim cu albaneza.

Se ştie că vocabularul nu este un compartiment bine structurat, e un sistem primar, elementar, ceea ce explică, în cazul aromânei, varietatea semantică a cuvintelor împrumutate. Identităţile culturale şi de civilizaţie ale celor două popoare, la care se adaugă starea îndelungată de bilingvism a aromânilor, au determinat absenţa unei ordini semantice a fondului lexical împrumutat. Unele cuvinte din albaneză apar în aromână ca variante libere (sinonime) ale cuvintelor vechi. Cele mai multe sunt cuvinte „sterpe", adică nu au generat familii lexicale. Ele au caracter popular, sunt proprii limbajului oral, familiar, spontan. În sfârşit, trebuie să adăugăm că elementele albaneze din aromână sunt mai puţine decât cele neogreceşti şi turceşti; acestea din urmă, foarte numeroase, au intrat cel mai adesea prin filieră albaneză sau neogreacă. Multe dintre elementele turceşti formează un strat relativ unitar în limbile balcanice (inclusiv româna).

În continuare, exemplificăm împrumuturile albaneze cu trei sectoare lexicale, cele referitoare la om, animale şi plante:

– om: *baştu* „bastard" (*bashto*), *dociu* id. (*doç*), *bură* „erou, voinic" (*burrë* „bărbat, viteaz"), *biroańe* fem. „femeie bărbată, bravă; vitregă" (*grua beronjë* „femeie stearpă"), *virg'iră* „fecioară" (*virgjër*), *şămbără* „concubină" (*shëmërë*), *bis* „cur" (*bythë*), *bir* „fiu, viteaz, brav", *bircu, birciu* „drăguţ, gentil" (*birco*), *čipok* „şold" (*çapok*), *čilimean* „băiat" (*çilimi*), *daşur* „iubit, amant" (*dashur*), *dosă* „prostituată" (*dosë* „scroafă"), *vete* „fire, existenţă, persoană" (*vetë*), *zot* „voinic" (*i zot*), *zvercă* „ceafă" (*zverkë*), *pabesu* „ticălos, necredincios" (*pabesë*), *besă* „credinţă" (*besë*).

– animale, păsări: *demuş* „viţel" (*dem*), *deri* (cu art.) „porc" (*derr*), *baleados* „bursuc" (*baldosë*), *bulear* „şarpe mare" (*bullar*), *bufă* „bufniţă" (*bufë*), *daşu* „miel" (*dash* „berbece"), *rosă* „raţă" (*rosë*), *ţangaδe* „oaie fără miel" (*cangadhe*), *buloc* „vizuină" (*bulok*), *skifter* „vultur" (*sqifter*), *θălăndză* „potârniche" (*thëlënxë*).

– plante: *kekiră* „mazăre" (*qikërë*), *duşcu* „stejar; specie de păr" (*dushk*), *degă* „creangă" (*degë*)[38].

În concluzie, elementele albaneze din aromână au caracter marginal, reflectând o influenţă de slabă intensitate. Ele se află mai ales în aromâna din Albania şi provin, cele mai multe, din dialectul tosc, acelaşi dialect care, în raport cu dialectul gheg, prezintă şi cele mai multe concordanţe cu dacoromâna.

Dintre toate ramurile de aromâni, cei mai apropiaţi ca grai de dacoromâni sunt fărşeroţii. De aici şi o concluzie cu caracter istoric formulată întâi de Th. Capidan: albanezii tosci şi aromânii fărşeroţi vor fi coborât dintr-o zonă nordică, din vecinătatea Dunării, apropiată de zona românilor nord-dunăreni.

[38] Pentru alte exemple, v. repertoriile lui Capidan şi T. Papahagi din lucrările citate.

Brâncuş 1995	= Gr. Brâncuş, *Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române*, Bucureşti, Institutul de Tracologie, „Bibliotheca Thracologica”, VIII.
Brâncuş 2007	= Gr. Brâncuş, *Studii de istorie a limbii române*, I, Bucureşti, Editura Academiei Române.
Çabej 1987	= Eqrem Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vol. III, Tirana.
Çabej 1997	= Eqrem Çabej, *Introducere în istoria limbii albaneze*, traducere de Adriana Ionescu, Bucureşti, Edit. Universităţii.
Capidan 1920	= Theodor Capidan, *Raporturi lingvistice albano-române*, în „Dacoromania”, Cluj, II.
Capidan 1928	= Theodor Capidan, în „Revista filologică”, Cernăuţi, II.
Capidan 1929–1930	= Theodor Capidan, *Fărşeroţii – studiu lingvistic asupra românilor din Albania*, în „Dacoromania”, VI.
Capidan 1932	= Theodor Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*, Bucureşti.
Caragiu Marioţeanu 1975	= Matilda Caragiu Marioţeanu, *Compendiu de dialectologie română*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Demiraj 1997	= Bardhyl Demiraj, *Albanische Etymologien (Untersuchungen zum albanischen Erbwortschatz)*, Amsterdam, Atlanta, GA, Rodopi.
Densusianu 1961	= Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, I, Bucureşti, Editura Academiei Române.
Drimba 1955	= Vladimir Drimba, în „Studii şi cercetări lingvistice”, Bucureşti, VI, 3–4.
Giordano 1963	= E. Giordano, *Dizionario degli albanesi d'Italia*, Bari.
Gjinari 1988	= Jorgji Gjinari, *Dialektologjia shqiptare*, Tirana.
Leotti 1937	= Angelo Leotti, *Dizionario albanese-italiano*, Roma.
Papahagi 1909	= Pericle Papahagi, *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, Bucureşti.
Papahagi 1974	= Tache Papahagi, *Dicţionarul dialectului aromân, general şi etimologic*, ed. a II-a augmentată, Bucureşti, Editura Academiei Române.
Puşcariu 1927	= Sextil Puşcariu, în „Dacoromania”, IV/2.
Rosetti 1930	= Al. Rosetti, *Cercetări asupra graiului românilor din Albania*, extras din „Grai şi suflet”, Bucureşti.
Sandfeld 1930	= Kr. Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris.
Saramandu 1972	= Nicolae Saramandu, *Cercetări asupra aromânei vorbite în Dobrogea*, Bucureşti, Editura Academiei Române.
Saramandu 2004	= Nicolae Saramandu, *Romanitatea orientală*, Bucureşti, Editura Academiei Române.
Xhuvani 1956	= Al. Xhuvani, *Studime gjuhësore*, Tirana.

Lucrările celui de al doilea Simpozion Internaţional de Lingvistică, Bucureşti, Editura Universităţii, 2009, p. 11–20

CUVINTE ROMÂNEŞTI ÎN ALBANEZA DIN MACEDONIA

În albaneza vorbită în aria de vest a Macedoniei există numeroase cuvinte comune cu româna reprezentând variante utile în cercetarea fondului lexical autohton. Unele dintre acestea au corespondente identice ori asemănătoare numai în dacoromână, iar altele sunt comune numai cu aromâna şi meglenoromâna. Am reţinut acest stoc de cuvinte dintr-un dicţionar al graiurilor din Macedonia întocmit de Qemal Murati[1].

Cu puţine excepţii, cuvintele din această culegere aparţin fondului popular şi dialectal al limbii, legate, semantic, de rudenie, familie, căsătorie, naştere, moarte, diferite ocupaţii rurale, cultivarea ogoarelor, păstorit, industrie casnică, raporturi sociale, elemente de viaţă arhaică, obiceiuri, jocuri etc. Nu de puţine ori, ne întâmpină şi sintagme care exprimă realităţi etnografice de mare sensibilitate, ca, de exemplu: *paret e lot*(*ve*) în Tetova „banii de lacrimi”, adică bănuţii pe care cei apropiaţi îi dăruiesc miresei când e condusă la casa ginerelui. La fel, o construcţie mai răspândită comună cu româna: *birmëshpéyrt* (var. *birmshpáirt*), substantiv compus: *bir* + *më* + *shpirt*, cu topica şi sensul identice cu ale corespondentului românesc: *copil de suflet* (ar. *ficior di suflet*) „copil adoptat”.

Trebuie arătat în mod special că unele cuvinte din lista pe care am alcătuit-o sunt împrumuturi făcute mai de vreme sau mai târziu direct din dacoromână, ori din aromână şi meglenoromână. Unele vor fi pătruns prin intermediul bulgarei.

Am notat, de asemenea, şi câteva cazuri de derivare etimologică ori de concordanţe semantice româno-albaneze.

Legătura cu româna rezultă şi din prezenţa câtorva cuvinte referitoare la „România”: *Vllajakë -a* (şi *Vllari*, contras din *Vllahëri*) „România” (alb. lit.: *Rumania*), *vllafçe* „româneşte”: *din vllafçe* „ştiu româneşte”, *vllahinkë -a* „oaie cu lâna mai aspră” (derivat de la *vllah*).

Redăm, în ordine alfabetică, întregul material lexical albanez pe care l-am subliniat în cursul lecturii dicţionarului lui Murati. Am păstrat neschimbate fonetismele locale, proprii graiurilor de tip gheg ale albanezei din Macedonia[2].

---

[1] Prof. dr. Qemal Murati, *Fjalor i shqipes truallsore të Maqedonisë* [= Dicţionarul limbii albaneze din Macedonia], Tetova, 1998, 221 p. Autorul este profesor la Universitatea din Tetova, înfiinţată în 1994. Materialul lexical a fost cules de autor prin anchete personale, precum şi cu ajutorul studenţilor şi al unor colegi de la facultate.

[2] Pentru cuvintele vechi, explicabile prin substrat, a se vedea studiile monografice, bine cunoscute, datorate lui Eq. Çabej, Al. Rosetti, Cicerone Poghirc, Georg Renatus Solta, I. I. Russu, Gr. Brâncuş ş.a.

Graiurile albaneze din Macedonia au fost studiate de numeroşi albanologi, fie de la Tirana, fie de la Prishtina ori Tetova. Se adaugă aici studiile, devenite clasice (unele privind direct raporturile albano-române), ale lui Petar Skok, St. Mladenov, Carlo Tagliavini, Norbert Jokl ş.a. În unele cărţi, graiurile albaneze din Macedonia sunt prezentate în cadrul general al configuraţiei dialectale a acestei limbi: Jorgji Gjinari, *Dialektologjia shqiptare*, Tirana, 1988; Agniya Vasilievna Desnickaya, *Gjuha shqipe dhe dialektet e saj* (iniţial, în limba rusă), Prishtina, 1972.

baç-i „baci la stână": rom. *baci*: *gjath baçi* „brânză făcută de baci la stână". Dintre cele două variante albaneze, *baç* şi *bac* [bats], cea dintâi, neînregistrată în FS, e curentă în graiurile din Macedonia şi concordă întru totul cu rom. *baci*, care s-a răspândit, cu *č*, în toate limbile vecine; pentru alb. *bac*, comp. ngr. *μπάσιος* şi bg. dial. *batse*. În Dibra e înregistrat şi *baxho-ja* „locul unde se prepară brânza" (cf. şi alb. lit. *baxhoxhi* «fromager», de unde şi ar. *bağeği* id.).

brushtull -i „foaie de varză; plăcintă din foi de varză", rom. *brusture*, cu aceleaşi sensuri; ar. *bruştul*, *bruştir* a fost reamenajat, fonetic şi semantic, după corespondentul albanez.

búbe -ja (şi *búbë -a*) „fiinţă fantastică închipuită ca un monstru uriaş sau ca un şarpe mare, cu care, de obicei, speriem copiii", identic ca formă şi sens cu rom. *bubă*. Cuvântul există şi în aromână: *bubă* «gogoriţă; croque-mitaine» (DDA, s. v.; cu acelaşi sens şi interj. *bu! bu!*), precum şi în alte limbi balcanice, în care, probabil, s-a răspândit din greacă: *μπούμπα*. E posibil ca, iniţial, să fi fost o creaţie a limbajului copiilor (cf. Eq. Çabej, SGj., I, p. 79; Brâncuş, *Concordanţe*, p. 217).

cërkéjs vb „a mulge (vaca sau oaia) până la ultima picătură de lapte; a înţărca", derivat de la *cark* [= tsark] „ţarc" ca şi rom.: *înţărca* (< *ţarc*). Cu var. alb. *cërkejs* s-ar dovedi şi faptul că forma comparabilă cu rom. *ţarc*, *înţărca* e cea cu africata *ts* la iniţială, mai veche decât var. cu *th-* (*thark*).

cincár -i [tsintsar] „(copil) sprinten, vioi, îndemânatic, isteţ, descurcăreţ", fem. *cincare* adj. „zgârcită, calică, cârpănoasă". Cele două cuvinte, culese din Dibra, Tetova şi Struga, pot fi puse în legătură cu *ţânţar* „nume dat populaţiei aromâne din Macedonia de către populaţia slavă localnică" (DEX, s. v.). Caragiu (*Compendiu*, p. 217) reproduce presupunerea lui Capidan (*Ar.*, p. 5): „Dintre slavi, sârbii mai ales îi numesc *ţinţari* ... numele este datorat probabil frecvenţei în vorbire a africatei [*ţ*] în aromână, cf. lat. *quinque* > arom. *ţinţi*". În albaneza din Macedonia sensurile sunt, evident, figurate.

corë -a (alb. lit. *sorrë*) „cioară", în Struga. E posibil să fie o variantă veche, cu africata *č* la iniţială devenită *ts* după o normă de pronunţie aromânească (deşi în aromână nu e atestat, v. *Vocab.* p. 61, cu indicaţii etimologice).

dómle -ja (în Kărciova) „stăpân, domn" ar putea fi pus în legătură cu vocativul dacoromân *domnule* (vorbit: *domle*), introdus, întâmplător, pe cale orală (comp. şi megl. *domnuli*, la vocativ, Capidan, *Megl.*, III, s. v.). Forma de feminin, cunoscută şi în aromână, a pătruns şi în bulgară ca nume propriu: *dómna* (Capidan, DR, III, p. 231).

dhallët s. n. (*dhalltë*) „zară", der. *dhallaník -u* s. m. (var. *llallanik*) „plăcintă pregătită cu mălai, cu zară sau iaurt" (fig. *llallë* „vorbăreţ, vorbă-lungă") se identifică cu dr. reg. *zară* „lapte bătut" (ar. *δallă* e reamenajat după alb. com. *dhallë*; v. *Vocab.*, p. 128).

elbíshte -ja fem. „soi de pere timpurii care se coc odată cu coacerea orzului", derivat de la *elb -i* «orz», concordă cu rom. *oarzăn* adj. (*pere oarzăne*, alb. *dardhë elbishte* şi *dardhë elbore;* pentru detalii, v. *Concord.*, p. 128).

În Gostivar şi Struga apare şi *elpth*, *elps* „urcior la ochi" (derivat diminutival de la *elb* «orz»), cu valoare metaforică, în concordanţă cu rom. *urcior*, *urcioraş* (lat. dim. *hordeolus*), v. *Concord.*, p. 175. În Kărciova, urciorul la ochi e numit: *pordhë kali* „băşina calului".

esh adj. (în Tetova şi Gostivar) „vârstnic" (alb. lit. *moshatar*), un cuvânt care ar putea fi pus în legătură cu ar. *auşu* (< lat. *avus*, cu un sufix din fondul autohton). Modificarea grupului vocalic *au* e posibilă în fonetica graiurilor albaneze din Macedonia. Dar mai aproape de adevăr pare ipoteza lui Eq. Çabej (SE, IV, s. v.), că *esh* ar fi un împrumut regional din turcă: *yeş* «Lebens(alter)», pentru care v. şi B. Demiraj, *Alb. Et.*, p. 168.

feçiór -i (Gostivar) „cioban", *fiçiór -i* (Tetova) „ajutorul baciului la stână" şi *fiçár* (Dibra) id. Prezenţa acestui cuvânt românesc în albaneză e discutată de N. Jokl (*Rumänisches im Albanischen*, în «Revista filologică», II, nr. 3, Cernăuţi, 1928, p. 262–263; v. şi Çabej, SGj, I, p. 182). Integrat în limbajul pastoral, *fiçór* e cunoscut în diferite graiuri albaneze, precum şi în bulgară (v. CDDE, s. v.; Capidan, DR, III, p. 148), introdus de păstorii vlahi, ori aromâni.

gush vb. „a îmbrăţişa, a lua drăgăstos de gât" (var. *ngushi*, Tetova), cu der. *gushajcë* „soi de grâu cu boabe mari", *gushak* „brâu, cingătoare ţesută în război" (în FS sunt înregistrate numeroase derivate şi compuse cu *gushë*). Pentru română, de reţinut vb. *guşui* „a strânge de gât, a sugruma", *guşa* „a face guşă", adj. (mere, pere, prune) *guşate* „mari"; *guşă* există şi în bulgară şi sârbă. Capidan (DR, II, p. 476, Id., III, p. 202) consideră că extinderea balcanică a termenului s-a făcut din română.

hajhúje s. „femeie imorală, desfrânată"; ar. *hai-hui* invar. (şi *haihúm*) „zăpăcit" (DDA, s. v.). Termenul există şi în dacoromână: *haihui* adv., adj. „fără grijă, zănatec, năuc" (mai ales în legătură cu vb. *a umbla*), despre care Bogrea (DR, I, p. 277) crede că ar fi tc. *hai-houi* „cuvânt care imită strigătul unei mulţimi oarecare" (în DEX[2] e dat din tc. *hayhay*; v. şi Cioranescu, DER, s. v.).

kacúl -i „sac de pescuit"; *kaculéce -ja* „glugă de ploaie" (alb. lit. *kësulë*) se adaugă la variantele cu *ç* mai apropiate etimologic de rom. *căciulă* (detalii în *Vocab.*, p. 53-54) (comp. ar., megl. *căţulă*, ngr. *κατσιουλα*).

kërlik -u (mai ales în sudul Macedoniei) „caţă, ciomagul ciobanului cu cârlig la capăt" (şi var. *kërluk*, în Dibra şi *kërlyk*, în Manastir şi Struga) s-ar compara cu rom. *cârlig* (şi ar., megl.), pe care I. I. Russu îl atribuie substratului (*Etn. rom.*, p. 293), raportându-l la alb. *kërrigë* „cârlig de împletit ciorapi"; s-ar adăuga şi der. *kërrikull -i* „sărciner, prepeleac, arac la vie"; se ştie că alb. *rl* poate evolua în unele graiuri la *r̄* (consoană vibrantă). *Cârlig* a pătruns şi în bulgară: *krъlig*, *karlik*, *karliuga* (Capidan, DR, III, p. 204).

koke -ja (şi *kokë -a*) „boabă, bob de cereale; orice fruct, orice lucru de mâncare" (ar., megl. *cocă* id.). Deci, rom. *coacăză* se explică prin radicalul alb. *kokë* (der. *kokëzë*), nu prin *koqe*, care e un plural singularizat (cf. Çabej, SF, XVIII (I), 1964, 1, p. 70–72; v. şi Brâncuş, *Vocab.*, p. 66). De reţinut şi sensul etnografic al alb. *koka* „boabe de porumb sau de grâu care se fierb la naşterea unui copil, cu credinţa că aşa îi va fi cu spor în viaţă". La români, boabele de porumb fierte se oferă la piţărăi (colindeţi) în ajunul Crăciunului, ori la clăcile din timpul iernii.

kóne -ja „căţeluş" (Struga, Prespa) e mai general (atestat şi în alte dicţionare: Leotti, FS, Fj. shq. ş. a.). Capidan (*Ar.*, p. 106) îl reţine între puţinele urme de limbă la aromânii slavizaţi plecaţi spre Serbia din Macedonia. Termenul poate fi pus în legătură şi cu megl. *cone*, *cóni*, *coini* (Capidan, *Megl.*, III, s. v.). Probabil alb.

kone este la origine ar. şi dr. *căne*, cu labializarea vocalei de sub accent (v. şi Vătăşescu, *Macedo-romanian Words in Albanian Slangs*, în RESEE, XVII, 1979, nr. 2., p. 413). Tratat ca element de argou împrumutul din aromână se justifică din plin. Amintim, în treacăt, termenii comuni: *bub -i* „câine mic" (var. *búbe -ja* id.), der. *bubík -u* „căţeluş", ca sugestie pentru explicarea rom. *bubi*, *bubico*, nume de câini mici.

kopaç adj., fig. „dinţos, cu dinţii mari", *kopaçe -a* „ciomag, băţ, par, îmblăciu", *kopaçkë* „ lemn subţire, de crâng " (ir. *copâţ* „tufă"). Am reţinut aceste cuvinte pentru sensurile pe care le au în albaneza din Macedonia. Rom. *copac*, *copaciu* provine, ca şi corespondentul albanez, din substratul comun.

lalë -a „termen de adresare pentru tată sau pentru o persoană mai în vârstă; nene, bade"; în FS e dat ca învechit (şi: *nuselalës*, *nuska e lalës*, *nusja e lalës* „nevăstuică", lit. „mireasa tatei"); drom. *lală* „termen de adresare pentru o soră mai mare, dadă" (DLR, cu trimitere pentru etimologie la *lele*); în graiul din Oltenia e folosit ca adresare pentru tată.

E un cuvânt balcanic: ar. *lală* „unchi", gr., tc., bg.

ligëtëirë -a „legătură de paie cu care se leagă snopul la secerat" (şi var. *ligtaire*, *likter*, *liktójrë*; *lidhnje* e traducerea derivatului românesc de la vb. *lega*). Pentru alte atestări şi detalii importante, v. *Concord.*, p. 104-105, s. *lega*.

lumină -a (Kărciova) „lumină electrică"; drom. lumină electrică. Faţă de arom. *luńină* se opune absenţa palatalizării labialei (comp. şi megl. *lumínari*). Cuvântul va fi pătruns, întâmplător, ca neologism, din dacoromână (v. şi *litréikë* [*litrikë*], *aletríkë* «lampă electrică», comp. drom. pop. *lectrică*).

masë -a „masă" (Skopje), *mosë*, cu labilizarea lui *a* (Kărciova), comp. ar. *męasă*, megl. *męsă*, cu diftong. E posibil ca în albaneza din Macedonia *masë* să fi intrat fie direct din dacoromână, fie prin intermediul bulgarei (cf. Capidan, DR, III, p. 223).

meç t'majr (Tetova), rom. *rămâi cu bine*, ordinea cuvintelor: verb + adverb. În alb. lit., topica este adv. + vb.: *mirëmbeç* (cuvânt cu cuvânt: *cu bine rămâi*).

merénde -ja (Struga şi Kărciova) „pâine de grâu nedospită, pregătită la repezeală" ar putea fi pus în legătură cu rom. *merinde* (ar. *mirinde*, megl. *mirindi*), sau cu it. *merenda*.

mëmëligë -a (var. *mamaligë*, *mamalingë*, *marmalugë*, *mamlik*, *mimilikë*) „un fel de baclava preparată cu făină de grâu". Sensul iniţial este, însă, cel cu care e înregistrat *mëmëligë* „mămăligă" şi în FS, s. v. Termenul e cunoscut şi în alte limbi balcanice.

popór -i (Gostivar) „popor", cu acelaşi accent şi fonetism ca în dacoromână de unde a fost preluat; alb. lit. *pópull* (din lat. *populus* sau it. *popolo*, cf. Meyer, EWA, s. v.). În dialectele româneşti sud-dunărene nu există (v. pe larg Brâncuş, *Ist. cuv.* [2], p. 154).

póshta înv. „aşa se numea odinioară trenuleţul de călători din relaţia Kărciova – Gostivar" (alb. lit. *postë*). Prin fonetismul *sh* cuvântul pare să fi intrat din română (sau din bulgară, sârbă, rusă); în aromână, *puştaru* (N. Saramandu, *Romanitatea orientală*, Bucureşti, 2004, p. 297).

pungásh -i „hoț, pungaș, pezevenghi" (Kărciova; autorul notează între paranteze originea românească a termenului). Pentru *pungă*, în DLR se indică o etimologie incertă: din greaca modernă, din latina medievală, ori din vechea slavă. Oricum, derivatul în *-aș* s-a constituit în interiorul limbii române. *Pungă* există și în albaneză (*pungë*), dar nu și derivatul afectiv cu *-aș*.

punkt (Tetova) „loc special în sat, cu multe țarcuri, unde erau alese oile pentru încrucișare" ar fi neologismul *punct* din română, cu valoare spațială; alb. *punt*, rar, vine din italiană (Meyer, EWA, s. v.).

stráungë -a (și var. *strungë*, *stragë*) „strungă, locul îngust prin care trec oile la muls". Variantele cu *sh* au sens diferit: *shtrong -u* „băț de fier cu care se închide ușa grajdului sau poarta oborului", *shtrungí -a* „vadra în care se mulg oile", *shtroungë -a* „prapor, cămășa mielului la fătare". Formele cu *str-* (în alb. lit. *shtr-*) sunt proprii românei (și dialectelor ei), precum și limbilor în care a pătruns termenul (bg., sb., magh., gr. etc.). Deci, alb. maced. *str-* e împrumut târziu din aromână sau din dacoromână prin intermediul bulgarei.

sugjare -ja „oaie din turmă care fată mai târziu", cu *g* > *gj*, o modificare fonetică cunoscută în graiul din Macedonia; în alb. lit. *sugar -i* „miel care suge". Drom. *sugară* „oaie care a fătat mai târziu și care alăptează toată vara" (DLR, s. v.); ar. *sugar -ă* „miel care suge". Din română termenul a intrat în albaneză, direct sau prin intermediul bulgarei: *sugaré* (v. și Capidan, DR, III, p. 212).

shtirë -a f. (despre animale) „stearpă, care nu fată", der. *shtirkë* „capră stearpă", coexistă cu *shterpë*. În Albania e un sat *Shtira* atestat la 1417 (cf. SF, 2, 1976, p. 153). Din română, *știră* a pătruns în bulgară. În cercetările mai vechi, *știră* era comparat cu alb. *shtjerrë* „miei în turmă", din aceeași familie cu *știră*.

shut -i „berbece fără coarne, ciut" și *shute -ja* „vacă fără coarne", *shyto -a* „bou fără coarne ", der. *shytak -u* „berbece fără coarne". La acestea se adaugă var. *sáutë* (cu diftong), *sutë*, cu *s-*, care a devenit mai târziu *sh-*. În albaneza actuală forme cu *ç-* nu există; în limbile vecine s-au difuzat variante cu *sh-* [š]. În aromână și meglenoromână apar ambele varainte, cu *č-* și cu *š-*, ca în dacoromână. (Pentru amănunte privitoare la varianta inițială, v. *Vocab.*, p. 65.)

tristoj vb. (Kărciova) „a se înfricoșa, a se speria" coexistă cu varianta general albaneză *trishtoj* (*-ohem*) „a se întrista, a se mâhni" (din lat. *tristis*). Fonetismul *s* ar reda o reamenajare a termenului după rom. *trist*, *întrista* sau it. *triste*, lat. *tristis*. În aromână nu există.

urdë (alb. lit. *urdhë*) „ceea ce rezultă din fierberea zerului". Fonetismul *rd* ar dovedi un împrumut târziu din aromână sau dacoromână, ori numai adaptarea fonetică a lui *urdhë* după modelul lui *urdă*. Se poate presupune și faptul că *urdë* e varianta veche a lui *urdhë*, căci *rdh* provine de regulă din *rd*. De fapt, *urdë* e atestat încă din sec. al XV-lea ca nume de persoană (cf. Shuteriqi, în SF, 1, 1982, p. 192). Tot cu var. *urdë* e cunoscut astăzi în graiul din Dibra (cf. Xhuvani, SF, 1, 1982, p. 169) și, de asemenea, în bulgară și sârbă.

vallóre -ja (Kărciova) „valoare, preț" (alb. lit. *vlerë*) ar proveni din română: *valoare* sau din italiană: *valore*.

xhysh -i, m., *xhyshe -ja*, f. (var. *xhishe*) „socru, soacră" (cu *gj* > *xh* [ǧ], fenomen specific graiurilor gheghe) corespunde rom. *ghiuj*, cu observația că în

română, în afară de sensul diferit („bătrân, moş"), nu există şi o formă de feminin. În aromână e la fel ca în dacoromână, numai că *ghiuş* (cu *-ş*) pare influenţat fonetic de corespondentul albanez. Perechea sinonimică *moş*, *moaşă* se distinge semantic, adică sensul funciar al masculinului *moş* nu există şi la feminin.

Se observă că în lista prezentată aici se cuprind trei grupuri de cuvinte.

1. Variante albaneze ale elementelor vechi comune cu româna: *baci*, *brustur*, *ţarc*, *cioară*, *zară*, *guşă*, *căciulă*, *cârlig*, *coacăză*, *copaci*, *strungă*, *ştiră*, *şut* (*ciut*), *urdă*, *ghiuj*. În cercetarea substratului românei, aceste variante, specifice graiurilor albaneze nordice, sunt utile pentru reconstrucţia etimoanelor comune.

2. Cuvinte care par de dată mai târzie, care s-ar explica prin raporturile interbalcanice în cursul Evului Mediu: *bubă*, *ţânţar*, *fecior*, *lală*, *legătură*, *merinde*, *mămăligă*, *sugară*.

3. Cuvinte din dacoromână adoptate întâmplător de vorbitori ai graiurilor albaneze din Macedonia: *domle*, *haihui*, *lumină*, *masă*, *popor*, *poştă*, *pungaş*, *punct*, *valoare*.

În concluzie, materialul lexical pe care l-am discutat în aceste pagini priveşte, în sens larg, raporturile străvechi dintre română şi albaneză, precum şi unele aspecte ale influenţei recente a românei vorbite asupra graiurilor albaneze din aria Macedoniei.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

Çabej SGj = Eqrem Çabej, *Studime gjuhësore*, I, II, Prishtinë, 1976.
Capidan, *Ar.* = Theodor Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*, Bucureşti, 1932.
Capidan, *Megl.* = Theodor Capidan, *Meglenoromânii*, III, *Dicţionar meglenoromân*, Bucureşti, 1935.
Caragiu, *Compendiu* = Matilda Caragiu Marioţeanu, *Compendiu de dialectologie română (nord- şi sud-dunăreană)*, Bucureşti, 1975.
Concord. = Gr. Brâncuş, *Concordanţe lingvistice româno-albaneze*, Bucureşti, 1999.
DDA = Tache Papahagi, *Dicţionarul dialectului aromân. General şi etimologic*, ed. a II-a, Bucureşti, 1974.
Demiraj, *Alb. Etym.* = Bardhyl Demiraj, *Albanische Etymologien (Untersuchungen zum albanischen Erbwortschatz)*, Amsterdam – Atlanta, 1997.
FS = *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë, 1980.
Meyer EWA = Gustav Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strasbourg, 1891.
RESEE = „Revue des études sud-est européennes", Bucureşti, 1963.
Russu, *Etn. rom.* = I.I. Russu, *Etnogeneza românilor*, Bucureşti, 1981.
SF = „Studime filologjike", Tiranë, 1964 ş.u.
Vocab. = Gr. Brâncuş, *Vocabularul autohton al limbii române*, Bucureşti, 1983.

Lucrările celui de al treilea Simpozion Internaţional de Lingvistică (Bucureşti, 20–21 noiembrie 2009),
organizat de Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti",
editori: N. Saramadu, Manuela Nevaci, Carmen Ioana Radu,
Bucureşti, 2010, p. 13–18

ATLASUL DIALECTAL AL LIMBII ALBANEZE. ELEMENTE COMUNE CU ROMÂNA

Au apărut la Tirana, în 2007, sub egida Institutului de Lingvistică şi Literatură al Academiei de Ştiinţe a Albaniei, două volume ale Atlasului lingvistic albanez[1], operă datorată unui grup de profesori de la Universitatea din Tirana: Jorgj Gjinari, Bahri Beci, Gjovalin Shkurtaj şi Xheladin Gosturani; au colaborat Anastas Dodi şi Menella Totoni. Coordonarea activităţilor preliminare pe care le implică elaborarea unui atlas lingvistic a revenit lui J. Gjinari, care semnează şi un foarte instructiv studiu introductiv (în albaneză şi în versiune italiană), din care se reţin mai cu seamă informaţiile privind problematica generală a dialectologiei albaneze, datele istorice care au premers cercetările propriu-zise pentru întocmirea Atlasului, precum şi toate lucrările pregătitoare în legătură cu organizarea anchetelor, clasificarea materialului şi redactarea hărţilor. De fapt, Atlasul se deschide cu un cuvânt-înainte („parathënje") al lui Mahir Domi, albanolog din generaţia mai veche, care a susţinut mereu, încă din anii '50 ai secolului trecut, ca şi Eqrem Çabej şi Al. Xhuvani, efortul lingviştilor tineri de a investiga toate zonele dialectale ale ţării. S-ar putea spune că realizarea unui atlas dialectal a fost întotdeauna un ideal al generaţiilor de intelectuali albanezi, susţinut adesea de mulţi albanologi străini.

Hărţile Atlasului reflectă trăsăturile constitutive ale albanezei comune, precum şi numeroasele variaţii geografice actuale împreună cu stadiile lor intermediare. Prin trasarea izogloselor se conturează zonele arhaice, mai conservatoare, şi ariile în care au apărut inovaţiile, cele interne sau, în unele cazuri, cele determinate de contactul albanezei cu idiomurile vecine. Gjinari observă că în anchetele pentru Atlas au fost descoperite nu numai variante fonetice noi, ci şi unele forme gramaticale şi cuvinte necunoscute încă lingvisticii albaneze. Aşadar, Atlasul albanez este, pe lângă o descriere fidelă a configuraţiei dialectale a limbii şi un bogat fond de date privind evoluţia albanezei din perioada comună până în epoca modernă. Această operă interesează, deopotrivă, atât albaneza contemporană cât şi istoria acestei limbi.

Cele două dialecte principale, *tosc* (vorbit în sudul ţării) şi *gheg* (în aria nordică), cu trăsături distinctive fundamentale care datează din perioada antică a limbii, sunt recunoscute în scrisul literar încă de la începutul secolului al XIX-lea. De altfel, primul text albanez, *Meshari* [„Liturghierul"] lui Buzuku, din 1555, e o traducere făcută în dialectul de nord.

În treacăt fie spus, în ghegă a scris, la începutul secolului trecut, Gjergj Fishta, unul dintre cei mai mari poeţi ai locului, care a valorificat exemplar folclorul

---

[1] *Atlasi dialektologjik i gjuhës shqipe* [= Atlasul dialectal al limbii albaneze], vol. I–II, 2007, publicat de Università degli Studi di Napoli „L'Orientale", Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale.

albanezilor munteni. În trecut s-au publicat în ambele dialecte numeroase culegeri de folclor literar, gramatici şi dicţionare. Unii lingvişti au elaborat chiar studii monografice asupra graiurilor remarcabile prin arhaicitatea lor. Dar, după cel de-al Doilea Război Mondial, normele literare unice se constituie, prin decret oficial, pe baza dialectului tosc.

Ideea întocmirii unui atlas dialectal datează de multă vreme în lingvistica albaneză. Stimulat de avântul pe care-l luaseră cercetările de geografie lingvistică în Europa din prima jumătate a secolului al XX-lea, Eqrem Çabej redactează în 1943 un chestionar pentru viitoarele anchete dialectale în Albania. După 1950 a apărut în Albania un număr imens de monografii şi schiţe descriptive ale graiurilor locale, precum şi unele studii de sinteză şi cursuri universitare de dialectologie. La acestea s-au adăugat cercetările asupra graiurilor albaneze din afara ţării: Kosovo, Macedonia, Muntenegru, Grecia, Italia de sud, Sicilia. O parte a materialului lingvistic obţinut în aceste zone, conservatoare prin excelenţă, se reflectă în puncte speciale pe hărţile Atlasului.

Anchetele propriu-zise au durat aproape şase ani (1980–1985), pe o reţea foarte deasă constituită din 171 de puncte cartografice. Distanţa dintre localităţile anchetate (nu numai sate, ci şi oraşe) este de aproximativ 17 km (mai mare în zonele de munte, mai restrânsă în cele de câmpie), ceea ce este ideal pentru cercetarea în amănunţime a graiului vorbit. Din raţiuni uşor de înţeles, au fost anchetate mai cu seamă persoane în vârstă.

Chestionarul de bază, de peste şase sute de întrebări, publicat la sfârşitul volumului întâi cuprinde, în general, fenomene previzibile; de aici observaţia că anchetatorii au urmărit atât verificarea acestora pe teren ca fenomene reale de limbă vorbită, cât şi, mai ales, izoglosele lor, liniile de demarcaţie prin care se conturează unităţile dialectale. De asemenea – fapt important – particularităţile de limbă prevăzute în chestionar sunt considerate din perspectiva funcţiei lor în ansamblul lingvistic, cum e cazul, de exemplu, al fonetismelor repetabile, ori al sufixelor şi desinenţelor din structura morfematică a cuvintelor.

Trebuie precizat că „întrebările" din chestionarul fonetic şi gramatical sunt redactate în limbajul special al lingvisticii pe baza unei descrieri amănunţite a foneticii şi morfologiei graiurilor albaneze. Anchetatorii urmăreau sunetele cu realizările concrete şi funcţiile lor în cuvânt, precum şi structura formelor cu variaţiile posibile ale morfemelor.

Primul volum, cu 360 de hărţi, este în parte consacrat foneticii şi fonologiei. Reţinem aici hărţile care conţin fenomene caracteristice: vocalele accentuate (cu opoziţia de cantitate: lungi în ghegă şi scurte în toscă), vocalele nazalizate în ghegă (şi absenţa nazalizării în toscă, cu consecinţa rotacizării lui *n*), evoluţia grupurilor vocalice *ua* (*thua*), *ye* (*fyell*), *ie* (*dielli*), consoana laringală *h* în diferite poziţii în cuvânt, opoziţia de forţă *r*: *rr*, *ll* (velar, cu variantele posibile), spirantele *th*, *dh*, africatele (*ç*, *xh*), palatalele (*q*, *gj*), grupurile *ng*, *nd*, *nb*, *ngj*, palatalizarea lui *p*, *b*, *f* (urmate de *l′*) şi *m* (+ *j*), evoluţia lui *u* (urmat de *ll*, *r*), în funcţie de caracterul închis sau deschis al silabei (*hekur* – *hekri*), variaţii de accent (*aí* – *ái̯*, *pará* – *páre* etc.).

Din domeniul gramaticii, cele mai multe hărți conțin particularități privind genul neutru (în lingvistica albaneză: ambigen), genul numelor colective, bogăția de desinențe ale pluralului (cu unele modificări în structura radicalului), distincțiile cazuale (acuzativul, ablativul), articolul definit postpus, substantivarea adjectivului, varietatea de forme pronominale posesive, prezentul indicativ al auxiliarelor şi al câtorva clase frecvente de verbe, formele de auxiliar în structura perfectului, tipurile de viitor, infinitivul, imperativul reflexiv-pasiv, regimul verbelor incoative, valorile unor prepoziții, conjunctivul în structura propozițiilor finale etc.

Volumul al II-lea este rezervat, în întregime, lexicului, în general, popular, un lexic organizat semantic: fenomene ale naturii, agricultură, faună, floră, rudenie, părți ale corpului, locuință, îndeletniciri, unelte, timp, spațiu, numere. La sfârşitul volumului e dat un foarte util indice de cuvinte care figurează pe hărți. În indicele special întocmit pentru fiecare hartă (pe pagina din dreapta) sunt notate variantele fonetice şi gramaticale ale cuvintelor de bază, iar într-un chenar separat sunt înşirate sinonimele acestora. Pe harta propriu-zisă variantele de tot felul sunt reprezentate prin simboluri (linii şi figuri geometrice colorate). Aceste detalii tehnice sunt utile pentru consultarea cu uşurință a Atlasului.

Există, din loc în loc, hărți-sinteză, cu reprezentarea câte unui grup mai mare de fenomene, de exemplu: seriile vocalelor accentuate, termenii sinonimi pentru „cocean" etc.

Pentru istoria limbii române, Atlasul dialectal albanez prezintă un interes special, în sensul că asemănările mari dintre română şi albaneză se reflectă pe hărți cu răspândirea teritorială exactă. De la început trebuie să precizăm că identitățile de structură fonetică, gramaticală şi lexicală ale celor două limbi, remarcate de multă vreme în lingvistica balcanică, au, la nivel dialectal albanez, în marea majoritate a cazurilor, extensiune geografică limitată la dialectul tosc. S-ar impune de aici o concluzie de natură istorică, aceea că legăturile primordiale le vor fi avut românii cu albanezii din aria toscă. Foarte probabil, albanezii tosci se vor fi coborât, ca şi românii fârşeroți, din ținuturi mai nordice, unde va fi avut loc, timp îndelungat, contactul lor cu românii. În română, asemănările cu albaneza au, în cele mai multe cazuri, caracter general, de unde ipoteza că contactul albano-român se va fi produs în perioada românei comune, de dinainte de separația dialectală a acesteia. Cele două limbi, în contact nemijlocit, au moştenit din substratul traco-ilir unele tendințe care s-au concretizat în perioada lor de comunitate. Iată ce informații ne oferă, în această privință, hărțile remarcabilei opere a dialectologiei albaneze.

1.a. În domeniul fonetic, asemănările dintre albaneză şi română sunt numeroase. Vocala *ë* (rom. *ă*), indiferent de poziția în care se află în cuvânt, este un sunet (fonem) general în dialectul tosc. De exemplu, *-ë* final se păstrează în toscă, dar în ghegă dispariția lui *-ë* a avut ca urmare lungirea vocalei din silaba precedentă: (h. 1.a), t. *plakë*, g. *plāk*. De asemenea, *ë* neaccentuat din silaba inițială deschisă se conservă în dialectul din sud, dar dispare în cel nordic: t. *gëzim*, *këpucë*, *përrua*, g. *gzim*, *kpūc*, *prrū* (h. 47. b). În poziție nazală, *ë* s-a menținut în toscă şi a devenit *ã* în ghegă. Ariile celor două variante sunt clar determinate (h. 38 a, *zë* - *ri*, *lëmë*, *bëj* şi h. 38b/1, fonemul /*ë*/ accentuat în *zë*, *lë*: reflexele *ë* (şi *e*) în sud şi *ã* în nord.

Aşadar, în numeroase hărţi din vol. I se reflectă conservarea vocalei centrale *ë* (= ă) în toate vecinătăţile posibile. Această situaţie corespunde, într-un anume fel, cu cea cunoscută nu numai în dacoromână, ci şi în aromână, dialect sortit să evolueze alături de dialectul tosc.

1.b. Rotacismul lui *-n-* simplu intervocalic din cuvintele vechi, anterioare influenţei slave, e un fenomen general în toscă, precum şi în graiul din localităţile din Sicilia şi sudul Italiei, unde au emigrat, de timpuriu, albanezi tosci. În h. 64, zona ghegă, cu *-n-*, e delimitată clar de cea toscă, cu *-r-*, prin exemplele: *dimër - i, bri - ri, pleqëri, veshur* (în ghegă: *dimni, brini, pleqni, veshun*). Fenomenul rotacismului lui *-n-* s-a produs şi a evoluat în albaneză în aceleaşi condiţii cu cel din aria nordică a românei. Important este faptul că pe h. 64, între ariile cu *-n-* şi *-r-* (la sud de Tirana, pe la Kavaja, Peqin, Librazhd, Pogradeţ) au fost înregistrate forme contaminate: *-rn-*, *-nr-*, de acelaşi tip cu cele cunoscute în limba vechilor texte româneşti din nordul Ardealului şi Maramureş.

1.c. Laringala *h*, frecventă în dialectul gheg, apare în toate poziţiile (I, h. 8). În toscă are un joc ca în română: există fie la iniţială, fie în interiorul cuvântului, în poziţie intervocalică sau dispare cu totul. Această fluctuaţie a articulaţiei lui *h* se întâlneşte şi în alte limbi balcanice. Pe o întinsă arie din partea centrală a Albaniei (şi înspre sud, precum şi în graiurile din Italia şi Grecia), *h* apare substituit prin *f* la verbe ca *leh* „a muşca", *shoh* „a vedea", *njoh* „a cunoaşte", *ftoh* „a răci" (cf. I, h. 57a, b). În toscă, *h* intervocalic dispare constant: *lahem* „mă spăl" devine *laem* (I, h. 57c). Grupul *hm* s-a redus, pe aproape întreg teritoriul albanez, la *m*: *ndihmë* „ajutor" e rostit *ndimë*, *ndim*. În zona centrală şi de nord-est, *h* poate ajunge, în acelaşi grup cu *m*, la *f*: *nifem, nifm* (I, h. 57c).

Aşadar, *h*, o fricativă cu articulaţie slabă, are o evoluţie identică în abaneză şi română.

1.d. Pe o arie restrânsă, mai conservatoare, din sudul Albaniei, precum şi în Grecia şi Italia, palatala *q* apare în stadiul ei străvechi *kl* (rostit cu *ľ*) în cuvinte ca: *qaj* „plâng", *qumësht* „lapte", *quhem* „mă numesc" (I, h. 59a); v. h. 59a/2: *kl* în *qenë* „fost").

În aceeaşi zonă sudică, şi grupul paralel *gl* (rostit *gľ*) a evoluat la fel (I, h. 59b, vechiul grup *gl* în *gju* „genunchi", *zgjua* „stup", *i gjatë* „lung").

Am reţinut reprezentarea pe hărţi a grupurilor consonantice *kl*, *gl* pentru motivul că acestea s-au păstrat mai ales în satele locuite şi de aromânii fărşeroţi, în al căror grai, după cum se ştie, *cl*, *gl* se rostesc *cľ*, *gľ*: *cľaļe*, *gľemu*.

1.e. Se conturează arii clare în teritoriul tosc ale palatalelor *nj*, *lj* (= *ń*, *ľ*), care au evoluat în nord la *j*, v. I, h. 61b, *thonj* „unghii", *të rinj* „tineri", h. 62a, *laj*, *punoj* (într-o largă arie toscă: *lanj* „spăl", *punonj* „muncesc"; I, h. 62b, *vaj* „ulei", *gojë* „gură", *bijë* „fiică", *fëmijë* „copil", *shkëndijë* „scânteie" (în tosca de sud, variante cu *ľ*, acelaşi fonetism ca la fărşeroţi).

1.f. Se ştie că în albaneză există opoziţia *r : rr* (*r* simplu şi *r̄* forte, cu vibraţii apicale suplimentare): *ruaj* „păstrez" şi *rruaj* „bărbieresc". Această opoziţie e neutralizată în unele graiuri tosce şi din nord-estul gheg (I, h. 9, *rruj*: *ruaj*), adică

s-a generalizat *r* simplu. Reținem această observație pentru a arăta că și în aromâna din Albania s-a dezvoltat un *rr* (din *rn*); de asemenea, *r̄* (forte) există și în dacoromâna textelor vechi.

1.g. Din perspectiva asemănărilor mari pe care româna le are cu albaneza reținem din hărțile Atlasului câteva detalii fonetice referitoare la unele cuvinte din fondul autohton comun.

Astfel, la albanezii din Zara, de pe coasta Dalmației, se păstrează grupul arhaic *rd* (care a evoluat la *rdh*) în cuvinte ca *erda* (= *erdha*) „venii", *gard* (= *gardh*) etc. (I, h. 11b). Deci, rom. *gard* reprezintă stadiul străvechi al cuvântului comun româno-albanez.

În zona ghegă cea mai de nord și în aria Podgorița, spiranta sonoră *dh* e rostită, facultativ, și ca *ll*, o sonantă laterală al cărei echivalent românesc este *r* (de ex. *mură*, alb. *mullë*); de aici ipoteza că adj. *mare* s-ar explica prin alb. dial. *malle* (< *madhe*).

În toată aria nordică de limbă albaneză palatala *q* (= *k̑*) a devenit africată (I, h. 13a, b; *q*, *gj* în *qafë* și *gjak*), deci rom. *ceafă* s-ar compara cu o formă identică în albaneză.

Grupul de sunete *va*, în *vatër*, e propriu dialectului tosc, la care se raportează rom. *vatră*; în ghegă apare corespondentul *vo*: *votër* (I, h. 56).

2. În gramatică, asemănările albano-române reflectate pe hărțile Atlasului sunt, de asemenea, numeroase și foarte importante.

2.a. Numele colective, adică cele care exprimă substanțe continui, materii indivizibile, au determinări neutre ca și unele echivalente din română. Cele mai frecvente puncte cartografice în care astfel de nume au gen neutru se află mai ales în aria toscă (inclusiv sudul Italiei și Sicilia), cf. I, h. 68/1 – 68/6, genul substantivelor *újë* „apă", *mish* „carne", *djathë* „brânză", *lesh* „lână", *dyllë* „ceară", *mjaltë* „miere". În română: *cărnuri*, *brânzeturi*, *lânuri*, plurale colective cu desinența *-uri*, proprie neutrelor.

2.b. După cum se știe, albaneza se caracterizează prin marcarea excesivă și diversă a opoziției de număr a substantivelor. Faptul acesta e reprezentat în numeroase hărți din vol. I (h. 71a și urm.). De exemplu, *gjysh* „bunic" face pluralul în *-ë*, *-a*, *-ër*, *-re*; *grusht* „pumn": *-e*, *-a*, *-ë* (θ), *-ër*; *nip* „nepot": *-a*, *-ër* (*-ën*), *-ëra* (*-ra*, *-na*), *-e*, *nīp*; *gisht* „deget": *-a*, *-ërinj*, *-inj*, *-ri*, *-ër*, *-ra*, *-re*, *-e*. La fel, cu numeroase forme de plural sunt: *prift* „preot": *-ërinj*, *-in*, *-a*, *-ër* (*-ën*), *-ra*, *-re*, *-e*; *përrua* (comp. rom. *pârâu*, *-aie*, *-ăie*, *-uri*): *pêrenj* (*prenj*), *prej*, *përon*, *-oj* (*proj*) (*-oja*), *pronje* (*-oje*), *projna*, *pronjëre*, *prora*; *gardh* (comp. rom. *gard*, *-uri*): *gardhe*, *-a*, *-na*, *-ni*, *ei̯*, *-ice*, *-ie*, *-inj*, *-inie*; *gierdhe*, *gardhnje*.

Opoziția de număr este exprimată, în unele cazuri, și prin modificări în structura radicalului: *dash* – *desh* „berbece", *djalë* – *djem* „băiat", *yll* – *yje* „stea", *kulaç* – *kuleç* „colac", *thelb* – *thalb* „sâmbure, miez", *lepur* – *lepuj* „iepure", *kërmill* – *kërmij* „melc", *kalë* – *kuaj* „cal", *vëlla* – *vëllezër* „frate". În alte cazuri opoziția este neutralizată: sg. *nxënës* – pl. *nxënës* „școlar"; ea se reface în cursul declinării.

Nu am luat în seamă aici variantele care apar la formele articulate, de ex. *mulli* „moară”, art. *mulliri*, cu acuzativul *mullirin* şi *mullinë*; *sy* „ochi”, art. *syri*, cu acuzativul *syrin* şi *synë* etc.

Aşadar, din examinarea hărţilor Atlasului, rezultă ceea ce gramaticile albaneze au consemnat mereu, că această limbă are o flexiune nominală foarte bogată. Nu e o exagerare să spunem că şi româna, limbă romanică, se caracterizează prin numeroase morfeme care exprimă opoziţia de număr la substantive.

2.c. Există în albaneză unele substantive inanimate care au determinări masculine la singular şi feminine la plural. Acestea aparţin aşa-numitului gen ambigen. Ele se caracterizează întocmai ca neutrele româneşti. În harta 137 (vol. I) acest gen este ilustrat cu subst. *mal* „munte” în sintagma *mali i nalt* (masc.) cu pl. *male të larta* (adjectiv feminin) ca şi, de exemplu, rom. *cătun frumos* (masc.) şi *cătune frumoase* (fem.). „Ambigenul” este specific dialectului gheg; sunt însă arii cu „ambigen” şi în toscă.

2.d. Hărţile 89a, b reflectă procesul aglutinării articolului proclitic al adjectivului în structura substantivului precedent: *lopa e kuqe* „vaca a roşie” apare, în numeroase puncte dispersate pe întregul teritoriu, cu articolul adjectival „înghiţit” de finala substantivului: *lopa kuqe* sau *lope kuqe*. La fel, *viçi i zi* „viţelul al negru” devine *viçi zi*. Aceste realizări concrete din limba vorbită pun în lumină, chiar dacă substantivul din sintagma dată este articulat (*lopa*, *viçi*), procesul apariţiei postpunerii articolului în albaneză şi română: *vacă a neagră* a devenit *vaca neagră*, *viţelu al negru* > *viţelul negru*. Ipoteza aceasta, privitoare la originea articulării enclitice, este cunoscută în lingvistica românească de multă vreme.

2.e. Perfectul compus al verbelor de mişcare se formează cu auxiliarul *kam* „am”, ca în română: *kam shkuar* „am mers”, *kam dalë* „am ieşit” (I, h. 125a). Se abate de la această regulă de uniformizare a auxiliarului la toate categoriile de verbe graiul din Kosovo, unde verbele intranzitive au auxiliarul *jam* „sunt” la perfect: *jam shkue* lit. „sunt mers” (ca în Romania Occidentală), calchiat probabil după sârbo-croată.

2.f. Viitorul indicativ se formează ca în română.

α. *do* „vreau” + conjunctivul: *do të shkoj* „o să merg”; *do* este invariabil şi, probabil, impersonal, ca şi *o* (lat. *volet*), corespondentul românesc, care s-a impus relativ târziu în textele scrise. Construcţia albaneză cu *do* + conj. este generală în ambele dialecte principale (I, h. 126);

β. *kam* „am” + conjunctivul: *kam të shkoj* „am să merg”, păstrată astăzi numai în graiul din sudul Italiei şi din Sicilia (I, h. 126); auxiliarul *kam* este variabil după persoană şi număr, ca şi corespondentul românesc. Construcţia de tipul *am să merg*, generală şi populară, reflectă procesul balcanic al substituirii infinitivului (*am a cânta*) prin conjunctiv. Foarte probabil că şi în albaneză apariţia structurii cu conjunctiv, izolată astăzi într-un grai periferic, se explică în acelaşi mod;

γ. *kam* „am” + *për të* + participiul: *kam për të shkuar* „am de mers” şi *kam* + *me* + participiul „am de mers” (şi „am a merge”). În ambele construcţii, frecvente în ghegă, cu valoare de viitor (un viitor al necesităţii), numai auxiliarul este variabil după persoană şi număr (I, h. 126).

2.g. Infinitivul albanez se exprimă analitic, printr-o construcţie cu participiu: *për të* + part. (*për të punuar*), frecvent în toscă şi *me* + part. (*me punue*), generală în ghegă. În sudul Albaniei, în Grecia şi Italia, lipseşte „infinitivul”, folosindu-se, în loc, conjunctivul (I, h. 130). De fapt, infinitivul albanez exprimat prin participiu precedat de prepoziţie este echivalent cu supinul românesc, o construcţie identică structural şi având valoarea infinitivului. Comparaţia cu albaneza e o dovadă că supinul românesc a apărut ca o consecinţă a dispariţiei infinitivului propriu-zis.

2.h. În albaneza de sud, particula pronominală *u* la persoana a II-a plural a imperativului este intercalată între temă şi desinenţă, de exemplu: *uluni* (*ul* - *u* - *ni*) „aşezaţi-vă” (lit. „aşeza-vă-ţi”), *lahuni* (*lah* - *u* - *ni*) „spălaţi-vă” (lit. „spăla-vă-ţi”) (I, h. 135a, b). Formele verbale cu interpolarea lui *u*, indice de reflexiv-pasiv (la sing.: *lahu* „spală-te”), se pot compara cu cele din română de felul: *duce-vă-ţi* (de la *duceţi-vă-ţi*, cu disimilare).

2.i. Verbele incoative se construiesc cu propoziţii conţinând conjunctivul în toscă şi cu infinitivul în ghegă: tosc. *filloi të pijë*; gheg. *filloi me pī* „începu să bea” (I, h. 142). Construcţia propoziţională (analitică) cu conjunctivul e balcanică, cunoscută şi românei.

2.j. Verbul modal impersonal *duhet*, corespunzător lui *trebuie* din română, construit cu participiul, e notat într-un singur punct, din Labărie, în sudul Albaniei: *duhet punuar*, rom. *trebuie lucrat*. Construcţia *duhet* + part. este, totuşi, obişnuită în limba vorbită. Mai frecvent, însă, după datele din Atlas (I, h. 144), este cea cu conjunctivul: *duhet të punosh* „trebuie să munceşti”, cu un subiect general, exprimat, ca şi în română, prin persoana a II-a singular.

De notat şi construcţia echivalentă din ghegă, cu infinitivul: *duhet me punu* (ca în Romania Occidentală, de ex. fr. *il faut travailler*).

2.k. Propoziţiile finale se construiesc în toscă cu conjunctivul, ca în română: *vete të pres dru*, rom. mă duc *să tai lemne*. Cu aceeaşi valoare sintactică apare şi construcţia infinitivală *për të* + participiu: *vete për të prerë dru*, care corespunde construcţiei cu supin din română: mă duc *la tăiat* lemne.

În ghegă, finala e redată prin infinitiv: *vete me pre dru* sau *vete për me pre dru* (I, h. 145), echivalat în română tot prin supin.

Am stăruit în mod special asupra materialului dialectal catografiat din vol. I al Atlasului pentru a arăta că pot exista dovezi suplimentare privitoare la faptul că asemănările dintre română şi albaneză nu se reduc, aşa cum se crede de obicei, la vocabular, ci cuprind şi numeroase fenomene de fonetică şi gramatică. Aceste asemănări de esenţă nu par întâmplătoare şi nici dezvoltate târziu. Ele păstrează înrudirea genetică, printr-un substrat comun, a celor două idiomuri.

Fenomenele pe care le-am prezentat aici au format obiectul unor cercetări amănunţite pe care le-am făcut de-a lungul timpului: vocala *ă*, consoana *h*, rotacismul, genul neutru, imperativul, supinul, postpunerea articolului etc. şi pe care le-am publicat în *Studii de istorie a limbii române*, I, II, Editura Academiei Române, 2007, 2009; cele mai multe lucrări se află în volumul *Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române*, Institutul Român de Tracologie, „Bibliotheca Thracologica”, VIII, 1995.

3. Volumul al II-lea al Atlasului dialectal al limbii albaneze cuprinde materialul lexical, organizat, după cum am arătat mai înainte, pe domenii semantice, mai exact, pe terminologii ale vocabularului popular. Multe hărţi conţin un corpus de sinonime foarte bogat. Acestea sunt, pentru albanişti, surse de material (arhaic, dialectal, popular) pentru studii onomastice de mare interes în lingvistica balcanică în general.

Aici ne-am oprit, ca şi în cazul precedent, asupra acelor cuvinte străvechi pe care albaneza le are în comun cu româna. Observaţiile pe care le-am făcut (dispersiune dialectală, variante arhaice etc.) pot fi considerate ca adaos la cercetările monografice pe care le-am publicat în *Vocabularul autohton al limbii române*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1985. Am aranjat cuvintele în ordinea hărţilor din Atlas.

gjëmb (h. 166), cu care se compară rom. *ghimpe*, apare numai în toscă şi în ghega de mijloc. În toscă e înregistrată şi var. învechită *glemb*, *glem*, cu *gl*.

mace (h. 178) e un cuvânt cu răspândire generală, aşadar comparaţia cu rom. *mâţă* nu trebuie exclusă, mai cu seamă că în aria Shkodrei e înregistrată şi var. *mitsë* şi chiar *mãtse* (cu *a* nazalizat). Echivalentul moţional (h. 176, *maçok*) apare sub variante care se disting prin segmentul final: *maçok*, *maçek*, *maçor*, *maçur*.

gomar (h. 182) e cunoscut în ghegă, precum şi în albaneza din Kosovo şi Macedonia, cu var. *magar*, ca în română; în aceleaşi arii, şi der. fem. *magaricë* „măgăriţă" (h. 183).

mëz, *-i* (şi var. *mës*, *mãz*, (h. 187) se află pe toată harta Albaniei, cu puţine sinonime în toscă şi în graiul din sudul Italiei. În sud, la Himara (pct. 121), unde sunt mulţi aromâni, apare var. *mëndz*, *-i* (cu *dz*) şi tot în sud (pct. 119, 139), fem. *mëzë*, *-a*, ca rom. *mânză* (v. şi h. 205, *mëzat*).

mushk(ë), *-a* (h. 188) e cunoscut în toate graiurile albaneze, inclusiv cele vorbite în afara Albaniei. *Mushkë* coexistă cu m. *mushk*, *moshk*, aşadar, un radical identic cu cel din rom. *muşcoi*, fem. *muşcoaie* (arom. *muşcu*).

berre, *-t* (şi *berra*, *-t*) la pl. „ovine, vite mărunte", sinonim al lui *dhen*, *-t* (h. 189) apare incidental, spre Durrës, în Mirdita şi mai ales în aria Podgoriţa, din Muntenegru. Cu pl. *berre* se compară rom. *bâr* (mai ales în: *bâr, oaie*), interjecţie de mânat oile.

dash, *-i* „berbece" (h. 190) e atestat în tot ţinutul de limbă albaneză, un element moştenit; se raportează la acesta rom. *daş* „miel", atestat incidental în Muscel (dar general în aromână şi meglenoromână, cu înţelesul de „miel").

shtjerrë, *-a* (şi var. *shqerrë*, *shqjerrë* şi m. *shterr*, *-i*, *shter*) „miel" e cunoscut numai în tosca dinspre Pogradeţ şi Corcea, unde se află şi mulţi aromâni (h. 191, *qengj*, *-i*, şi h. 193, *millor*, *-i* „mior", termenul general). De notat că înţelesul de „stearpă" (despre animale şi oameni) nu apare pe hartă: acesta e cunoscut în alte surse lexicale (*shtirë* subst. „vită stearpă, ştiră"; v., totuşi, h. 351 *djerr*, *-i* „pârloagă", loc necultivat", cu sinonimele *shtaire* (= *shtirë*) în Myzeqeja şi *shtjer*, *-a*, *shterp*, *-a* în Macedonia.

cjap, *-i* „ţap" (h. 196) e răspândit pe tot teritoriul de limbă albaneză. Totuşi, spre Corcea, izolat, şi *përç* (rom. *pârci*, cuvânt slav).

kec, -i „ied" (h. 197), cuvânt general în toscă, pe care l-am compara cu rom. *cheț*, interjecție de mânat iezii și caprele. În nordul Albaniei (și în Cosovo, Muntenegru, Macedonia) e folosit numai *edh* (și *kedh*, contaminat cu *kec*) din lat. *haedus*, menținut, probabil, și prin contactul cu păstori români.

ftujë, -a „vătui, iadă de 1–2 ani" (h. 198, și *ftunj, ftujk, ftujëz, ftule, vetule* (v. și h. 199, *ftujak, -u*). Am reținut acest cuvânt pentru că rom. *vătui* e atribuit substratului de către unii lingviști.

shytë, -a (h. 200) e un termen general. Nu apar și variantele *čutë* și *sutë*, cunoscute din alte surse.

mështjerrë, -a „juncă" (h. 234), un termen cu răspândire generală, exceptând zona Elbasan, Corcea, unde e înregistrat cu acest sens *mëzore*, derivat de la *mëz*, ca rom. *mânzare* „oaie cu lapte"; *mështjerrë* ar fi rezultat, probabil, din contaminarea lui *shtjerrë* cu *mëz, mëzore* (v. și h. 191).

mëzat, -i „mânzat, tăuraș, junc" (h. 205) e cunoscut în ghegă și în puncte izolate din tosca de sud. Face parte din familia de derivate a lui *mëz*, cu aceeași structură lexicală ca a rom. *mânzat* (v. și h. 187 *mëz*).

sorrë, -a „cioară" (h. 210), cuvânt general ca și rom. *cioară*; în tosca de est: *galë* „corb" (comp. rom. *gaie*).

gjon, -i (h. 218) este definit în FS ca „pasăre răpitoare, mai mică decât cucuveaua, care cântă în nopțile de vară". E un cuvânt cunoscut numai în toscă și la arbăreșii din Italia. În Myzeqeja apare cu sensul „pasărea nopții", iar în Dalmația „pasăre rea". Rom. *ghionoaie* e un derivat intern.

rosë, -a (h. 226), cu care s-ar compara rom. *rață*, apare pe întregul teritoriu. În ghegă, mai rar, se folosește *rikë* (în română, *rică* e interjecție de strigat rațele).

këpushë, -a (h. 232), la care se raportează rom. *căpușă*, e cunoscut numai în toscă.

kopile, -ja „fată" apare într-un singur punct cartografic, la arbăreșii din Italia (h. 245). Semnificația este identică cu a rom. *copil.*

gjysh, -i și *gjyshe, -ja* „bunic, bunică" (dinspre tată, ori dinspre mamă) (h. 253) sunt cuvinte frecvente în toate graiurile albaneze. În română, *ghiuj* s-a specializat semantic pentru „bătrân", folosit numai la masculin (astăzi apare destul de rar).

kurm, ca sinonim al lui *trup*, se află numai în albaneza din Grecia și din Italia (h. 267 „trup"). Termenul slav e aproape general, cu observația că în graiurile de nord coexistă cu sinonimul latin *shtat*. De la *kurm* e derivat vb. *kurmoj* „a tăia un lemn de-a curmezișul" la care s-ar raporta rom. *a curma*. Totuși, difuziunea alb. *kurm* în aria sudică ar fi în avantajul explicației prin greacă.

fyell „fluier" e folosit metaforic în *fyelli këmbës* ca în română: *fluierul piciorului* (v. h. 279, în puncte din aria Corcea, dar și în nord, în Mirdita). În graiurile din Grecia apare o formă mai apropiată de română: *flojer e këmbës*.

shkrep vb. „a scăpăra" e înregistrat în câteva puncte din sud cu sensul „a ațâța (focul)": *shkrep zjarrin* (h. 292).

gudulis vb. (rom. *a gâdila*) e general în toscă (h. 293). Unii lingviști pun în legătură etimologică cele două cuvinte.

shkrum (şi *shkrump*, *shkumz*, *-a*) însemnând „funingine, tăciune" (h. 312 „blozë") e rar: un punct lângă Tirana, altul în Labărie (în sud) şi două puncte în Kosovo. Cu acelaşi sens e folosit şi *shpuzë* într-un punct din sudul Kosovei.

krunde, *-t* pl. „tărâţe" (h. 315) e cunoscut în aproape toate zonele de limbă albaneză (inclusiv ţările limitrofe din nord). Se compară cu rom. *grunz*, ar. *grundă*, megl. *grunj*; v. şi h. 364 „plis, -i", unde figurează *grund*, *-a* în Kosovo şi Macedonia cu înţelesul de „bulgăre de pământ, glie, brazdă".

ajkë, *-a* „smântână" (şi var. *alkë*, h. 328) e general în dialectul tosc. S-ar compara cu *aică* din dacoromâna veche (azi *arichiţă* „ceea ce rămâne din zer după ce se extrage urda", DA, s.v.). De observat că *ajkë* apare în ghegă (inclusiv în graiurile albaneze din Kosovo, Macedonia şi Muntenegru) cu sensul de „usuc" (din lână), v. h. 392, *lyrë*, *-a* (e *leshit*)", sens cunoscut şi în albaneza din Grecia.

mullëz, *-a* „cheagul de brânză; stomacul de miel folosit pentru cheag" e general în toscă, dar şi în Cosovo (h. 331). E un termen comparabil cu rom. *murză*. În arii dispersate din ambele dialecte apare şi *rrëndë* (*rrãn*, comp. rom. *rânză*.).

këpucë, *-a* „pantof, gheată" există în ambele dialecte (h. 335). Unii lingvişti (Miklosich, Philippide, Jokl ş.a.) pun în legătură etimologică acest cuvânt cu rom. *căpută*, ar. *câpută*.

sumbull, *-a* (var. *sumull*, *sumell*, *sumbë*, *thumbi*, *thumbëz*, *thumbuz*) „nasture, copce" (h. 339, kopsë), cuvânt cu care s-ar compara rom. *sâmbure*.

stan, *-i* „stână" (h. 340) apare în toată Albania (sinonim cu *kasolle* în Muntenegru, *këlive* în nordul Greciei, în zone aromâneşti). Originea autohtonă a rom. *stână*, alb. *stan* e susţinută de mulţi lingvişti.

tsark, *-u* „ţarc, ocol" şi var. *thark* (h. 341). Cuvântul e comparabil cu rom. *ţarc* şi e răspândit mai ales în Myzeqeja.

shtrungë, *-a* „strungă, ţarc, ocol" e general (h. 342), ca şi corespondentul românesc *strungă*.

shterp, *-a* „pârloagă, pământ înţelenit" (h. 351) apare cu acest sens (mai frecvent *djerr*, *lëndinë*) numai în câteva puncte din Macedonia (comp. rom. *sterp*, despre pământul nelucrat).

grep, *-i* „săpăligă" (h. 352, „çapë"), cu înţelesul general de „undiţă, cârlig" (spre Pogradeţ, în sud, înseamnă „grep, furcă", h. 376), care ar fi în legătură etimologică cu rom. *grapă*.

grihë, *-a* „gresie de ascuţit coasa" (h. 381) e un termen general, legat etimologic de verbele *grih* „a ascuţi cu gresia", *grij* „a roade, a tăia subţire". Din aceeaşi familie etimologică face parte verbul *gërryej* „a râcâi, a răzui, a roade", de la care a derivat *gërresë* „răzuitoare" (acestea nu figurează în Atlas) la care se raportează rom. *greasă*, *gresie* (cu schimbare de declinare).

argali, *-ja* (var. *argëli*), în albaneza de sud, din Grecia şi sudul Italiei, cu sensul de „război de ţesut", comp. rom. *argea* „război de ţesut". Termenul albanez (v. h. 382 „avlëmend") s-ar identifica şi cu gr. *αργαλειός*, id.

kërig, *-a* (*krriga*, *-t*, *krrigëz*, *-a*) „cârlig de împletit ciorapi, andrea", în Mallakastër (sudul Albaniei), h. 386 „shtizë, -a". Am reţinut acest cuvânt regional pentru că sunt lingvişti care consideră rom. *cârlig* ca aparţinând substratului.

kurth, -i (*kurth, -a*) „cursă" (de prins şoareci etc.), rom. *cursă*; apare în ghega de nord şi, tot pe acolo, *hekura, -t*, pl. comparabil semantic cu rom. *fiare* pl. „cursă" (h. *çark, -u*).

vatër (I, h. 56), rom. *vatră*, e cunoscut în toscă; în ghegă: *votër*.

Prin urmare, în Atlas apar 40 de cuvinte pe care albaneza le are în comun cu româna. Ele aparţin fondului lexical străvechi moştenit din idiomurile vorbite în aria balcanică înainte de cucerirea romană. O cercetare monografică a acestor cuvinte am făcut în volumul citat mai sus; aici ne-am limitat la simpla menţionare a lor. Nu am reţinut în rândul acestora cuvintele înregistrate pe hărţi pentru unele particularităţi fonetice sau pentru prezenţa lor în combinaţii metaforice: *qafë, përrua, gardh, shterp, tsapë, bukël, bukuroshë, brez*. Am lăsat de-o parte şi cuvintele comparabile cu româna prin trăsături semantice sau de structură lexicală, cum e cazul lui *vëllam* (*fârtat*), *tambël* „lapte" (*dulce*), *lyrë* (*usuc în lână*), *shkues* „peţitor" (*mergător*), *fejoj* (*încredinţez*), *këlysh* (*căluş*), *nusez* (*miresică, nevăstuică*), *brezi perëndisë* „curcubeu" [*brâul lui Dumnezeu*], *shark* (*sarică*) etc. Numărul acestora este foarte bogat. În concluzie, trebuie spus că fondul lexical popular cartografiat în Atlas creează împreună cu elementele fonetice şi gramaticale, toate privite din perspectiva românei, o imagine suficient de clară a înrudirii genetice a celor două limbi.

*

În 2011 Titos Jochalas a publicat la Atena două volume de cercetări asupra graiurilor albaneze care se vorbesc astăzi în Grecia[2]. Primul volum cuprinde texte cu conţinut divers (basme, snoave, amintiri, frânturi folclorice sau de limbă vorbită etc.), însoţite de note, explicaţii, comentarii, iar al doilea, un bogat registru lexical întocmit pe baza acestor texte.

Am reţinut din glosarul lui Titos Jochalas cuvintele albaneze care au corespondente identice sau asemănătoare în română. Unele dintre ele sunt atestate şi în punctele cartografice greceşti din Atlasul dialectal al limbii albaneze. De aceea, lista întocmită aici trebuie considerată ca un adaos la materialul lexical albano-român pe care l-am cules din Atlas[3]. Folosim transcrierea autorului; corespondentele româneşti le redăm în paranteză; glosarea priveşte în mod direct termenii albanezi; în unele cazuri, reproducem şi corespondentele greceşti.

alkë, aljkë (*aică, arichiţă*) „usuc, unsoare în lâna oii".

baljtë-a (*baltă*) „noroi", gr. *η λάσπη*: *Shtëpinë e bënjëm me baltë nga botë edhé me gurë* „casa o facem cu noroi de pământ şi cu piatră".

bardhë, i, e (*barz, bardz*) „alb", der. *zbardhënj* „a albi", *i zbardhur* „albit, vopsit în alb". De remarcat şi var. *barxë*, cu *dz*, „pestriţ, cu părul cafeniu cu alb" (referitor la capre). E posibil ca var. cu *x* [= *dz*], proprie limbajului pastoral, să se fi extins din aromână.

---

[2] Titos Jochalas, *Η αρβανιτιά στο Μοριά (χρονικά πορείας)*, I–II, Atena, 2011.

[3] Pentru observaţii de detaliu privitoare la etimologia şi dispersiunea geografică a termenilor comuni celor două limbi, a se vedea, între altele, Gr. Brâncuş, *Vocabularul autohton al limbii române*, Bucureşti, 1983.

barsë (*borț, borțoasă*), der. *barsem* „a fi borțoasă"; cf. *barrë* „sarcină, greutate, povară": *Ishtë me barrë* „e cu sarcină".

berr-i, pl. *berra* (*bâr*, interjecție de mânat oile; der. *bârâi* vb., *bârâiac*) „vite mărunte, oi, capre" (gr. το γιδοπρόβατο).

bisht-i (comp. rom. *păstaie*) „coadă".

brez-i (*brâu*) „brâu, cingătoare"; *brezi i kalloghresë* (*brâul călugăriței*) „curcubeu".

bredh-i (*brad*), der. *bredhjonë-a* „brădet".

brúshtullë-a (*brusture*).

bukur i, e (comp. rom. *bucur, bucura*) „frumos".

buzë (*buză*), der. *buzalla-i* „buzat"; multe compuse (cu semnificații diverse): *buzë e kaut* „buza-boului", *buzëkuqe* buză-roșie", *buzëbardhë* „buză-albă", *buzëzi* „buză-neagră", *buzështrëmbërë* „buză-strâmbă".

cark-u [= tsark] „țarc, loc de odihnă pentru animale", variantă mai veche decât *thark*, ca în rom *țarc* și gr. *τσάρκος*.

cjap [= tsjap] „țap".

çoke [= čoke], *cok-u* „clopoțel la gâtul caprei" (comp. rom. *cioc*).

dash-i (*daș*) „berbece".

flojérë-a (*fluier*), comp. gr. *φλογέρα*.

fleturonj, fljutëronj (comp. rom. *fluture*) „a zbura".

gardh-i (rom. *gard*) „grădină", gr. *ο χήλος*: Hyri dhia ne *gardh* edhé më hënjëri domátatë „a intrat capra în grădină și mi-a mâncat patlăgelele".

gáti (gata).

glim-mbi; *glëmba* (*ghimpe*); var. cu *gl-* e mai veche decât *gjëmb* (la fel: *gluhë* > *gjuhë, glisht* > *gjisht, glju* > *gju*); Pishqitë kanë *gljëma* „Peștii au ghimpi".

gushë-a (*gușă*) „bărbie, *gușă*; boală la oi", gr. *αρρώστια προβάτων*; *gushëkuq* „pasăre cu pene roșii pe gât".

gropë-a (*groapă*).

gjon-i (comp. rom. *ghionoaie*) „o specie de pasăre care cântă noaptea".

hudhrë-a, hurdhë-a (comp. rom. *urdă*) „usturoi", gr. *το σκόρδο.*

kaçullë-a, ksulje-lja (*căciulă*), der. *kaçuljer-i* „ciocârlan"; de remarcat var. cu *č*, ca în română.

kalbëtë, i, e „putred", de la vb. *kalb* „a putrezi" (comp. rom. *călbează*) și *qelp-qelbi* „puroi", *qelbem* „a mirosi, a puți".

këpucë-a [këputsë], *kupucë* (rom. *căputà*) „pantof".

katunt-ndi (*cătun*) „sat, cătun".

kopíl (*copil*) „servitor, slugă", *kopílje-lja* „fată" (alb. com. *vajzë* „fată", gr. *η κόπη*).

kurm-i (rom. *curma*) „trunchi": *kurmi i lisit* „trunchiul copacului", gr. *το κόρμι*).

krúnde-të (*grunz*) „tărâțe".

maç-i, máce-a (*mâță*) „mâță, pisică".

mal-i (*mal*) „munte".

madh i (*mare*) „mare" adj.

mëzore-a (*mânzată*) „mânzată, văcuță de un an".

miljor (ar. *milor, milbară*) „mioară".

mullëzë-a (*mură*) „cheag".

mushk-u şi fem. *mushkë-a* (*muşcoi*, ar. *muşcu*) „catâr".

nëpërtë-a (*năpârcă*) „viperă, năpârcă".

qafë-a (*ceafă*) „grumaz, gât", gr. *τράχηλος*.

sembri-a (*sâmbră*; ~ oilor) „asociere, întovărăşire".

sorrë-a (*cioară*) „stăncuță".

strígëzë „vrăjitoare"; gr. *η στρίγκλα*; rom. *strigă, strigoi, strigoaie*; apare însă şi *shtrig-a* „orfan", gr. *ο ορφανός*.

shterpë (*stearpă*), gr. *η στέρφα γίδα*.

shkrep(u) (*scăpăra*) „strălucire, scăpărare": *i shkrépurë* „scăpărător, strălucitor".

shtrepa-të (*strepede*) „viermi în brânză": djathëtë ka *shtrepa* „brânza are viermi" (ar. *ştrepu*, reamenajat fonetic după albaneză).

shqérra-të, shtjérrë (*ştiră* „stearpă") „miel, miei".

shtrungë-a (*strungă*): *shtrungë* thomë atje çë mjellmë „strungă spunem acolo unde mulgem"; gr. *στρούγκα*, der. *shtrungulíth* „bolovanul pe care stă ciobanul când mulge", gr. *ο στρογγόλιδος*; Copani ve një gur edhé ja thomi *shtrungulíthi* edhé rri siprë edhé mjelj „ciobanul pune *o piatră* şi îi spunem *strunguliță* şi stă pe ea şi mulge". Deci, *strunga* este uşa din gardul oborului unde se mulg oile. De adăugat şi vb. *shtrungulisinj* „a mâna oile la strungă pentru muls".

shutë-a (*ciută*) „1. umflătură la gât; 2. cornută, sin. *krrutë* „oaie cu coarne" (rom. *cornută*); var. cu *č* nu există în albaneză.

trastë-a (*traistă*).

vatrë-a (*vatră*) „vatră, cămin, focar, casă", gr. *εστία*.

vjedh, vjedhënj (comp. rom. *viezure*) „a fura".

xhapí-u [= *ğapí*] şi *xapí-u* [= *dzapi*] (comp. rom. *şopârlă*) „şopârlă mare şi galbenă"; de adăugat *zhapë* [= *žapë*] „carne tare; coajă tare".

Sunt 49 de cuvinte care aparțin cu certitudine fondului comun albano-român transmis din substrat. Am adăugat la acestea următoarele cuvinte: *bisht, këpucë, mace, sembri, strigëzë* atribuite de unii cercetători fondului preroman. De asemenea, *milor* „mioară", care provine din graiul păstorilor aromâni.

Aşadar, numărul cuvintelor comune este impresionant, ca şi cel pe care l-am degajat din hărțile Atlasului, ceea ce dovedeşte că, în ansamblul vocabularului popular, ele reprezintă un grup de cca 60 de cuvinte, foarte important în practica obişnuită a comunicării elementare.

În textele culese de Titos Jochalas din diverse localități din zonele Laconia, Argolida, Corint se află şi numeroase construcții, frazeologii, expresii, sensuri speciale comune cu româna şi în multe cazuri cu greaca şi cu celelalte limbi balcanice. Reproducem aici, fără o ordine anume, o parte din acest prețios material, la care adăugăm echivalentele româneşti:

di arbërishtë: *ştie româneşte* (şi după greacă: *arvanitiqe*).

java e madhe: *săptămâna mare, java djathit: săptămâna brânzei* (cu genitivul); *java mishi: săptămâna de carne* (ablativ în albaneză, caz prepozițional în română).

bithëpulje: cur de găină (numele popular al unei boli de piele).
sa bën peponi: cât *face* pepenele (= costă).
cë bën?: ce faci? (formulă de întâmpinare).
të të marrë djallëthi: *lua-te-ar dracul* (în blesteme, imprecaţii).
dalli djelli: *a ieşit soarele.*
menate: *de noapte.*
morratë më hëngre krietë: mă mănâncă păduchii în cap.
pucë [*putsë*]: *puţă.*
bre: bre (gr. ρε, βρε).
burrë: *bărbat* „soţ": Asanë gruasë i vdiq *burri* „acelei femei i-a murit bărbatul".
i marrë: luat, apucat „nebun"; gr. *τρελός*.
mbecë mirë: rămâi cu bine.
i bie mirë: îi cade bine.
misérdhe (= mirë se na erdhe): *bine ai venit.*
dorëzë dim.: *mănuşă*; toartă.
tata: tată; mëmë: mamă.
këq e bukurë: *frumoasă rău* „foarte frumoasă"; ishtë semurë *keq* = e bolnav *rău* (*keq, rău* pentru superlativ).
më muar malli (të vete në katunt): *mă apucă dorul* (să merg în sat).
kljumështi u prish: laptele s-a stricat „s-a prins, s-a închegat"; şi: *kljumështi u pre*: *laptele s-a tăiat* (la fiert).
mirë-a, pl. *mira-të*: *bunele* (mitol.)
na: na (gr. να) „iată, uite, vezi", cuvânt balcanic.
allarghu: klisha isht allarghu „biserica e departe", cu proteza lui *a*-, probabil după aromână: *alargu* (comp. şi gr. *αλάργα*).
nusezë „nevăstuică", gr. *νυφίτσα*.

„Fonetică şi dialectologie"
XXXI, 2012, p. 5–19

DESPRE DATIVUL LOCATIV

Problema dativului cu funcţiune de locativ în limba română reprezintă obiectul unor cercetări amănunţite aparţinând lui J. Byck[1] şi Laurei Vasiliu[2]. Înaintea acestora, construcţia de tipul *a sta* (*rămânea*) *locului* a fost discutată şi de alţi lingvişti, dar numai tangenţial. Astfel, de ex. Sandfeld-Olsen[3] consideră că *locului* din expresia *a sta locului* este un genitiv-dativ cu întrebuinţare adverbială. Meyer-Lübke[4] presupune o construcţie de tipul *acoló locului* (cf. lat. *ibi loci*), interpretând pe *locului* ca o apoziţie. J. Byck (*loc. cit.*) a demonstrat că nu poate fi vorba de o particularitate sintactică a cuvântului *loc*, pentru că şi alte cuvinte pot apărea, cu aceeaşi funcţiune, în construcţii similare: *pământ*, *drum*, *câmp*, *pustiu*. Funcţiunea de locativ a dativului acestor substantive provine din aceea că ele apar ca determinări ale unor verbe care cer un circumstanţial de loc: *a rămânea*, *a sta* (locului), *a* (*se*) *lăsa*, *a încremeni*, *a pironi*, *a ţintui*, *a se ţine*, *a şedea*, *a se aşterne* (drumului, pustiului), *a lega* (pământului), *a se duce* (vânturilor), *a lipi* (expr. *lipit pământului*) etc.[5]. Dat fiind faptul că alături de forma de dativ (*locului*) se poate întrebuinţa, cu aceleaşi verbe şi cu aceeaşi funcţiune, de circumstanţial de loc, şi construcţia cu prepoziţia *la* (*se aşterne la drum*, *stai la un loc*), construcţie echivalentă cu dativul, înseamnă că *locului*, din *a sta locului*, este în cazul dativ, nu în genitiv, cum au susţinut unii. Laura Vasiliu (*art. cit.*) îşi însuşeşte întru totul explicaţia lui J. Byck, insistând asupra faptului că „dativul locativ nu este decât o variantă a sensului general al dativului, condiţionată de context”. Ideea că dativul locativ ar continua o situaţie din latină este puţin probabilă, afirmă d-sa, pentru că în latină, dativul cu această funcţie aparţinea stilului poetic[6]. Construcţia cu dativul în funcţie de locativ, care exprimă direcţia concretă, ar putea fi, după autoare, mai degrabă rezultatul unei contaminări, pe teren românesc, între construcţia cu dativul exprimând direcţia abstractă şi cea corelativă concretă cu prepoziţii ca: *la*, *către*, *spre* etc. În cazul acesta, însă, e greu de arătat că construcţia cu *la*, echivalentă cu dativul, e mai veche în limbă decât construcţia de tipul *stai locului*.

---

[1] *Études de syntaxe et de stylistique roumaines*, în „Bulletin linguistique”, VII (1939), publié par A. Rosetti, 150 ş.u.

[2] *Note sur le «datif-locatif»*, în *Recueil d'études romanes*, Bucureşti, 1959, p. 321 ş.u.

[3] *Syntaxe roumaine*, I, Paris, 1936, p. 76.

[4] *Grammaire des langues romanes*, III, Paris, 1900, p. 52.

[5] Vezi exemplele în construcţii la J. Byck, *loc. cit.*

[6] Se pare că şi în greacă dativul locativ e cunoscut mai cu seamă în stilul poetic: *πόντω κεκλιμένοι* „aşternuţi mării” (= pe mare), *Odiseea* 740[3], *ἀσπίσι κεκλιμένοι* „lipiţi scuturilor”, *Iliada*, III v. 135, ap. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, vol. II, München, 1950, p. 115.

Autorii celor două articole discutate mai sus, fiind probabil convinşi de crearea în interiorul limbii române a sensului secundar de locativ al dativului, au considerat inutilă comparaţia cu situaţia din alte limbi. Totuşi, aceasta se impune, mai ales când e vorba de limbile balcanice (construcţia nefiind romanică) şi mai ales de albaneză, cu care româna prezintă nenumărate paralelisme de natură gramaticală şi lexicală.

În cele ce urmează, vom stărui mai mult asupra dativului locativ din albaneză. Fără să încercăm o explicaţie nouă a ivirii funcţiunii de locativ a dativului, vom arăta, aducând în discuţie şi situaţia din alte limbi balcanice, că în română şi albaneză dativul locativ este un paralelism balcanic.

În albaneză, dativul cu această funcţiune este foarte frecvent, atât în limba populară, cât şi în cea literară. Iată un număr de exemple extrase din limba literaturii culte, din dicţionare sau culese de noi înşine din limba vorbită: *shkon udhës* „merge drumului", *ecë udhës* „merge drumului", *vete kësaj udhe* „merg acestui drum", *vete pazarit* „merg bazarului", *kaloj urës* „trec podului (= pe pod)", *kaloj jo rrugës po livadhevet* „trec nu drumului, ci livezilor (= nu pe drum, ci prin livezi)", *po kaloja rrugës* „treceam străzii (= pe stradă)", *të vesh edhe ti fshatrave* „să mergi şi tu satelor (= la sate)", *kam qenë edhe vetë fshatrave* „am fost şi eu satelor", *shkonin katundeve* „mergeau cătunelor (= în, la cătune)", *rrugës takon korbin* „drumului (= pe drum) întâlneşte pe corb", *eci anës lumit* „merse marginii (= pe marginea) râului", *të m'a shpjesh anës detit* „să mi-l duci marginii (= la marginea) mării", *kishin ikur maleve* „plecaseră munţilor (= în munţi)", *i rashë fushës* (*bashtës*, *buzës*) *së lumit* „mersei (= trecui) câmpului (grădinii, marginii) râului", *bie dëborë maleve dhe pylleve* „cade zăpadă munţilor şi pădurilor (= în munţi şi în păduri)", *ndejti rrugavet* „stătu drumurilor (= pe drumuri)", *rri vëndit* „stai locului", *mëshoji vëndit* „ţintuieşte-te locului" etc. Din exemplele date, se observă că, întocmai ca în română, construcţiile sunt alcătuite din verbe care arată o mişcare sau o stare şi substantive în cazul dativ cu funcţie de circumstanţial de loc. Substantivele respective arată locul sau direcţia concretă.

Asupra acestei analogii albano-române a atras atenţia, în treacăt, Weigand[7], care, comparând construcţia albaneză *ndejti rrugavet* „er blieb unterwegs liegen" cu rom. *stau* (*rămân*) *locului*, considera că în ambele construcţii substantivul se află în cazul dativ. Apropierea făcută de Weigand a fost acceptată de Kr. Sandfeld[8], care interpreta însă pe *locului*, respectiv *rrugavet*, ca fiind nu în dativ, ci în genitiv-dativ. Cu mult înaintea acestora, Holger Perdersen[9], fără să facă vreo referire la construcţia românească, arăta că forma *detit* a lui *det* „See" este „Dativ-Genitiv lokativis gebraucht" în construcţii ca: *të nisnjë një papuar detit, edhe neve të vemi anësë* „er soll ein Dampfschiff durch das Meer (zur See) abschicken, und wir reiten auf dem Ufer"; *t ikësh detit me papuar* „ziehe aus zur See mit einem Dampfschiff" etc. În alt loc[10], „Genitiv ... als Lokativ" s. *anë*, *det*, *udhë*: *vij shkallavet; ikin anësë detit* „sie ritten auf dem Ufer weiter"; *si vij udhësë* etc.

[7] G. Weigand, *Albanesische Grammatik*, Leipzig, 1913, p. 125.
[8] *Linguistique balkanique*, Paris, 1930, p. 135.
[9] *Albanesische Texte mit Glossar*, Leipzig, 1895, p. 116.
[10] *Ibidem*, p. 19.

De fapt, cazul gramatical al substantivului din construcţia de tipul *shkon udhës* „merge drumului" este pasibil de o dublă interpretare, dativ şi ablativ, pentru că ambele cazuri au forme identice. Gramaticile albaneze mai cunoscute[11] socotesc, fără rezerve, că substantivul din astfel de construcţii stă în cazul ablativ cu funcţiunea de circumstanţial de loc.

Trebuie arătat mai întâi că albaneza, în cursul dezvoltării ei, a suferit modificări mari în sistemul cazurilor: a pierdut instrumentalul şi a creat o formă de locativ din acuzativ sau genitiv prin adăugarea unui *-t*; formele dativului s-au extins şi asupra genitivului şi ablativului, încât astăzi aceste trei cazuri au forme identice[12]. Amestecul de forme ducea la confuzia de funcţiuni sintactice; albaneza a recurs, în consecinţă, ca şi limbile romanice, la folosirea prepoziţiilor. Locativul, cu caracteristica *-t* la singular, apare însoţit de prepoziţii ca: *ndë*, *mbë*, *mbi*, *përmbi*, *ndënë*, *nëpër* etc. Faţă de limba textelor vechi, acest caz se întrebuinţează astăzi foarte rar, funcţiunea lui fiind preluată tot mai mult de acuzativ[13]. Ablativul are, la singular, aceleaşi forme cu dativul; la plural, forma proprie de ablativ în *-sh*, rară astăzi, coexistă cu forma impusă de la dativ:

Sg. dat.-abl.: *mali*, *malit*; *rruge*, *rrugës*.

Pl. dat.-abl.: *maleve*, *malevet*; *rrugave*, *rrugavet*.

Pl. abl. propriu: *malesh*, *maleshit*; *rrugash*, *rrugashit*.

Ablativul este de obicei însoţit de prepoziţii, în special de *prej*, care are nenumărate funcţiuni, printre care şi pe aceea a echivalentelor româneşti *de la*, *din* introducând un circumstanţial de loc: *vjen prej Korçe* „vine de la Corcea". Când apare fără prepoziţii, ablativul e folosit, în general, în legătură cu cantitatea sau calitatea obiectelor: *një numur i madh vullnetarësh* „un mare număr de voluntari"; *miell gruri* „făină de grâu"[14]. În albaneza de astăzi, pentru locativ şi ablativ predomină regimul prepoziţional. Dar, ţinând seama de faptul că ablativul poate apărea, cu multiple valori, şi fără prepoziţie, cu greu se poate stabili dacă în construcţia de tipul *shkon rrugës* „merge drumului" avem de-a face cu un ablativ sau cu un dativ. În limba vorbită se întâlneşte extrem de rar şi mai ales în sudul Albaniei construcţia cu formă proprie a ablativului plural: *shkon rrugash*. De cele mai multe ori, ne întâmpină construcţia cu forma dativului, care, cum am arătat, s-a impus şi ablativului: *shkon rrugave*. Cu toate acestea, nu frecvenţa neobişnuit de mare a construcţiei cu forma generalizată *rrugave* ne determină să credem că dativului îi revine

---

[11] Auguste Dozon, *Manuel de la langue chkipe ou albanaise*, Paris, 1879, p. 299; Ilia Dilo Sheperi, *Gramatika dhe sindaksa e gjuhës shqipe*, Vlorë, 1927, p. 170, 173: *shkon udhës*, *fushës*, *lumit*, *malit* „merge drumului, câmpului, râului, muntelui", *rri Moresë* „stai Moreei (= în Moreea)"; Kostaq Cipo, *Gramatika shqipe*, Tiranë, 1949, p. 59.

[12] Forma de abl. pl. în *-sh*, care reflectă un locativ indo-european în *-su*, cedează astăzi tot mai mult formei de dativ: abl. *malesh*, dat. *maleve*; cea de abl. determ. în *-shit*, frecventă în textele secolului al XVI-lea, este astăzi aproape inexistentă. Genitivul, spre deosebire de dativ şi ablativ, are articol proclitic.

[13] G. Weigand, *op. cit.*, p. 82, 87; Dr. G. Pekmezi, *Grammatik der albanesischen Sprache (Laut- und Formenlehre)*, Wien, 1908, p. 94, 208–209; Eqrem Çabej, *Gjon Buzuku*, în „Buletin për shkencat shoqërore", Tiranë, 1955, 4, p. 113 ş.u.

[14] G. Weigand, *op. cit.*, p. 83. Cu această valoare, ablativul poate fi folosit şi cu prepoziţia *prej*: *miell prej gruri* etc.

funcţiunea de locativ, şi nu ablativului. După cum considerăm că această valoare este proprie dativului şi că, o dată creată identitatea formală a celor două cazuri, funcţiunea de locativ a trecut şi la tipul vechi de ablativ, tot aşa s-ar putea crede că această funcţiune a aparţinut iniţial ablativului cu forma mai veche (*rrugash*) sau că s-a dezvoltat independent la fiecare dintre cele două cazuri. După părerea noastră, substantivul din construcţia *shkon rrugave* „merge drumurilor" e un dativ a cărui valoare de locativ rezultă din îmbinarea cu verbe care pot primi un circumstanţial de loc. Aceste verbe, ca şi în română, arată o mişcare sau o stare. Analogia cu româna, unde substantivul este, în astfel de construcţii, sigur la dativ, vine de data aceasta în sprijinul explicării situaţiei din albaneză.

Paralelismul acesta se extinde şi asupra limbii turce: *yola gitmek* „a merge pe drum" (lit. „drumului")[15], încât trebuie considerat un fapt balcanic mai răspândit.

În turcă, dativul şi ablativul nu sunt identice din punct de vedere formal. Spre deosebire de română şi albaneză, dativul cu funcţiunea locativă se întrebuinţează numai după verbe ale mişcării, nu şi după cele care arată o stare. „De plus, quand la phrase comporte une idée de mouvement, ils forment des compléments circonstantiels de lieu, avec le même caractère d'opposition mutuelle. Se mettent au datif les noms qui désignent le point d'aboutissement d'un mouvement ou d'une action en général, le point vers lequel tend cette action (mouvement de rapprochement, de tendance vers un but, réel ou figuré): *eve girmek* «entre à la maison»; *ata binmek* «monter à cheval»; *dama atmak* «jeter sur le toit»"[16].

În sârbocroată, direcţia concretă se redă tot printr-un dativ, precedat de prepoziţia *k* „spre": *idem k lekam* „merg spre medic", *idem k selu* „merg spre sat". Dativul cu această funcţiune apare numai cu verbele mişcării. Construcţia corespunzătoare rom. *stai locului*, alb. *rri vendit* nu există în sârbocroată. De remarcat însă că prepoziţia *k* poate lipsi, atât în limba populară, cât şi în cea literară: *idem selu* „merg spre sat" (lit. „satului"), *ode Stojan svome vinogradu* „pleacă Stoian spre via sa" (lit. „viei sale")[17] încât construcţia devine întrutotul paralelă cu cea din albaneză, română şi turcă.

Funcţiunea de locativ a dativului nu trebuie izolată de sensul general al dativului[18]. O situaţie intermediară între întrebuinţarea dativului ca obiect indirect şi a celui cu funcţiunea de locativ arătând direcţia concretă au, în albaneză, construcţiile de felul acestora: *i ngjitem malit* „mă caţăr pe munte" (lit. „muntelui"), *i hypi kalit* „urc pe cal" (lit. „calului") etc., în care substantivul obiect indirect, indicând în acelaşi timp şi locul, este repetat printr-un pronume personal aton de dativ. La substantivele care denumesc fiinţe şi stau în dativ cu funcţiune de obiect indirect pe lângă verbe ale mişcării, repetarea printr-un pronume aton de dativ este

[15] Comunicat de Vladimir Drimba.

[16] J. Deny, *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*, Paris, 1871, p. 185–186.

[17] M. Stevanović, *Граматика српскохрватског језика*, ed. III-a, Beograd, 1957, p. 358.

[18] L. Vasiliu, *op. cit.*, p. 324, a sintetizat bine acest lucru: „le sens général du datif est compatible avec le sens local du verbe de mouvement (cela est possible, car la direction concrète, locale est un cas particulier de la direction abstraite, le point touché est en rapport avec la direction et l'intentionnalité peut être impliquée dans une orientation quelconque)".

generală şi obligatorie: *vajza i shkon babajt* „fata îi merge tatălui" (= la tatăl), *nusja i shkon djalit në shtëpi* „mireasa îi merge băiatului acasă" (= la băiat). Asemenea construcţii, în care sensul local al dativului cu funcţiune de obiect indirect este evident, sunt cunoscute şi altor limbi.

În română, dativul locativ e cristalizat într-un număr restrâns de expresii, cu caracter vechi popular. Existenţa construcţiei cu dativul locativ în mai multe limbi balcanice dovedeşte că acest fapt de limbă trebuie interpretat ca un paralelism balcanic.

„Studii şi cercetări lingvistice",
Omagiu lui Al. Graur, cu prilejul împlinirii a 60 de ani,
XI, 1960, nr. 3, p. 381–385

ISTORIA LIMBII ROMÂNE

PROBLEME DE ISTORIE A LIMBII ROMÂNE ÎN OPERA LUI DIMITRIE CANTEMIR

Dintre operele învăţatului principe se detaşează, din perspectiva ştiinţei limbii, în special *Descriptio Moldaviae* (DM) şi *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* (Hr)[1].

1. Ca şi la cronicarii din secolul al XVII-lea, latinitatea limbii e în relaţie directă cu originea etnică a românilor: „Romanii – scrie Cantemir – sânt moşii strămoşii noştri ai moldovenilor, muntenilor, ardelenilor şi a tuturor, oriunde să află, a românilor, precum şi singur *numele cel de moşie* ne arată (*români* chemându-ne) şi limba cea părinţască (care din românească sau latinească iaste) nebiruit *martur* ne iaste" (Hr., I, p. 87; *subl. ns.*). *Român* este *nume de moşie*, adică moştenit, transmis din latină; sintagma revine în textele lui Cantemir, preluată, probabil, de la Miron Costin, care scrie: „Şi aşa ieste acestor ţări şi a ţărâi noastre, Moldovei şi Ţărâi Munteneşti *numile cel direptŭ de moşie* ieste *rumân*, cum să răspundŭ şi acum toţi aceia din ţările ungureşti lăcuitori şi munténii ţara lor şi scriu şi răspund cu graiul: *Ţara Românească*"[2].

Din fraza citată mai sus din *Hronic*, reţine atenţia şi expresia *limba părinţască*, prin care se arată că legătura dintre generaţii e asigurată de „voinţa" vorbitorilor de a folosi un anumit idiom, cel „părintesc", idiomul moştenit şi nu altul.

2. Cantemir a remarcat, cel dintâi, că româna *e mai fidelă latinei* decât celelalte limbi romanice, ea reprezentând prin aceasta un argument de seamă al romanităţii etnice: „Drept unic argument le punem dinainte celor ce se îndoiesc [de romanitatea românilor] graiul moldovenesc [= românesc], care, de vreme ce *se apropie mai mult decât oricare altul de vorbirea romană*, îi vădeşte mai limpede decât orice contrazicere cu putinţă pe întemeietorii neamului nostru" (DM, p. 283; *subl. ns.*).

Restrângând comparaţia românei la italiană, el remarcă faptul că în română „se mai găsesc încă mai multe vorbe latine pe care italiana nu le cunoaşte nicidecum" (*ibid.*, p. 333); rezultă de aici concepţia că româna, ca idiom romanic, are un caracter arhaic.

---

[1] DM = *Descrierea stării de odinioară şi de astăzi a Moldovei*, traducere din limba latină şi indici de Dan Sluşanschi, Institutul Cultural Român, Bucureşti, 2007.

Hr = *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, I–II, ediţie îngrijită, studiu introductiv, glosar şi indici de Stela Toma, Editura Minerva, Bucureşti, 1999, 2000.

[2] Miron Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, ESPLA, Bucureşti, 1958, p. 269. La Cantemir apare şi *lăcuitor de moşie* „locuitor băştinaş" (Hr., II, p. 14). În pagina de gardă a *Hronicului*, Cantemir se intitula „Voievodul şi *de moşie domn* a Moldovei".

Latinitatea mai pronunţată decât în Romania Occidentală se explică prin aceea că româna a fost izolată de timpuriu de centrele inovatoare ale romanităţii şi, totodată, sortită să evolueze într-un mediu lingvistic şi cultural nonromanic. Contactul românei cu limbile vecine a întărit caracterul ei latin, pentru că dispunea, de la început, de mijloace suficiente de a integra, în spirit latin, elementele alogene. Evoluţia izolată a latinei dunărene a grăbit, de fapt, procesul transformării ei în limbă romanică.

Caracterul latin al românei poate fi mai bine pus în lumină pentru veacurile mai vechi ale evoluţiei ei. Cipariu şi Hasdeu au arătat aceasta analizând lexicul unor texte din secolul al XVI-lea. Pentru Cantemir, latinitatea evidentă din epocile anterioare, neumbrită de aportul influenţelor, e o dovadă a romanităţii etnice: „Aşadar, limba românească a fost *în primele sale veacuri latină şi română curată şi adevărată* şi de aceea [cei ce o vorbesc] se cheamă pe drept încă şi astăzi *români*, iar limba lor, *română*" (MN, p. 67, *subl. ns.*)[3].

3. Cantemir este primul învăţat care a arătat că în structura primară a limbii noastre există elemente păstrate din substratul traco-dacic. Pentru depistarea acestora el apelează la un criteriu negativ, aşa cum se procedează şi astăzi, adică se consideră că aparţin substratului cuvintele care nu se pot explica prin latină ori prin influenţele vechi (greacă sau slavă). Iată cum formulează Cantemir acest principiu metodologic de cercetare: „Trebuie observat că în limba moldovenilor se află câteva cuvinte, care, odată ce le sânt necunoscute atât latinei, cât şi dialectelor celorlalte neamuri învecinate, noi socotim, poate că nu fără rost, că ele au rămas din cea a dacilor din vechime" (DM, p. 335). Dintre exemplele date de Cantemir: *stejar*, *pădure*, *heleşteu*, *cărare*, *grăiesc*, *nemeresc*, numai *stejar* s-ar integra, cu probabilitate, în şirul cuvintelor moştenite din traco-dacă; *pădure* provine din lat. *palus*, *-dis* „baltă", care a evoluat la fel, atât formal, cât şi semantic, în albaneză (alb. *pëyll*, *pyll* „pădure"), de unde ipoteza că lat. *paludem* (**padulem*, cu metateză) a fost asimilat de timpuriu în iliră şi în traco-dacă; *cărare* e lat. *carraria* „drum de care" (de aici, probabil, şi alb.-it. *karrarë* „idem" şi dim. *karraricë*); *heleşteu* e maghiar, iar *grăi* şi *nimeri* provin din slavă.

Cuvintele din substrat sunt, totuşi, numeroase, oricum, nu mai puţine decât cele datorate altor influenţe: „Dar ce este mai adevărat şi mai aproape de dreapta judecată [decât] că românii au primit *nu puţine cuvinte de ale dacilor* [subl. ns.], precum mai târziu de ale slavilor, polonilor, ungurilor şi grecilor (aşa cum se amestecă încă şi astăzi în graiul nostru)" (MN, p. 365).

Dat fiind că limba dacilor nu ne este cunoscută, urmează că influenţa ei asupra latinei dunărene trebuie studiată ca un fenomen implicit, adică presupus prin raportare la influenţele atestate (slavă, maghiară, greacă). Totuşi, s-ar părea că D. Cantemir considera aportul substratului mai profund decât o simplă influenţă lexicală. Există pasaje în lucrarea citată mai sus din care pare să rezulte că învăţatul principe se va fi gândit la faptul că unele particularităţi fonetice şi gramaticale s-ar datora intervenţiei unei limbi preromane. În acest fel s-ar explica apariţia vocalei *ă*

---

[3] MN = *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, în D. Cantemir, *Opere*, IX/I, Editura Academiei, Bucureşti, 1983 (în traducerea lui Dan Sluşanschi).

(„din latinul *a* ca în *gallina, găină*"), postpunerea articolului definit ori folosirea auxiliarului *volo* în structura timpului viitor. Chiar dacă nu arată în mod expres că e vorba de elemente determinate de acţiunea substratului, important este faptul că el distinge caracterul neromanic al acestor particularităţi.

Ingredientul autohton din lexicul primar al românei are caracter rustic, care concordă, de fapt, cu rusticitatea latinei transplantate în această arie a Europei. După Cantemir, păstrarea elementelor dacice în lexicul românesc s-ar datora în special femeilor (în general, lumii satelor), mai conservatoare în materie de limbă. Iată ce scrie în acest sens: „Cred şi accept că dacii şi-au putut strica limba şi amesteca unele cuvinte latine, dar nu că şi le-au putut uita până într-atâta pe ale lor, încât nici măcar între femeile şi moaşele de la ţară să nu fi rămas şi cea mai slabă urmă" (*ibidem*, p. 65).

Alteori, observă că elementele autohtone s-au impus în latina dunăreană prin sclavii daci şi mai cu seamă prin femeile dacilor căsătorite cu colonişti romani (DM, p. 335). Nu e lipsit de interes să arătăm că şi Miron Costin pare să fi intuit contribuţia substratului la formarea limbii române când afirma că dacii n-ar fi fost exterminaţi, ci alungaţi peste munţi, în Ardeal, concepţie care, după cum se ştie, reapare la Cantemir.

De la daci ni s-au păstrat până astăzi, în expresie latină, mai rar slavă sau greacă, o mulţime de vechi credinţe, obiceiuri, datini, câteva dintre ele intrate în toleranţa creştină. Reţinem, din lista întocmită de Cantemir, nume ca: *Zâna* (folosit mai ales la plural), care ar fi *Diana* (comp. şi alb. *zanë*), *Drăgaica*, legată, ca şi *Ceres*, de cultul holdelor îmbelşugate, *Stahia*, *Ursitele*, *Frumoasele* (*Ielele*), *Samdzienele* (explicat, pentru prima oară, din *Sanctus dies Johannis*, sărbătoarea de la 24 iunie, din preajma solstiţiului de vară), *Joimăriţele*, *Păpăluga*, *Zburătorul*, *Striga*, *Căluşul*, *Doina* ş.a. (DM, p. 320–323). Se observă că aproape toate acestea sunt denumite prin termeni de origine latină. Unele au fost studiate de folclorişti şi etnografi. Trebuie remarcat însă că ele sunt legate de psihologia lumii rurale, au caracter popular, rustic, ca întreaga moştenire preromană şi ca latina însăşi din această arie periferică a Romaniei.

4. În legătură cu influenţele, îndeosebi influenţa slavă, pe care le-a suferit româna veche, Cantemir remarcă un fapt foarte important, anume că acestea au afectat numai lexicul, nu şi structura gramaticii: „Limba românilor [...] a păstrat totuşi cu tărie un lucru, ca *declinările* şi *conjugările*, precum şi unele cuvinte ale limbii latineşti celei dintru început acum lăsate în părăsire" (*Hist.*, în *Opere*, IX/I, p. 333). De reţinut din acest pasaj că româna a pierdut unele cuvinte latineşti („lăsate în părăsire"), înlocuite, probabil, de echivalente slave.

În capitolul din DM consacrat limbii, el observă că unele influenţe se produc în special în zonele periferice, de contact lingvistic direct între populaţii. În acest sens, influenţa polonă (şi, mai ales, cea rusă) a afectat vorbirea celor de lângă Nistru, cea maghiară pe a moldovenilor din zonele muntoase, din apropierea Transilvaniei, influenţele turcă şi greacă se recunosc în româna din sudul Moldovei (DM, p. 335). Din greacă, de exemplu, au pătruns în română *pedeapsă*, *a chivernisi*, *azimă*, *pizmă* ş.a.

Influențele de margine sunt posterioare epocii de constituire a românei comune. Ele au însă caracter popular şi contribuie la conturarea graiurilor locale. Influența rusă asupra graiului din Basarabia era activă şi la începutul secolului al XVIII-lea: „Trăitorii despre Nistru, carii fără seamă multe ruseşti cuvinte în limba românească amestecă, precum şi astăzi să véde" (Hr. II, p. 59). Observațiile lui Cantemir concordă cu imaginea graiurilor moldoveneşti din atlasele lingvistice de astăzi.

El a remarcat şi procesul invers, acela al influențelor româneşti asupra limbilor vecine. De reținut, de exemplu, că în Ardeal ungurii au tradus din româneşte multe nume de locuri: „Ungurii voroava numerelor [= numelor] după graiul lor schimbând" (Hr. II, p. 162). După cum se ştie, aceasta este o problemă cercetată intens de lingviştii şi istoricii din secolul trecut.

5. În gândirea lui Cantemir se contura, deşi vagă, imaginea unei limbi române comune (*străromâna*, în sensul germ. *Urrumänisch*). Unitatea românei din nordul Dunării: „Locuitorii Valahiei şi ai Transilvaniei au aceeaşi limbă cu moldovenii" (DM, p. 335) e completată prin includerea aromânei: „Condovlahii sau cuțovlahii din țara grecească cu românii sint toți de o limbă şi de un niam" (Hr. II, Scara, p. 203). Intervin aici împrejurările de istorie socială din perioada de formare a romanicei dunărene. E vorba de faptul, invocat de Cantemir, că Aurelian e posibil să fi retras în sudul Dunării numai o parte din populația Daciei Romane: „Dzicem dară împreună cu alalți a vremilor scriitori, [...] Aurelian împărat cu bună samă sau pre toți romanii, sau numai o samă, adecă *oştenii şi cei mai de frunte* [subl. ns.] din Dachia deodată să-i fie mutat în Misia" (Hr. I, p. 190). Aşadar, leagănul primitiv al formării limbii române trebuie să fi fost şi în concepția lui Cantemir pe un larg teritoriu romanizat, la stânga şi la dreapta Dunării. E interesantă precizarea în acest sens: „Precum astădzi videm că şi-n Misia de la Poarta de Fier până în Marea Neagră satele carile sint mai aproape de malurile Dunării pline sint de români de un niam şi de o limbă cu ceşti de ceasta parte de Dunăre" (Hr. I, p. 190).

Totuşi, trebuie spus că D. Cantemir credea că staționarea la sud de Dunăre a fost temporară, de scurtă durată, şi că tot în timpul lui Aurelian a avut loc întoarcerea romanilor în Dacia lui Traian: „Dovedéşte-să că acea a romanilor trécere din Dachia în Misia prea scurtă să fie fost şi supt acelaşi împărat iarăşi la locul său să să fie întors" (Hr. I, p. 193).

6. Cantemir suține mereu ideea continuității româneşti la nordul Dunării în tot cursul Evului Mediu. Cităm din *Hronic* (p. 87): „Iară românii, carii sint părinții moldovénilor şi a munténilor, precum cu multe şi tari dovéde am arătat, totdeauna pre locurile sale au lăcuit, precum şi acum acéiaşi lăcuiesc".

7. Aromânii ar proveni, după Cantemir, din nordul Dunării: „Aşé dară, românii noştri, precum dzisăm, de latini [= greci] împreună şi de bulgari asupriți fiind, le-au căutat a tréce Dunărea iarăşi înapoi, la locurile céle vechi. Iară carii s-au fost întins pănă în Epir la Greția, acolo au şi rămas" (Hr. II, p. 155). Mai exact, aromânii sunt urmaşi ai acelor romani strămutați de Aurelian în Moesia: „N-ar putea fi nimeni

care să-mi tăgăduiască [faptul] că tocmai din acei români [se trage] populaţia românească, cea care locuieşte încă şi astăzi în tot Epirul şi în jurul Ianinei, căci graiul însuşi ne este martor, dat fiind că şi aceia vorbesc româneşte" (MN, p. 113).

Cele patru forme de limbă sub care se manifestă româna unitară se disting la nivel dialectal. Apropiate între ele sunt graiurile din Moldova, Valahia şi Transilvania; în terminologia de astăzi acestea sunt subdialecte şi reprezintă dialectul dacoromân. Mai depărtată („un grai mult mai stricat") este româna din sudul Dunării, aromâna, care reprezintă un dialect aparte. Aşadar, două grupuri de unităţi dialectale, ca în concepţia dialectologilor de astăzi: graiurile nordice (dacoromâna) şi graiurile sudice (aromâna).

Cantemir observă că aromâna păstrează „peste tot flexiunile moldoveneşti ale numelor şi ale verbelor", de unde rezultă că în gândirea lui aromâna nu e o limbă aparte de dacoromână, ci un dialect al aceleiaşi limbi comune. Aromânii – zice el – „amestecă într-un chip de mirare *limba din părinţi* cu limba cea grecească şi cu cea albaneză, astfel că nu arareori ei pun la mijloc în vorbirea valahică vreo frază curat grecească, alteori câte una curat albaneză" (DM, p. 336). Probabil că el sesiza afinităţile mari de structură între română, greacă şi albaneză, pe care le-au studiat mai târziu Kopitar, Miklosich, Sandfeld ş.a.

8. De un interes aparte sunt observaţiile lui Cantemir privind domeniul dialectologiei dacoromâne. El a remarcat că deosebirile din interiorul unui grai (al unei vorbiri locale) pot coborî până la nivelul familiei. Este excelentă observaţia că pot exista diferenţe de grai *între bărbaţi şi femei*, că vorbirea femeilor e mai conservatoare decât a bărbaţilor. Constatarea aceasta reapare, mai târziu, la mulţi învăţaţi români şi străini (de ex., P.J. Rousselot, Th. Capidan ş.a.), însoţită de varietatea motivaţiilor externe referitoare la aceste manifestări ale vorbirii.

În acest sens, trebuie spus că D. Cantemir este cel dintâi învăţat care atrage atenţia asupra palatalizării labialelor în graiul din Moldova, ca fenomen care distingea, în vremea lui, mai cu seamă vorbirea femeilor (şi a aşa-zişilor *feciori de babă*, „filii vetulae", acei bărbaţi care „au zăbovit prea mult la sânul maicii"). Explicaţia producerii fenomenului palatalizării e corectă, adică labiala îşi mută locul de articulaţie de pe buze pe palat sub influenţa lui *i*: *pi*, *bi*, *vi*, *mi*: *kiatră*, *ǵine*, *ńie* etc.

Pornind de la Cantemir, Hasdeu a reluat problema palatalizării labialelor (vezi *Etymologicum Magnum Romaniae*, III, Ed. Minerva, Bucureşti, 1976, p. 32–39), arătând că e un fenomen străvechi păstrat prin vorbirea femeilor, conservatoare prin excelenţă în materie de limbă. Nu se poate dovedi că labialele palatalizate caracterizau limba dacilor. Hasdeu crede însă că în vorbirea femeilor dace grupurile de sunete *pi*, *bi*, *mi*, *vi* erau percepute în cuvintele latineşti, pe care şi le însuşeau, în perioada de bilingvism, ca *ḱi*, *ǵi*, *ńi*, deci cu labialele palatalizate.

Graiurile dacoromâne se disting mai ales prin trăsături fonetice (fenomene care se repetă în structura fonetică a cuvintelor), gramatica rămânând, în general, neschimbată de la un grai la altul. Fluctuaţiile lexicale contează mai puţin în caracterizarea variantelor dialectale ale limbii. „Locuitorii Valahiei şi ai Transilvaniei au aceeaşi limbă cu moldovenii, dar pronunţia le e mai aspră, cum *giur*, valahul îl

va pronunța *jur*, cu *z* polon sau *j* francez; *Dumnedzeu*, la valahi *Dumnezeu*, *acmu*, la valahi *acum*, *acela*, la valahi *ahela* [= ahăla]" (DM, p. 335).

9. În limba culturii (în general, în limba scrisă) a existat încă de la început tendința de evitare a trăsăturilor regionale, impunându-se astfel o variantă unitară în toate zonele culturale românești. În acest sens trebuie înțelese spusele lui Cantemir că „vorbirea cea mai curată" se află la Iași, „unde e curtea domnească" și unde „locuitorii [...] ajung îndeobște să fie mai cultivați"; de asemenea, observația că muntenii au „și câteva cuvinte necunoscute de moldoveni, pe care, când scriu, le lasă, totuși, pe toate la o parte, și ei urmează κατά πόδα «pas cu pas» și limba și ortografia moldovenească" (DM, p. 335). Lui Cantemir nu îi era, deci, străin efortul comun al oamenilor culți din ambele provincii de a crea o variantă unitară a limbii literare. Se înțelege de aici că el vede, ca și cărturarii de mai târziu, că în interiorul românei comune se disting, ca termeni opozabili, cele două variante: vorbită și cultă.

10. În ultimul capitol din *Descrierea Moldovei*, Cantemir se ocupă de scrierea cu alfabetul chirilic, arătând că acesta nu era potrivit pentru rostirea românească și că a fost nevoie de crearea unor slove noi: „Cum însă caracterele slavonești nu erau de ajuns pentru pronunțarea corectă a tuturor cuvintelor pe care limba moldovenească, o parte, le stricase din cea latină, o parte, le adoptase din idiomurile neamurilor vecine, au mai trebuit născocite și câteva caractere noi; s-a ajuns astfel ca, mai apoi, graiul moldovenesc să fi primit un atât de mare număr de litere, cât nu rabdă niciunul din idiomurile europene. Căci astăzi se numără, laolaltă cu unele semne prozodice și ortografice, 47" (DM, p. 337). Așadar, alfabetul chirilic conținea mai multe semne decât era necesar pentru scrierea românească și, totodată, mai puține pentru redarea acelor pronunții specifice limbii române.

11. O latură foarte importantă a istoriei limbii române este etimologia cuvintelor, pentru care Cantemir are o predilecție specială. În toate operele sale se manifestă interesul pentru explicarea cuvintelor în felurite moduri: prin raportare la sinonime, la echivalente din alte limbi, la formele de bază latinești, grecești, slave, orientale, la realitatea concretă desemnată prin conținutul semantic al cuvântului etc.

În *Istoria ieroglifică* întocmește o *Scară a numerelor și cuvintelor streine tâlcuitoare*, care cuprinde 280 de termeni noi, aproape toți din greacă (neologisme tehnice), mai puțini din latină, turcă, arabă, slavă. Fiecare cuvânt este explicat semantic. Cantemir ține să precizeze că izvorul principal este greaca, de unde numeroase neologisme au pătruns în latină și în celelalte limbi moderne. El recomandă oamenilor de cultură care recurg la cuvinte străine să se silească „a le moldoveni sau a le români" (*Istoria ieroglifică*, I, p. 7, ed. Panaitescu, Verdeș, Editura pentru Literatură, București, 1963), adică a le adapta la fonetica și gramatica limbii române.

Cantemir e preocupat mereu de explicarea etimologică a numelor proprii: ținuturi, orașe, ape, lacuri, munți, păduri. De reținut, între altele, faptul că numele de ape mari ale Moldovei sunt menționate laolaltă cu corespondentele lor străvechi înregistrate de autori antici (de exemplu, Istros, Parissos, Hierasus, Porata, Dinastris, Tyras). În DM se arată că numeroase nume de ținuturi și localități provin de la numele

cursurilor de apă: Moldova, Suceava, Tutova, Covurlui, Vaslui, Bârlad, Putna, Lăpuşna, Neamţ. Acest raport etimologic, în care de regulă prevalează hidronimul, e întâlnit frecvent în cercetările de toponimie din lingvistica actuală. Alteori, numele topic provine de la un nume de persoană: „Un *Iaţco* rus, la satul carile de pre numele acelui rus şi acmu să se fie chemând *Eţcani*" (Hr., II, p. 159; v. şi Costin, *op. cit.*, p. 232).

Cantemir preferă termenul *ţinut* „stăpânire; district, judeţ" pentru denumirea împărţirilor teritorial-administrative ale Moldovei, un derivat al verbului *a ţine*, cu sensul vechi de „a stăpâni" (şi astăzi, popular: „Via asta *a ţinut*-o popa" = a stăpânit-o).

Uneori, etimologia numelui propriu e sugerată de particularităţile concrete ale obiectului denumit, de exemplu: „*Bistriţa*, trăgându-şi obârşia din Munţii Transylvaniei, poartă ape atât de năvalnice şi de repezi, încât smulge chiar şi stânci foarte mari din munţii prin care se prăvale şi le rostogoleşte cu sine" (DM, p. 147); sl. *bîstro* „repede".

Cantemir sesizează sensul identic al lat. *ripa* şi dac. *mal* în structura top. *Dacia Ripensis* şi *Dacia Maluensis* numită de el „*Dacia Măluroasă*, care s-au fost trăgând pre lângă *malul* Dunării (de pre care şi numele au luat)" (Hr., I, p. 54; id. p. 17, 134, unde se arată că *mal* se identifică semantic cu lat. *ripa*).

Originea numelor ţărilor româneşti l-a interesat în mod special pe savantul principe. E vorba atât de numele interne, cât şi de cele atribuite de vecini: *Moldova* (de la numele râului), *Valahia*, *Vlahia-Neagră*, *Muntenia*, *Bogdania*, *Multany*, *Ţara Românească*, *Ungro-Vlahia*, *Kara-Iflak*, *Basarabia*, *Bugeac* etc. „Muntenii singuri [...] şi-au ţinut numele *cel de moşie* şi se numesc şi astădzi români, adecă romani" (Hr., I, p. 273). Întreaga nomenclatură istorică privind ţările româneşti, expusă mai ales în *Hronic*, e reluată, cu aceeaşi pasiune, peste un secol şi jumătate, de B.P. Hasdeu, în *Istoria critică a românilor*. Se întâlnesc pe acest tărâm două mari spirite ale culturii româneşti, Cantemir şi Hasdeu.

În concluzie, Dimitrie Cantemir se impune în istoria lingvisticii româneşti prin ideile sale privind romanitatea limbii, continuitatea românească în spaţiul nord-dunărean, intervenţia substratului în structura primară a limbii, caracterul superficial al influenţelor externe, unitatea limbii comune (cu poziţia românei sud-dunărene), varianta literară a limbii, afluenţa neologismelor, interesul pentru etimologie[4].

Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiinţifice,
Bucureşti, 10 decembrie 2010,
organizată de Academia Română, Secţia de Filologie şi Literatură,
Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă,
Institutul de Istorie şi Teorie Literară „G. Călinescu",
editor Gheorghe Chivu,
Bucureşti, „Biblioteca Bucureştilor", 2011, p. 63–74

[4] Pentru alte observaţii şi interpretări, vezi, între altele: Ştefan Giosu, *Dimitrie Cantemir, studiu lingvistic*, Bucureşti, 1973; Cicerone Poghirc, *Philologica et linguistica, Ausgewälte Aufsätze (1953–1983)*, Bochum, 1983, p. 434–439; P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, în volumul colectiv *De la Varlaam la Sadoveanu. Studii despre limba şi stilul scriitorilor*, Bucureşti, 1958, p. 120–138; Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*, ed. II-a, Editura Minerva, Bucureşti, 1971, p. 374–407.

Hasdeu este un geniu multilateral, un spirit universal care a covârşit cu personalitatea sa o jumătate de secol de cultură şi ştiinţă românească. Opera sa vastă şi extrem de variată îl urcă, uriaş, la înălţimea secolului său. Cu Cantemir şi Eliade, cu Iorga şi Călinescu, Hasdeu formează galeria marilor iluştri ai culturii româneşti. Natura l-a răsfăţat cu toate darurile: inteligenţă ieşită din comun şi memorie fenomenală, imaginaţie prodigioasă, capacitate receptivă la formele progresului, curajul căilor nebătute, simţul realităţii şi exuberanţa romantică, toate acestea asociate cu o extraordinară putere de muncă şi sortite să se manifeste în circumstanţele favorabile ale celei de-a doua etape a culturii moderne româneşti. Prin geniul lui Hasdeu, ştiinţa şi cultura românească, trecute de pragul pionieratului, sunt împinse spre universalitate. El a deschis drumuri noi pentru savanţii noştri de mai târziu şi a descoperit metode de cercetare care anticipau cu multe decenii ivirea unor discipline ştiinţifice moderne.

Lingvistica şi filologia datorează lui Hasdeu contribuţii fundamentale. Deşi nu a elaborat o operă de sinteză asupra istoriei limbii române, aproape toate problemele esenţiale ale acesteia au intrat în vederile şi preocupările lui, concretizate în numeroase studii, articole, note. Originile limbii, aportul substratului, raporturile cu limbile romanice şi balcanice, contribuţia influenţelor externe, fizionomia dialectală, stadiul arhaic reflectat în textele din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, specificul evolutiv al limbii rezultat din aspectele ei contemporane etc. sunt teme majore ale unei astfel de opere, pentru care Hasdeu a adunat un material bogat, studiindu-l nu numai cu metodele curente în lingvistica epocii sale, ci şi cu cele pe care, descoperindu-le el însuşi, ştiinţa avea să le confirme mai târziu. Studiile lui Hasdeu şi, într-o oarecare măsură, ale lui Cipariu pregătiseră deja terenul pentru ca istoria limbii române să fie scrisă de către marii lingvişti ai generaţiilor următoare: Philippide, Densusianu, Puşcariu şi Rosetti.

Ediţia de texte vechi *Cuvente den bătrâni* este o operă de valoare excepţională, model pentru filologii de astăzi. Notele, comentariile şi explicaţiile care însoţesc textele, reproduse după un sistem propriu de transcriere, sunt de o mare utilitate pentru cunoaşterea particularităţilor grafice, fonetice, gramaticale şi lexicale ale limbii noastre vechi. Cu această lucrare se pun şi bazele cercetării vechilor cărţi populare româneşti şi ale folcloristicii noastre în general.

Dar opera care impresionează cel mai mult din întrega activitate ştiinţifică a lui B.P. Hasdeu şi în care erudiţia şi energiile creatoare ale savantului se desfăşoară larg este monumentalul *Etymologicum Magnum Romaniae*, cu subtitlul *Dicţionarul limbei istorice şi poporane a românilor*.

Editată sub auspiciile Academiei Române, între 1886 şi 1895, în trei mari tomuri, lucrarea însumează 1649 de pagini (dispuse în 3298 de coloane), la care se adaugă 102 pagini de studii introductive, inclusiv unele rapoarte şi chestionarul.

Ultimul volum, al IV-lea, publicat în 1898, nu trebuie considerat ca parte integrantă a *Dicţionarului*, căci conţine numai „introducerea", un întins studiu de istorie, intitulată *Negru Vodă. Un secol şi jumătate din începuturile statului Ţărei Româneşti (1230–1380)*.

Etymologicul lui Hasdeu reprezintă al doilea din cele cinci episoade ale istoriei de mai bine de o sută de ani a dicţionarului nostru academic. *Dicţionarul limbei române* (1876–1877), elaborat de Laurian şi Massim, operă cu care începe lunga istorie a lexicografiei româneşti din cadrul Academiei, dezamăgise pe contemporani, care, mai ales din cauza ortografiei etimologice în care fusese redactat şi a numărului mare de cuvinte „ireale", introduse direct din dicţionarele latineşti, ajunseseră să-i conteste, pe nedrept, aproape orice merit ştiinţific. Se punea deci problema nu a remanierii operei latiniştilor, ci a elaborării unui nou dicţionar. Pentru aceasta, Academia desemnează, în 1884, pe Hasdeu, acesta fiind singurul lingvist de mare prestigiu, ale cărui cercetări de etimologie şi, în general, de lexicologie românească se impuseseră nu numai la noi, ci şi în lumea ştiinţifică europeană. Cele trei volume redactate de Hasdeu, după un plan grandios, cuprind numai litera *A* şi începutul literei *B*, până la cuvântul *bărbat*. Dar ritmul lent (deşi numai în aparenţă) al redactării dicţionarului provoacă nerăbdare şi chiar o nemulţumire tacită în rândul membrilor Academiei; de aceea, în 1897, acelaşi înalt for de cultură hotărăşte întreruperea lucrării în forma începută de Hasdeu şi, în speranţa că dicţionarul, înscris în planul Academiei încă de la fondarea ei, ar putea fi realizat mai repede, încredinţează lui Al. Philippide sarcina întocmirii lui. Savantul ieşean, deşi redactase aproape un sfert din lucrare, nu a reuşit însă să publice nimic, căci, după opt ani de lucru intens, Academia îi respinge planul pe motivul că era conceput prea vast şi trece lui Sextil Puşcariu direcţia dicţionarului. De la Philippide au rămas câteva sute de mii fişe, care au format baza materială a redactării lucrării de către colectivul condus de Puşcariu. Între 1907 şi 1944, acesta tipăreşte trei volume şi trei fascicule, care cuprind literele *A–C*, *F–L*, oprindu-se la cuvântul *lojniţă*.

La cel de-al cincilea episod al istoriei dicţionarului academic asistăm astăzi. Colectivele de lexicografi ale institutelor de lingvistică din Bucureşti, Cluj şi Iaşi au continuat opera începută şi dusă sub conducerea lui Puşcariu până aproape de jumătate.

Pentru completarea tabloului, trebuie adăugate aici, deşi nu au caracter general şi istoric, *Dicţionarul limbii române contemporane* (1958) şi *Dicţionarul explicativ al limbii române* (1975, 1996).

Elaborat la sfârşitul unei perioade de activitate ştiinţifică şi literară extraordinar de bogată a autorului, *Etymologicul*, faţă de care s-a manifestat întotdeauna o admiraţie fără margini, nu este un dicţionar obişnuit şi nici o enciclopedie în sensul strict al cuvântului, dicţionarul şi enciclopedia subsumându-se, ca părţi ale întregului, în cuprinsul lucrării.

Pentru Hasdeu „un dicționar e dator, după putință, a-și împinge cercetările până la acea margine extremă, căci ținta lui, în starea actuală a științei, este de a ne împărtăși în istoria fiecărui cuvânt geneza totală a unei asociațiuni de idei" (II, p. XV–XVI). Dicționarul trebuie să cuprindă, după concepția lui, un vast tezaur de cunoștințe privind cultura materială și spirituală a poporului. De aceea, în *EMR* lingvistica (cu multele ei ramuri) și filologia se regăsesc laolaltă cu disciplinele înrudite cu ele: istoria, literatura, folclorul, sociologia, dreptul, istoria religiilor și a miturilor etc., toate acestea punând în evidență specificul cultural și de civilizație al poporului român. În concepția lui Hasdeu, lingvistica este știința cu mijloacele căreia se pot studia formele, oricât de îndepărtate în trecut, ale vieții poporului, deci este o știință necesară tuturor disciplinelor umaniste.

Dicționarul include în sfera lui gramatica, fonetica și folclorul, prin acesta din urmă înțelegându-se „întregul trai prezinte și trecut al unui popor, viața lui materială și morală în treptata-i desfășurare, cu toate ale ei multe și mărunte" (II, p. XV).

Pe scurt, *EMR* își propune să fie un dicționar explicativ și etimologic al numelor comune și proprii, un repertoriu complet de foneme, elemente derivative și forme gramaticale, studiate sincronic și diacronic, și o vastă colecție de folclor și material etnografic întocmită sub pretextul tematic al cuvintelor-titlu. Se adaugă aici, în puterea aceluiași pretext, studii teoretice de istorie, literatură populară și etnografie.

După cum se vede, lucrarea, unică în felul ei, este așezată pe principii atât de largi, încât a o judeca după criterii strict lexicografice corespunde unei viziuni critice unilaterale. Hasdeu e refractar la tehnicismul și disciplina rigidă pe care le implică lexicografia. Laturile atât de variate ale formației lui intelectuale se întrunesc în sinteza acestei opere. Articolele *Dicționarului* sunt elaborări științifice și de literatură în același timp; savantul și literatul conlucrează. Bogăția informației și capacitatea de asociere a cunoștințelor din cele mai variate domenii ale științelor umaniste, jocul ordonat al unei fantezii uimitoare, care își întinde aripile pe întreaga istorie a culturii și civilizației noastre, fac dovada unui spirit genial ajuns în pragul de sus al dezvoltării sale.

Cele trei volume ale *Dicționarului* sunt însoțite de studii introductive care se leagă, prin conținutul lor, de ansamblul operei. Cele din fruntea vol. I și al II-lea: *Ce este etimologia?*, *Cum se amestecă limbile?*, *În ce constă fizionomia unei limbi?* și *Dicționare și dicționare* sunt expuneri ale câtorva principii de metodă în lingvistică pe care Hasdeu le-a aplicat la *Dicționar*. De aceea, o prezentare generală a lor, odată cu modul aplicării practice la faptele din *Dicționar*, ne apare ca necesară. *Strat și substrat. Genealogia popoarelor balcanice*, studiu cu care se deschide vol. al III-lea, este o investigație istorico-lingvistică privind formarea popoarelor și a limbilor balcanice (inclusiv a dialectelor românești din sudul Dunării). Materia *Dicționarului* se raportează, metodologic, la acest studiu prin latura etimologică și prin sensul influențelor.

Cercetând lista de cuvinte înregistrate în EMR, constatăm mai întâi că, cu unele excepții, neologismele nu figurează în *Etymologicum*, deși acestea constituiau

un fond uriaş în lexicul românei din secolul al XIX-lea. Ignorarea sectorului neologic, care caracterizează aspectul modern al românei literare, e temeinic motivată de intenţia autorului, expusă deja în prefaţă, de a-şi limita cercetarea la vocabularul strict popular (comun, regional, arhaic), singurul interesant, după el, pentru istoria culturii şi a civilizaţiei noastre populare (aşa cum se reflectă acestea în limbă). De altfel, şi alţi lexicologi (Cihac, Tiktin) au exclus neologismele din obiectul preocupărilor lor, deci e vorba de un curent mai larg, determinat, foarte probabil, de o orientare generală a culturii noastre umaniste de atunci spre istorie şi folclor. Interesul pentru autohtonism, instituit, teoretic, încă înainte de Revoluţia de la 1848, devenise deja o tradiţie.

Există însă în *Dicţionar* o mulţime de cuvinte neogreceşti pătrunse în limbă mai ales în cursul secolului al XVIII-lea (*anaforà*, *anaforă*, *anagnost*, *anerisesc*, *anost*, *apelpisesc* etc.), cărora Hasdeu le acordă o atenţie deosebită, mai ales că multe dintre ele dispăruseră din limbă odată cu obiectele şi noţiunile pe care le denumeau.

Cu toată rezerva faţă de neologisme, Hasdeu a admis totuşi în dicţionarul său un număr foarte restrâns de elemente romanice care pătrunseseră direct sau prin intermediul limbilor rusă şi neogreacă în cursul secolului al XVIII-lea şi la începutul celui de-al XIX-lea. Unele dintre acestea ajunseseră deja populare pe la 1880, ceea ce justifică prezenţa lor în *Dicţionar*. Fiind puţine ca număr, le înşirăm aici: *ambră* (din franc.), *americă*, *anglie* (nume de ţesături), *amor*, *articul*, *asalt* (din ital.), *apalt* „fermage" (din ital.), *bagatelă* (din franc., ital.), *baghiunetă* (var. a lui *baionetă*, din franc. prin rusă sau polonă), *bală* „balle, ballot" (din ital.), *bandă* „crampon de fer" (din germană, direct sau prin mijlocire franceză sau italiană), *bariz* (din franc.), *baston* (din ital.), *batalion* (din ital. prin rusă), *batistă* (din franc.). Am notat în paranteză limba de origine indicată de Hasdeu.

Ca şi în cazul împrumuturilor neogreceşti, şi de data aceasta autorul face menţiuni utile în legătură cu epoca şi împrejurările istorice în care au pătruns în română. La *baghiunetă* şi *batalion* de exemplu, arată că fac parte dintr-o întreagă terminologie militară constituită sub influenţa rusă. *Bariz* şi *batistă*, introduse prin comerţ, s-au răspândit mult în graiurile populare.

Dacă terminologia tehnică savantă, compusă din neologisme având de regulă o circulaţie internaţională, este complet ignorată în *Dicţionar*, în schimb termenii tehnici populari, în bună parte arhaici sau dialectali, se bucură de o înregistrare abundentă, căci aceştia reprezintă, după cum se ştie, un mijloc foarte important de elucidare a unor aspecte vechi de civilizaţie populară. Vocabularul tehnic autohton îl preocupase pe Hasdeu încă înainte de începerea lucrărilor la *Dicţionar*. Sunt bine cunoscute studiile sale asupra originilor agriculturii, păstoritului şi viticulturii la români, publicate în numere din 1874 ale „Columnei lui Traian" şi în care se repartizează pe surse etimologice vocabularul specific al acestor domenii. Hasdeu a arătat cel dintâi că terminologia noastră păstorească este preponderent latină şi dacă, după cum cea legată de agricultură conţine un foarte însemnat fond de provenienţă slavă.

Prezența în cantitate mare a vocabularului tehnic popular în *EMR* corespunde, deci, atât concepției generale a autorului asupra caracterului *Dicționarului*, cât și preocupărilor sale speciale de onomasiologie. Indicațiile privind poziția particulară a acestor termeni în raport cu limba literară a vremii permit reconstituirea unui mare număr de domenii terminologice: botanică (*alior*, *acriș*), zoologie (*albișor*), agricultură (*amărunțesc*), creșterea vitelor (*ales*, s.m.), viticultură (*afumată*, s.f.), industrie casnică (*alesătură*), medicină populară (*albeață*, *acrum*), vânătoare (*barac*, *alemesc*), comerț (*agem*[3]), minerit (*băiesc*, vb.), militărie (*balimez*, vb.), coregrafie (*alivenci*, *agănău*), arhitectură (*alaș*), arheologie (*advare*, s.n. pl.), religie, teologie (*Adormire*, *amvon*, *aghiasmă*), mitologie (*ală*), muzică (*agem*[4]) etc. Mulți dintre termenii de acest fel, ilustrați prin numeroase citate alese în special din răspunsurile la chestionar, sunt însoțiți de ample descrieri ale obiectelor, însușirilor și acțiunilor pe care le denumesc. În cadrul articolelor consacrate acestora, se dau informații bogate și se reproduc texte, unele foarte lungi, privind tot felul de ocupații și meșteșuguri populare. De exemplu, se arată, cu amănunte, cum *se argăsesc* pieile de vulpe, de lup, de nurcă, cum se țese pânza de cânepă în *argea*, cum se domesticesc *albinele*, cum se vânau altădată puii de șoim (*alemesc*, vb.), cum se treieră grâul, cum se cultivă vița-de-vie, cum se prepară cașul, cum se întrebuințează buruienile și alte plante medicinale în leacurile populare, în descântece și în vrăji. Alți termeni sunt prilej de descriere amănunțită a dansurilor și jocurilor de copii, a părților componente ale casei, morii, plugului, războiului de țesut, stânii, a speciilor de plante etc. Din întreaga operă se degajă un interes excepțional pentru terminologia tehnică și, prin aceasta, pentru formele străvechi ale civilizației rurale românești. Cuvântul-titlu este pentru Hasdeu un prilej de a pătrunde în adâncurile întunecoase ale istoriei, de a reconstitui, prin corelarea datelor reale și prin completarea, cu propria imaginație, a golurilor documentației, formele îndepărtate ale vieții noastre materiale și spirituale.

Cuvintele dispărute din grai alcătuiesc o cantitate însemnată din totalul materialului lexical înregistrat.

Preferințele autorului, mărturisite deja în prefață, sunt îndreptate permanent spre vocabularul arhaic, excerptat din textele vechi de limbă română: „Lucrarea [...] nu va avea în vedere anume limba română literară de astăzi, ci mai ales limba cea veche și graiul actual al poporului cu divergențele sale dialectale" (I, p. VI). La multe cuvinte care aparțin fondului învechit se face mențiunea directă că au ieșit din uz: *acur* „acourir", *acicea* adv., *adăvăsesc* „dépenser, exténuer", *adint* „être attentif", *d-afetea* „gratis", *d-afirea* „éminent, distingué", *a-greață* „à grand peine", *albugine*, *alboare*, *alegând* adv., *alem* s.m., *aleș* adv., *amăgeu* etc. Altele, destul de numeroase, nu poartă indicația specială că sunt arhaisme, dar sensurile lor sunt ilustrate exclusiv prin citate din textele vechi, ceea ce înseamnă că Hasdeu însuși le considera ca atare.

Și din punctul de vedere al puterii de circulație se face o distincție care trebuie luată în considerație: unele cuvinte au în limba veche o circulație generală, restrânsă în epoca modernă la zone dialectale periferice. Dacă pentru faza arhaică a limbii citatele puteau fi găsite în texte aparținând tuturor provinciilor românești, în schimb, pentru stadiul mai nou al acesteia, atestările provin doar din unele graiuri.

Procesul lent de dispariţie a unui cuvânt, prin refugierea mai întâi în ariile mai depărtate de centrul inovator sau în producţiile folclorice, cu o limbă conservatoare prin excelenţă, poate fi ilustrat cu numeroase exemple din *Eymologicum*.

O bună parte din imensul material înregistrat în *EMR* provine din răspunsurile obţinute prin originala anchetă dialectală întreprinsă de Hasdeu cu ajutorul intelectualilor din sate şi târguri. Cercetarea cu un chestionar tematic a graiurilor locale îl situează pe marele învăţat printre promotorii geografiei lingvistice, dicţionarul său fiind prima operă lexicografică în care se valorifică din plin rezultatele unei investigaţii, ştiinţific organizate, în structura ramurilor teritoriale ale limbii noastre. Ideea anchetelor dialectale se născuse, desigur, din interesul special pentru variatele aspecte ale folclorului şi, implicit, ale limbii populare. Cu aproape un sfert de secol înainte de publicarea celei dintâi opere de geografie lingvistică, *Atlasul* lui Gilliéron, Hasdeu intuise ideea imposibilităţii trasării unor limite fixe între unităţile dialectale principale ale limbii: „Orice mapă geografică implică rezerva fluctuaţiunilor terminale; centrul fiecărui dialect e pronunţat, hotarele sunt echivoce" (*Principii de linguistică*, în *CB*, III, *Anexe*, p. 59).

De aceea, prin chestionarul său, a urmărit culegerea de material de limbă vorbită dintr-o reţea foarte deasă de puncte, de peste 700 (cele mai multe din Moldova, Muntenia şi Oltenia). În felul acesta, faptul particular de limbă putea fi localizat cu mare exactitate.

Hasdeu ajunsese şi la ideea că dialectele şi graiurile se disting nu atât prin elemente de vocabular sau de morfologie, cât mai ales prin trăsături fonetice, acestea din urmă având avantajul că se repetă într-un număr mare de cazuri. Acesta este şi rostul în chestionar al abundenţei de întrebări privitoare la fonetică.

Publicat în cadrul prefeţei la *Dicţionar*, chestionarul este alcătuit din 206 întrebări repartizate astfel: 46 de fonetică, 3 de gramatică, 86 de lexic şi 71 în legătură cu diferite obiceiuri, credinţe, practici populare etc.

Cele din prima categorie, redactate simplu, ca toate celelalte, au în vedere mai ales posibilitatea conservării în graiuri a unor fonetisme vechi ca: rotacismul, *l* şi *n* în poziţie moale, *i* plenison la pluralul masculinelor, diftongul *ea* în tipul *leage*, *-u* final în *omu* şi *facu*, *en* în *cuvente*, africata *dz*, distincţia *r-rr*, palatalizarea labialelor (fenomen străvechi după Hasdeu) etc.

Întrebările de gramatică se referă la repetarea după verb a pronumelui conjunct ca obiect direct sau indirect (*l-am văzutu-l*, *i-am datu-i*), la construcţiile de aparent dezacord de tipul *oamenii merge* şi la formele de plural ale substantivului *mână*.

Întrebările de lexic cer întocmirea unor liste de terminologie locală privind cele mai variate aspecte ale universului vieţii omului simplu: fauna, flora, mineralele, conformaţiile naturii, fracţiunile timpului, ocupaţiile, uneltele, jocurile, cântecele, relaţiile sociale etc. Aproape fiecare întrebare de lexic îmbrăţişează un întreg domeniu terminologic, ca de exemplu: „cum se numesc deosebitele unelte sau scule de plugărie ?", ori „cari sunt pe acolo cuvintele privitoare la ciobănie, bunăoară felurile de locuinţă ciobănească, uneltele obicinuite de către ciobani, vorbe despre păşune, despre brânzeturi şi lăpturi cu felurile lor şi cu chipul de a le face ?"

În sfârşit, ultima parte de întrebări se referă la viaţa psihică a poporului, adică la superstiţii, credinţe, obiceiuri, tradiţii, legende, sărbători, astronomie populară etc. Şi aceste întrebări vizează conservatismul formelor vechi de manifestare spirituală a poporului.

Prin chestionarul său, cu o tematică atât de vastă, Hasdeu preconiza o explorare aproape radicală a limbajului popular şi a folclorului (în sensul larg al termenului), care nu putea fi realizată decât cu ajutorul unor corespondenţi culţi (preoţi şi învăţători), născuţi şi trăiţi în sate sau în târguri, vorbitori atât ai graiurilor locale, cât şi ai limbii literare, familiarizaţi cu îndeletnicirile rurale şi adânc cunoscători ai vieţii spirituale populare. Hasdeu a presupus la corespondenţii săi capacitatea de a distinge ei singuri între ceea ce este local şi ceea ce este general popular sau literar. Rezultatele acestei anchete, însumând un material imens, se păstrează, după cum se ştie, la Academia Română şi sunt valorificate de lexicografii de astăzi. Materialul folcloric şi etnografic, excepţional de interesant, îşi aşteaptă încă cercetătorii şi editorii.

O caracteristică de seamă a *Etymologicului* este apelul permanent la datele dialectologiei. Afară de faptele materiale de grai, multe dintre ele înregistrate şi în atlasele şi monografiile ulterioare, în paginile acestei opere sunt puse şi, uneori, bine soluţionate, problemele teoretice fundamentale ale dialectologiei noastre. Astfel, încă înainte de Densusianu, Hasdeu a stabilit identităţi lingvistice între bănăţeni şi istroromâni (v. *Bănat*), arătând că aceştia din urmă au emigrat din zona de vest a teritoriului dacoromân (idee emisă încă din 1872, în introducerea la *Vocabularul istriano-român* al lui Ion Maiorescu, publicat de Hasdeu în „Columna lui Traian").

Tot el a arătat că la venirea ungurilor o ramură de români din vest a fost împinsă spre Moravia şi că absenţa elementelor ungureşti din dialectele populaţiei româneşti din sudul Dunării e o dovadă că aceasta, la începutul mileniului nostru, se desprinsese deja de trunchiul român comun. Reconstrucţia românei comune poate fi realizată numai prin comparaţie interdialectală.

De asemenea, Hasdeu a relevat asemănările mari între graiurile din Banat şi cele din Moldova: „Există alte puncturi, vocalice, consonantice şi chiar morfologice, în cari graiul bănăţenesc se întâlneşte cu al moldovenilor, ca şi când moldovenii, în specie cei de la nord, ar fi o veche migraţiune de la Timiş prin ţara Crişului şi prin Maramurăş, contopită apoi în Moldova de mijloc cu un curent sudic oltenesc" (v. *Bănat*).

Din *Dicţionar* rezultă şi concepţia lui asupra repartiţiei dialectale a dacoromânei, concepţie care corespunde, în linii generale, cu a dialectologilor de astăzi. Se observă uşor că localizările cele mai frecvente ale termenilor regionali (cuvinte-titlu sau sinonimele acestora), ale unor sensuri secundare şi construcţii sintactice, ori ale particularităţilor fonetice se fac la graiurile din Moldova, Muntenia, Oltenia, Banat, Munţii Apuseni şi, mai rar, din Maramureş, ariile principalelor noastre unităţi dialectale corespunzând, în general, provinciilor istorice româneşti. Subdialectul din Banat este descris complet (după Enea Hodoş, *Poezii poporale*, Caransebeş, 1892, p. 3–9). De vorbirea bănăţenilor şi a moţilor s-a ocupat şi în lucrări special

consacrate acestora. În cuprinsul diverselor articole din *Dicționar*, particularitățile celorlalte graiuri sunt răspândite cu dărnicie. Referirile la vorbirea din Oltenia sunt de o frecvență frapantă. Bizuindu-se pe comunicările corespondenților, autorul localizează elementele regionale cu cea mai mare exactitate, mergând de multe ori până la indicarea precisă a satului în care apar, face distincții de grai pe sexe, pe generații, pe pături sociale sau culturale, ca și cum s-ar conforma rigidității științifice impuse de procedeele anchetelor dialectale directe de astăzi. De exemplu, răspândirea fenomenului palatalizării labialelor, pe care îl urmărește în detalii pe baza răspunsurilor la chestionar, se înfățișează în paginile lui Hasdeu (vol. III, sub *B*) întocmai ca pe o hartă de atlas. În întregul *Dicționar* sunt nenumărate elemente de limbă, vechi sau noi, ca și cele de folclor și de etnografie, care, prin trăsăturile regionale care le marchează, se pretează la cartografiere.

Cu titluri aparte, figurează în *EMR* și câteva cuvinte din dialectele sud-dunărene, cuvinte de origine latină și presupuse ca generale în româna comună, de ex. arom. *abeare*, *(d-)adun* adv., *amăreață*, *alunariu*, *bană* (care nu e latin, cum crede Hasdeu, ci albanez târziu) etc. În cuprinsul articolelor consacrate mai ales cuvintelor fundamentale, sunt trecute și formele aromâne și istroromâne (de ex. sub *abat*, *acaț*, *acopăr* etc.).

De asemenea, corespondentele sudice sunt invocate ori de câte ori e nevoie pentru explicarea evoluțiilor fonetice, gramaticale sau semantice, ori pentru reconstrucția unei forme în româna comună. Numărul acestora este, în tot *Dicționarul*, foarte mare, ceea ce înseamnă că autorul a avut în vedere din capul locului elementul popular (mai ales latin) comun tuturor ramurilor de români.

Un alt sector al vocabularului care a atras de timpuriu atenția lui Hasdeu îl formează numele proprii.

În repetate rânduri el a stăruit asupra importanței acestora pentru istorie. În *EMR*, numele proprii care reprezintă cap de articol sunt în număr de circa două sute, repartizate aproximativ egal la cele două mari grupuri esențiale: nume de persoane și toponimice.

Se întâlnesc nume de familii ilustre și de personalități remarcabile din istoria noastră (*Arbure*, *Balș*, *Basarabă*, *Bașotă*, *Bălăceanu*, *Bălcescu*, *Băleanu* etc), nume de familie și de botez extrase din documente vechi, nume biblice, nume de persoane legate de mituri, de credințe populare străvechi, religioase sau păgâne, nume de sărbători populare, de personaje din producțiile folclorice (basme, legende, descântece, vrăji) etc. Iată câteva dintre acestea: *Adam*, *Aguș*, *Aghiuță*, *Albul*, *Aleodor*, *Aleargă-cale*, *Alexie*, *Alimoș*, *Alion*, *Andrea*, *Andrei*, *Antănăsii*, *Arap-Alb*, *Sfântu-Așteaptă*, *Avestița*, *Avram*, *Baba-Novac*, *Barbă-Cot* etc.

Din toponimie, remarcăm nume de sate (*Adunați*, *Afumați*, *Alexeni*, *Alimpești*, *Amara*, *Atârnați*, *Averești*, *Avrig*, *Băbeni*, *Băița*, *Băinți*, *Băjești*), de târguri și orașe (*Abrud*, *Agiud*, *Aiud*, *Arad*, *Azuga*, *Bacău*, *Baia*, *Băilești*), de provincii (*Ardeal*, *Bănat*), de țări și continente (*Agem*, *America*, *Anadol*, *Aravia*), de mânăstiri (*Agapia*, *Agafton*, *Arnota*, *Aron-Vodă*), de râuri (*Amaradia*, *Ampoi*, *Argeș*, *Arieș*, *Bahlui*) etc.

Din seria numelor proprii înregistrate în *Dicționar* fac parte și cele care denumesc titlurile unor cărți religioase sau populare: *Apostol*, *Acatist*, *Alexandria*,

Arghir. Aceste nume prilejuiesc autorului întinse discuţii despre cele mai vechi texte bisericeşti sau despre circulaţia cărţilor populare.

Lista numelor proprii depăşeşte cu mult cifra dată mai sus dacă ţinem seama că numeroase altele apar în cuprinsul articolelor numelor comune de la care s-au format. De exemplu sub *bade*, *badiu*, *bălan*, *barză*, *barbă* etc. sunt notate şi numele de persoană provenite din acestea, după cum sub *albină*, *babă*, *baci*, *bade*, *baltă*, *bahnă* etc. apar şi numele de localităţi denumite astfel sau derivate de la ele.

Lista creşte încă dacă adăugăm numele de familie provenite din nume de botez şi tratate sub titlurile acestora din urmă, precum şi numele de locuri formate din nume de persoane şi prezentate laolaltă (de ex. *Adamescu*, *Adamoiu*, *Adamache*, *Adameşti*, *Adam* etc.).

Unele nume proprii reprezintă de fapt titlurile unor lungi articole de istorie românească, cu investigaţii stăruitoare în documente şi texte vechi. La numele de persoane de exemplu, se întocmesc adeseori arbori genealogici (*Balş*, *Bălăceau*), se insistă asupra poziţiei sociale, politice, culturale a persoanelor respective (voievozi, dregători, conducători de oşti, mari boieri), asupra implicaţiilor acestora în desfăşurarea unor evenimente din istoria naţională (*Basarabă*, *Băleanu* etc.). La cele aparţinând folclorului şi etnografiei, se descriu diferite obiceiuri, credinţe, practici populare străvechi sau se studiază personajele, se urmăresc motivele în filiaţia sau interferenţa lor, se presupun influenţe. Comparaţiile şi asocierile se bazează pe cunoştinţe vaste asupra folclorului şi mitologiei popoarelor vecine sau romanice, nordice, orientale, ca şi a mitologiei lumii antice.

Nu mai puţin importante sunt numele legate de sate, oraşe, mânăstiri, provincii, care, de asemenea, sunt cercetate în contextul istoriei, arătându-se rolul pe care acestea l-au jucat în dezvoltarea economică, politică şi culturală de-a lungul secolelor. Despre *Bacău* de exemplu, se scrie că pe la 1400 era un oraş deja întemeiat, în plină înflorire sub Alexandru cel Bun, că fusese reşedinţă domnească şi episcopală, oraş comercial şi punct de vamă. La Mânăstirea *Agapia*, fondată în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, se aflau – zice Hasdeu – „o mulţime de manuscrise slavice şi româneşti, unele foarte interesante".

Exemplele de acest fel se pot înmulţi.

De un interes excepţional pentru istorie sunt şi unele nume comune. Astfel *ban*(1) este un veritabil studiu asupra istoricului *băniei* olteneşti, *ban*(2), o istorie a numismaticii noastre, *baştină*, un întins articol despre dreptul feudal din Ţările Române etc.

Potrivit concepţiei că *Dicţionarul* trebuie să înregistreze toate elementele limbii, au fost incluse şi articolele consacrate morfemelor lexicale derivative. Introducerea unui număr relativ mare de sufixe este un prilej pentru autor de a stabili etimologia a numeroase cuvinte care se ordonează în serii de derivate unitare. Sunt tratate sub titluri separate sufixele: *-ac*, *-achi*, *-aci*, *-àdia*, *-ag*, *-ai*, *-ală*, *-ame*, *-an*, *-ar*, *-are*, *-àreţ*, *-ariţă*, *-astru*, *-aş*, *-at*, *-atec*, *-aţ*, *-ău*. Procedeul de cercetare a sufixelor nu diferă, în esenţă, de al lingviştilor de astăzi. Hasdeu precizează etimologia şi valorile sufixelor, deosebeşte cuvintele moştenite sau împrumutate, cu care ni s-a transmis sufixul, de cele derivate pe teren românesc, separă cuvintele derivate de cele a căror finală se identifică fonetic cu sufixul, categoriseşte

semantic şi morfologic cuvintele care stau la baza derivatelor, face aprecieri asupra productivităţii sufixelor, observă variantele (de ex. *-er* în *săbier*, *pivnicer* este varianta lui *-ar*). Exemplele aduse în discuţie sunt în număr considerabil, ceea ce dovedeşte că Hasdeu nu a minimalizat posibilităţile limbii noastre de a-şi crea cuvinte noi prin mijloace interne.

În afară de sufixele examinate în articole speciale, multe altele sunt expuse la cuvintele derivate sau la cele care au la finală un segment identic din punct de vedere fonetic cu un sufix. De exemplu, sub *baniţă* aminteşte de suf. *-iţă*, sub *başardină*, de suf. *-ină*, sub *Başotă*, de suf. *-otă*, obişnuit la nume de familie, sub *băboi*, de suf. augmentativ *-oi*, sub *Băcilă*, de suf. *-ilă*, frecvent la nume de persoane (*Buşilă*, *Bădilă*, *Frăţilă*, *Murgilă*, *Zorilă*). Despre suf. *-ză* (v. *Barba-Cot*), comparabil cu alb. *-zë*, afirmă că e moştenit de la daci, în cuvinte ca: *pupăză*, *coacăză*, *spetează*, *cinteză*, *spânz*, *mânz*. De origine autohtonă consideră şi sufixele *-ac* (cu probabilitate), *-oma* (în *avaloma*, *avidoma*, *hojma*), *-man*.

Trebuie adăugat, în sfârşit, că la numeroase cuvinte-titlu întocmeşte lista derivatelor formate din acestea, ca de exemplu seria de diminutive a lui *bade*, derivatele onomastice constituite pe baza numelui de persoană *Bale*, familia de cuvinte a lui *bară* etc.

În concluzie, Hasdeu a realizat în *Etymologicul* său o operaţie de sinteză asupra formării cuvintelor, pornind de la elementul formal comun seriilor de derivate. Fără îndoială că dacă opera ar fi fost completă am fi avut, încă de atunci, un veritabil tratat de formare a cuvintelor în româneşte.

Ca prefixe sunt înregistrate: *ac-*, *ad-*, *arhi-*, *baş*. Sub *ac-* tratează reflexele româneşti ale deicticului latin *ecce-* (*eccum*) în: *acel*, *acest*, *acum*, *acătare*, iar sub *ad-* urmăreşte compusele cu lat. *ad* moştenite: *afum*, *alung*, *adaog*, *adun*, *adevăr*, *adăpost*. *Arhi-* şi *baş-* sunt pseudoprefixe. Cel dintâi, de origine neogreacă, apare în titulatura ierarhică bisericească (*arhiepiscop*, *arhipăstor*) şi la superlativul unor adjective (*arhiplin*), celălalt, de provenienţă turcă, dispărut de multă vreme, denumea ranguri boiereşti în statul feudal (*baş-ciohodar*, *baş-ceauş*).

În *EMR* figurează şi circa 120 de cuvinte compuse, unele tratate drept cuvinte-titlu, iar altele în cadrul articolelor elementelor componente de bază, la locul lor alfabetic făcându-se numai trimiterea. Cele mai mule sunt locuţiuni adverbiale populare sau arhaice, constituite dintr-un substantiv sau adverb şi prepoziţia *a* sau *d(e)-a*: *a-timp*, *a-mână*, *a-mijloc*, *d-a mirarea*, *de-a surda*, *d-a ruptul calului*, *a-ochi* etc. Dintre substantive, mai frecvente sunt denumirile botanice: *asudul-calului*, *aiul-şarpelui*, *aiul ursului*, *aiul-cioarei*, *acriş-păsăresc*, *barba-împăratului*, *barba-lui-Aron*, *alună-de-pământ*, sau folclorice şi mitologice: *Aleargă-Cale*, *Agerul-Pământului*, *Baba-Coaja*, *Statu-Palmă-Barbă-Cot*, *argint-viu*, *apă-moartă*, *apă-vie*.

Sunt de remarcat şi câteva compuse verbale arhaice cu *ainte* (calcuri efectuate în limba textelor vechi): *ainte-apuc*, *ainte-pomenesc*, *ainte-pun*, *ainte-văd*, interjecţia *araca-n de mine* şi altele.

Numărul compuselor e mult mai mare dacă luăm în seamă şi pe cele care apar sub titlurile cuvintelor simple şi au la iniţiala primului element component alt

sunet decât *a* sau *b*. De exemplu, la *babă* figurează şi nume de plante ca: *dinţii-babei*, *colţul-babei*, *urechea-babei* etc.

Lista de cuvinte a *EMR* pune o problemă specială în legătură cu omonimele. Cele distinse prin etimologie sunt date în articole separate, ca de exemplu *ar* (verb, sufix şi pers. a III-a sg. a vb. auxiliar *avea* la optativ), *acaţ* (substantiv şi verb), *acar* (în *acar-că*, *acar-ce* şi subst.), *ad* (prefix şi substantiv învechit).

Regula este extinsă şi la valorile gramaticale, uneori şi semantice, ale aceluiaşi cuvânt. De exemplu, *abanos* formează două articole, ca substantiv şi ca adverb, *adânc* figurează sub patru titluri, ca adjectiv, adverb, substantiv şi verb, *Adam* e tratat de trei ori, ca nume biblic şi mitologic, ca nume de persoană şi ca toponimic, *apăs*, de două ori, ca verb şi ca substantiv, *aprins*, de trei ori, ca adjectiv şi ca substantiv (de două ori, cu sensuri diferite). Substantivul *albeaţă* apare sub patru titluri, după sensurile deosebite, *apă* este de şase ori cap de articol (plus un plural *ape* şi şapte compuse pe baza lui *apă*). Exemplele de acest fel sunt nenumărate.

Sunt însă şi cazuri când această separaţie nu se face: *adevărat*, ca adj. şi adv., reprezintă un singur cap de articol (dar adj. şi adv. *adevăr* sunt separate).

Procedeul de tehnică lexicografică de a constitui mai multe articole pentru acelaşi cuvânt în funcţie de apartenenţa lui la clase morfologice diferite sau în funcţie de accepţiunile terminologice deosebite (nume comun, nume de persoană, topic, tehnic), nu trebuie considerat o limită a *Dicţionarului*. Hasdeu urmăreşte modalitatea internă de îmbogăţire a vocabularului atât prin schimbarea clasei gramaticale, cât şi prin interferenţa sectoarelor lexicale, în special a terminologiilor tehnice. Aceste false omonime sunt legate între ele prin indicaţia cifrică de la umărul stâng al titlului şi prin trimiterile pentru etimologie şi pentru numeroase precizări de descriere la cuvântul de bază. De exemplu la *arici*(1) „hérisson" se arată că din el descind şi cele opt înţelesuri secundare (numerotate de la 2 la 9), care formează titluri aparte, fiind însoţite şi de trimiterea la sensul fundamental. La adjectivul *apoi*, din limba veche, se explică provenienţa lui din adverbul *apoi*, amândouă cu titluri separate. Aproape în toate cazurile similare Hasdeu procedează în felul acesta, încât cuvintele în discuţie nu apar izolate nici gramatical, nici semantic, nici etimologic.

De aceea, obiecţia că prin acest procedeu s-ar fi încălcat principiul istoric în organizarea materialului lexical nu este deloc întemeiată. Întotdeauna cititorului i se oferă suficiente elemente pentru a-şi imagina locul exact pe care-l ocupă cuvântul în cadrul familiei din care face parte.

E potrivit să facem aici o observaţie specială în legătură cu cantitatea de cuvinte din *EMR*. Din cauza absenţei neologismelor, aceasta este, evident, mai redusă faţă de volumul celor înregistrate în dicţionarul lui Puşcariu. Lista totală e însă mult mai mare dacă avem în vedere faptul că în *Etymologicum*, operă de lexicologie în primul rând, sunt numeroase cuvinte care nu formează cap de articol dar, referindu-se la cele din titlu prin sinonimie, antonimie, etimologie, derivare, asociere contextuală etc., sunt supuse unor discuţii atât de largi încât depăşesc simplul rol de definire şi explicare a celor din titlu. De exemplu sub *an*(1) autorul discută şi pe *văleat* şi pe *mulţumesc*, sub numele propriu *Ana* cercetează şi pe *Buziana*, la *apă-vie* urmăreşte pe larg şi pe *apă-vioară*, la *apoi* aprofundează şi pe

înapoi, sub *ba* explică şi pe *bai*, sub *baieră*, pe *pajură*, *talisman*, *dezbăla*, sub toponimicul *Băinţi* vorbeşte, cu citate din cronici, şi de numele de persoană *Bainski*, la *baştină* se ocupă şi de *ohabă* şi *uric*, la *batal*, de *vătui* şi *bătălău* etc.

Ne întâmpină, de asemenea, o cantitate impresionantă de cuvinte explicate numai etimologic, ca analogie pentru particularităţile evoluţiei fonetice, gramaticale şi semantice ale cuvintelor-titlu, ori ca exemplificare a unui tip de derivare. Astfel la suf. *-ăiesc* (la pers. I sing. a indicativului prezent a verbelor în *-ăi*) se înşiră peste optzeci de verbe, iar la *-an* se dau peste cincizeci de derivate cu acest sufix. Odată cu etimologia lui *andrea*[(2)], se notează şi provenienţa cuvintelor *ibric*, *ibrişin*, *surcea*, *vergea*, *ac*, *sulă*, *igliţă*, *mătreaţă*, *mătură*, *ţandără*, *şindrilă*, bg. *guberka*.

Prin urmare, lăsând deoparte sinonimele (şi alte cuvinte) folosite exclusiv pentru definire, putem spune că totalitatea celor discutate, integral sau numai parţial, este copleşitor de mare. Hasdeu recurge la acest material lexical imens potrivit concepţiei sale de a studia cuvântul-titlu în multiplele relaţii pe care acesta le contractează cu alte cuvinte.

Trecând acum la examinarea structurii[1] articolelor din *Etymologicum*, trebuie arătat mai întâi că a supune redactarea lui Hasdeu unei analize minuţioase în spiritul exigenţei tehnicii lexicografiei de astăzi contravine intenţiei lui de a realiza cu acest dicţionar „cartea de lectură cea mai răspândită, cea mai atrăgătoare", eliberată de laconismul abreviaţiilor, de stilul tehnicist al dicţionarelor obişnuite, o carte în care faptele de limbă să fie şi un prilej de a discuta despre întregul *trai*, *trecut* şi *prezinte*, al poporului. „Orice cuvânt – zice Hasdeu – oglindeşte un lucru, o fiinţă, o idee, o datină; aceste lucruri, aceste fiinţe, aceste idei, aceste datine, eu m-am încercat şi mă încerc a le apuca câne-câneşte din ieri şi din astăzi al poporului român; dar, pentru ca ele cu adevărat să nu fie perdute, pentru ca să poată rodi cu îmbelşugare în brazdele cele adânci al zilei de mâine, mă tem a le da seci, sarbede, retezate, ci m-am silit şi mă voi sili a le aduce palpitânde de viaţă pe ogorul neamului românesc" (II, p. XVIII).

Prin urmare, opera aceasta trebuie judecată prin ea însăşi, ca un caz unic în istoria dicţionarelor. Raportarea ei la alte lucrări lexicografice este, din multe puncte de vedere, nu numai nemotivată, dar şi ineficientă. Aglomerarea de fapte extralingvistice nu este o „lacună" a *Dicţionarului*, ci un *scop* pe care, cu toată conştiinţa, Hasdeu l-a urmărit printr-o muncă titanică şi o nemaiîntâlnită pasiune.

Libertăţile mari pe care autorul şi le-a îngăduit în organizarea materialului lingvistic propriu-zis concordă întru totul cu modul de înfăţişare a abundenţei de elemente extralingvistice (istorice, folclorice, etnografice etc.).

Dacă spaţiul rezervat unor cuvinte este mai mare decât cel impus de gradul lor de importanţă în practica propriu-zisă a comunicării, faptul se justifică prin criterii cu totul particulare: etimologia, greu de soluţionat, a cuvintelor respective, importanţa lor excepţională în folclor, în istorie, în mitologie etc. Era, oare, mai utilă definiţia strict lexicografică a *basmului*, urmată de câteva citate şi de etimologie, care încheiau articolul, decât excelentul studiu de folclor pe care autorul îl

---

[1] Observaţii preţioase la Mircea Seche, *Activitatea lexicografică a lui B.P. Hasdeu*, în vol. *Schiţă de istorie a lexicografiei române*, II, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1969, p. 9 ş.u.

elaborează în cele aproape şaizeci de coloane sub pretextul acestui cuvânt-titlu? Şi apoi, cercetarea caracteristicilor, a speciilor etc. ale basmelor nu porneşte de la elementele care definesc noţiunea ca atare?

Ordinea în care sunt dispuse părţile constituente ale articolelor este una dintre manifestările concepţiei de organizare liberă a materialului lexical. Astfel, partea etimologică, tratată de obicei la sfârşitul articolului, în multe cazuri este elucidată către începutul lui. Definirea cuvântului se face nu numai imediat după traducerea în franceză, ci, de multe ori, după sinonime sau între citate. Alteori se ignorează cu totul, rămânând în seama corespondentelor franceze, a sinonimelor sau a citatelor. Nici echivalenţele sau oponentele semantice nu au un loc stabil.

S-ar spune că numărul variantelor este foarte restrâns ţinând seama numai de cele care apar îndată după titlu: *bariz* (şi *bariş*, *barij*), *basn* (şi *basnu*, *basnă*), dar în cuprinsul articolelor sunt menţionate numeroase altele, încât lista totală nu e deloc săracă: *başca* (în art. şi *bască*), *bazaconie* (în art. şi *bezaconie* şi *bozocoane*), *băcuiaţă* (în art. şi masc. *băcuieţ*), *bălmăjesc* (în art. şi *bălmăgesc*), *băltag* (în art. şi *baltag*, *baltac*), *antihârţ* (şi *antehrâst*, *antihârstu*, *antehârs*, *antihârs*), *aori* (şi *aoria*, *aoare*), *apărător* (şi *apărătoriu*), *arbure* (şi *arbor*) etc.

Partea explicativă a *Etymologicului* atrage atenţia în primul rând prin bogăţia de sinonime. Acestea au rostul de a completa sau chiar de a suplini definiţia cuvântului-titlu. Seriile sinonimice sunt uneori foarte lungi, ca de exemplu la *bandraburǎ* „cartof", unde se înşiră, după Barcianu, 16 echivalenţe semantice regionale, ori la *bahorniţă* „femme depravée", la care se citează, după *Opincaru* a lui Jipescu, 22 de sinonime.

Adeseori se fac menţiuni privitoare la răspândirea teritorială a sinonimelor, la originea, frecvenţa şi valoarea lor stilistică. Autorul insistă mereu şi asupra diferenţelor de nuanţă dintre sinonime şi cuvintele-titlu. De pildă, *băcsăilă* e sinonim cu *băcsai* şi *băcsăios*, dar se precizează că are „o nuanţă mai ironică datorită sufixului intensiv *-ilă*". La *bădiţă* notează: „deminutiv de la *bade*, mai desmierdător decât *bădică* şi mai puţin decât *bădişor*, *bădiţă* este mijlociu între amândouă". Despre *bihă* spune că e „sinonim cu *tăgadă*, dar cu un înţeles mai puţin general".

În concurenţa dintre ele, unele sinonime dispar din limbă, cum s-a întâmplat cu *pănură*, alungat de *aba*, care, la rândul său, cedează sub presiunea lui *dimie* (v. *aba*), sau cu *băiestrar*, cuvânt vechi, pe care l-au înlocuit *rândaş* şi *rândaş de bucătărie*.

Cu frecvenţa unui adevărat procedeu, Hasdeu alege citate, mai ales de limbă veche, în care cuvântul din titlu să figureze alături de sinonimul său. *Asupreală*, de exemplu, apare, pe rând, în acelaşi context cu *strâmbătate*, *nevoie*, *năpaste*, *dodeială*, *năduşeală*, *armăşie*, *împresurare*, cu care raportul de sinonimie e mai apropiat sau mai depărtat.

Celebra teorie a circulaţiei cuvintelor, formulată de Hasdeu pentru prima oară în istoria lingvisticii, îl reprezintă ca promotor al metodei statistice aplicate astăzi în cercetarea limbii. Elaborarea acestei teorii, a „limbii în circulaţiune", cum o numea Hasdeu însuşi, a fost determinată de statistica lexicală pe origini întocmită de Cihac şi înfăţişată în prefaţa dicţionarului său etimologic. Potrivit acestei statistici,

numărul extrem de restrâns al elementelor latine din vocabularul românesc (1/5 în raport cu 2/5 slave, 1/5 turceşti şi 1/5 de alte origini) intra in contradicţie evidentă cu caracterul general latin al gramaticii. O statistică asemănătoare întocmise pentru engleză, în 1841, Thommerel, pe baza dicţionarului lui Robertson, constatând că elementele romanice sunt aproape de trei ori mai numeroase decât cele germanice. De aici nu trebuie trasă concluzia, susţine Hasdeu, că engleza nu ar fi limbă germanică, după cum statistica lui Cihac nu trebuie să conducă la ideea că româna nu ar fi limbă romanică. Un cuvânt este cu atât mai bogat cu cât are o putere mai mare circulatorie, mai activă şi o bogăţie semantică mai mare. În utilizarea concretă a limbii, un cuvânt polisemantic contează ca atâtea cuvinte câte sensuri are; de asemenea, diferenţele de frecvenţă dintre cuvinte determină distincţiile valorice dintre ele. În engleză, elementele germanice, iar în română elementele latine sunt cele care au o importanţă covârşitoare faţă de cele romanice, respectiv slave ori de alte origini. Hasdeu nu contestă, deci, faptul că în română sunt multe cuvinte nelatine întrebuinţate frecvent, dar în comparaţie cu cele de origine latină acestea sunt totuşi în număr redus: „Negreşit, slavismele la români şi chiar turcismele nu sunt puţine; în *circulaţiune* însă, adecă în activitatea cea vitală a graiului românesc, în mişcarea cea organică, ele se perd aproape cu desăvârşire faţă cu latinisme" (I, p. LII).

Fără să nege rezultatele statisticii lui Cihac[2], Hasdeu a dovedit însă în polemica sa cu acesta că fizionomia reală a vocabularului se cunoaşte numai printr-o statistică a unităţilor lexicale diferenţiate prin valoarea de circulaţie. El a intuit astfel existenţa fondului principal lexical, constituit din cuvintele cele mai importante şi de cea mai mare frecvenţă în vorbire. Acestea sunt, în română, în mare majoritate, de origine latină.

Cercetările statistice ulterioare întreprinse cu metoda descoperită, în esenţă, de Hasdeu îi dau dreptate întru totul. Astfel, în 1942, D. Macrea a arătat că în limba poeziilor antume ale lui Eminescu elementele latine apar în procent de 48,68%, cu o circulaţie de 83%, pe când cele slave în procent de 16,81%, cu o circulaţie de numai 6,93%[3]. Mai târziu, Al. Graur a dovedit că în fondul principal de cuvinte al românei procentul de elemente latine întrece aproape de două ori şi jumătate pe al celor de provenienţă slavă[4].

Concepând limba ca un sistem, „un tot armonios în care toate se află în cea mai strânsă corelaţiune" (I, p. XLIV), Hasdeu a extins „principiul circulaţiunii" la toate domeniile limbii: „Pretutindeni în lingvistică – scrie el – un ingredient întrebuinţat de 4 sau de 6 ori în intervalul *d* are o valoare utilă duplă sau triplă decât un ingredient identic întrebuinţat numai de 2 ori în acelaşi interval *d*. În acest

---

[2] Mircea Seche, *op. cit.*, I, p. 107, efectuând un control asupra acestor rezultate, arată că sunt inexacte, că nu reflectă situaţia etimologică reală înfăţişată în dicţionar. Elementele latine sunt peste 45% din termenii înregistraţi, pe când cele slave, sub 35%.

[3] D. Macrea, *Circulaţia cuvintelor în limba română*, în „Transilvania", anul 73 (1942), nr. 4, p. 268–288; vezi şi *Probleme de lingvistică română*, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1961, p. 40–41.

[4] Al. Graur, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1954, p. 48–59.

mod, 100 de ingrediente, utilizate fiecare numai câte 1 dată pe zi, valorează mai puţin decât 25 ingrediente utilizate fiecare de câte 5 ori" (I, p. LVI).

Remarcabile sunt observaţiile lui privind *frecvenţa* şi *distribuţia* fonemelor, intuind astfel unele teze fundamentale ale lingvisticii structurale contemporane[5]: „La români sonul *r* [...] se repetă cel puţin de 15 ori la fiecare 100 de consoane. Putem oare să-i dăm aceeaşi valoare ca lui *h*, întrebuinţat de vro 2 ori la 150 de consoane? Ba chiar toate guturalele şi palatalele la un loc: *h*, *k*, *g*, *ḉ*[= *k'*], *ǵ* şi *j*, deşi sunt 6 la număr, totuşi circulează în limba română mai puţin decât singurul *r*.

Să presupunem un moment că circulaţiunea lui *j* ar fi la noi tot aşa de deasă ca a lui *r*, încât să se zică cu drept cuvânt: 1 *j* = 1 *r*; atunci însă tipul fonologic al graiului românesc ar fi cu desăvârşire altceva, fără nici o asemănare cu ceea ce este astăzi. În circulaţiune dară şi iarăşi în circulaţiune se oglindeşte faţa cea fonică, ca şi cea gramaticală, ca şi cea lexică a unei limbi" (I, p. LV-LVI).

Aceste idei, de o puternică originalitate şi de importanţă capitală pentru studierea limbii, sunt aplicate mereu la faptele înregistrate în *Dicţionar*. Deseori se indică circulaţia activă a unor cuvinte, sensuri, forme şi construcţii sintactice, în opoziţie cu prezenţa pasivă în limbă a altora, se precizează zonele dialectale, stilurile, aspectele limbii sau tipurile de texte în care circulă frecvent elementele discutate, se stabilesc proporţii în legătură cu frecvenţa sinonimelor, se urmăreşte distribuţia, în anumite poziţii contextuale, a unor foneme, în general se încearcă, în limita informaţiilor de care dispune autorul, stabilirea poziţiei în sistem a faptelor de limbă potrivit capacităţii lor de circulaţie. Iată câteva exemple. La cuvântul *bade*, popular prin excelenţă, notează că în volumul de doine şi strigături al lui Jarnik şi Bârseanu ne întâmpină de „peste 150 de ori, afară de formele cele deminutivale", iar la *asemenea* menţionează că apare de patru ori într-o fabulă de Donici. Pornind de la un fragment din *Legenda Sfintei Vineri* (editat în *CB*, II, 154), constată că frecvenţa pronumelui *acel* este mult mai mare decât a lui *acest*: „În adevăr, în gura poporului circulaţiunea lui *acel* cu diferitele lui varianturi faţă de circulaţiunea lui *acest* cu variantele lui este cam de 7 către 3 şi poate chiar mai mare. E de observat, în treacăt, că la Plaut *ecc-illum* (= *acel*) ne întâmpină de vro şapte ori, pe când *ecc-istum* (= *acest*) abia dacă va fi de vro două" (v. *acel*).

Frecvenţa superioară a lui *acela* (cu *-a* deictic) în comparaţie cu *acel* este explicată prin preferinţa românei de a postpune pronumele adjectiv faţă de nume: „în graiul românesc, însă, fiind o tendinţă foarte pronunţată de a postpune elementele pronominale, de aci urmează că circulaţiunea lui *acel* e rară în comparaţie cu a lui *acela*. În limba veche *acela* uzurpă adesea locul lui *acel* până şi denaintea numilor" (v. *acel*).

Chiar la începutul *Dicţionarului* (sub *a*), Hasdeu arată că în română numărul cuvintelor care încep cu *a-* este extrem de mare în raport cu alte limbi, ocupând „materialmente a zecea parte din întregul vocabular". Observă, în continuare, că, din 135 de cuvinte dintr-un scurt fragment din Cantemir, 19, deci circa 1/7, au *a-* la

[5] Cf. Al. Rosetti, *Bogdan Petriceicu-Hasdeu şi studiul limbii române*, în „Limba română", XII, 1963, nr. 5, p. 461.

inițială, iar din totalul de 79 de cuvinte dintr-un text de Jipescu, 15 încep cu *a-*, adică mai bine de 1/5.

Despre cuvintele cu *b-* la inițială afirmă că majoritatea lor sunt „de origine turanică și de cea slavică", circulând rar în română. „Cuvintele curat latinești [cu *b-*], în genere foarte circulătoare, [...] formează abia vro cincizeci de familii. Inițialul *b-* este sărăcăcios atât în vocabularul latin cât și-n cele romanice occidentale; la români însă el este bogat prin mulțimea elementelor străine, unele foarte trebuincioase" (sub *b*).

Metoda cercetării frecvenței și a distribuției fonemelor în diferite poziții ale contextului, pe care Hasdeu a intuit-o așa de clar, este larg folosită astăzi în fonologie.

De cele mai multe ori, observațiile privind circulația unui cuvânt, a unui sens, a unei construcții sintactice se reduc la aprecieri generale. Termeni de calificare ca *rar*, *des*, *răspândit*, *cunoscut*, *întrebuințat*, *frecvent*, *circulător* etc., precedați de adverbe de comparație, apar permanent în paginile operei. Astfel, aflăm că *bádiu* e „mai rar" în circulație decât *bade*, că *barac*, termen de vânătoare, „pare a fi foarte răspândit", că *acău* e un „cuvânt aproape necunoscut" în Moldova și Muntenia, că *acia* e mult mai des decât *aci*, că *acresc* e o „vorbă rar întrebuințată", fiind înlocuită prin „compusul *năcresc*", că *balegă* e foarte frecvent în *Biblia* de la 1688 spre deosebire de alte texte vechi, că verbul *a băga* determinat de un complement cu *la* e mai rar decât determinat de complementul cu *în* etc. Despre arhaismul *acicea* adv., foarte frecvent în textele din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, notează că „ar fi anevoie a reproduce măcar a zecea parte de prin pasagele care îl conțin". Exemple de acest fel pot fi date încă nenumărate. Toate dovedesc din plin că Hasdeu, nu numai că a formulat teoretic „principiul circulației" în limbă, dar a fost și preocupat în permanență, în cursul elaborării *Etymologicului*, de a aplica practic, la toate compartimentele limbii, geniala sa descoperire.

Hasdeu nu și-a impus norme lexicografice unice, pe care să le aplice cu consecvență în tratarea întregii materii a *Dicționarului*. Articolele sunt organizate în mod foarte diferit unele de altele, în funcție de aspectele particulare ale cuvântului care trezesc interesul special al autorului. La unele articole accentul cade pe etimologie, la altele pe valorile semantice sau pe diversitatea morfologică, a combinațiilor sintactice, ori a asocierilor contextuale, la altele pe raporturile de sinonimie, antonimie etc., pe bogăția de expresii, locuțiuni, proverbe, pe frecvența în textele vechi, pe fapte extralingvistice etc. De exemplu, la *aghiuță*, Hasdeu urmărește în special etimologia cuvântului, pe *agonisesc* îl studiază în raport cu sinonimele *câștig*, *dobândesc*, *capăt*, la *agru* stăruie asupra întrebuințării lui în textele arhaice, la *aguridă* îl interesează prezența cuvântului într-un proverb, la *agust* accentul cade pe deosebirea față de literarul *august*, *Agachi* atrage atenția prin expresia *înghite, Agachi !*, *afum* e deosebit, prin citate, de *fumeg*, și, ca și numele topic *Afumați*, îndreaptă interesul spre practica *afumării* contra ciumei.

Articolele mai lungi sunt tratate de obicei pe secțiuni, spațiul fiecăreia fiind determinat de asemenea de anumite preferințe ale autorului. Cele patru secțiuni ale lui *apă*, de exemplu, cuprind mai întâi prezența cuvântului în opt ghicitori, apoi în

61 de proverbe, zicători şi locuţiuni (unele explicate prin comparaţie cu corespondentele din alte limbi), în numeroase datini şi credinţe populare, ultima secţiune privind câteva observaţii de natură lingvistică. Adverbul *apoi* este conceput tot în patru secţiuni: fără prepoziţie, cu prepoziţie, construcţia adjectivală *de apoi* şi observaţii lingvistice (se indică variantele *apăi*, *păi*, *poi*, *apoia*). Verbul *apropia* este studiat în relaţiile sintactice pe care le contractează, adică cu acuzativul, cu dativul, cu prepoziţiile *de*, *la*, *cătră*, *spre*, *în preajma*. La verbul *apleca*, după ce se indică etimologia, se expun, cu citate, sensurile de „pencher", „allaiter" şi „avoir mal au cœur". La *acru* se insistă asupra compuselor cu *lapte*, *piatră*, *apă*, *măr*, *varză*, *poamă*, *brânză*, ilustrate prin citate din folclor şi din limba vorbită. În fine, *argea* e urmărit ca termen tehnic în ţesătorie, în arhitectură, în plutărit, cea mai mare parte a articolului fiind consacrată însă explicării provenienţei autohtone a termenului.

Dicţionarul abundă în material de limbă vorbită şi populară. Numărul proverbelor, al zicătorilor şi locuţiunilor este extraordinar de mare. Numai în articolul închinat basmului sunt înşirate 228 de construcţii metaforice frecvente în limba basmelor. În acest scop, textele lui Anton Pann şi colecţiile de folclor sunt folosite la maximum.

Articolele numelor de instrumente, de animale şi plante, de obiceiuri şi credinţe populare, de culori, de boli etc. sunt, uneori, încărcate de amănunte, mai apropiate sau mai îndepărtate de cuvântul-titlu, proprii studiilor onomasiologice. De exemplu articolul *albină* este, din acest punct de vedere, o adevărată colecţie de terminologie apicolă: *muscă*, *biză*, *bâză*, *matcă*, *albină lucroaie*, *împărătească*, *trântor*, *lăutar*, *bânzar*, *bărzăun*, *ulei*, *stup*, *ştiubei*, *coşniţă*, *urdiniş*, *căptar*, *căptălan*, *fagur*, *stredilă*, *boatcă*, *trepce*, *preci*, *prisacă*, *stupină*, *temnic*, *stupar*, *prisăcar*, *retezare*, *trântorit*, *bătut*, *custură*, *părvac*, *paroi*, *buhai*, *roiniţă*, *sfârlac*, *căţelit*, *păstură*, *plămadă*, *hoştină*, *jintiţă*, *băbaş*, *mid*, *bâzăie*, *bombăneşte*, *zuzăie*, *vâjăieşte*, *sbârnăie*, la care se adaugă o mulţime de derivate (nume comune sau proprii). Sub *acrum* se înşiră 36 de nume populare de boli, după care se dă o lungă şi amănunţită reţetă de vindecare a aftei la copii.

O caracteristică a *Etymologicului* constă în importanţa pe care autorul o acordă gramaticii. Imediat după cuvântul-titlu se indică partea de vorbire la care aparţine (substantiv, adjectiv, verb etc.), domeniul terminologic (nume de persoană, nume de loc etc.), genul, uneori forma articulată şi numărul la nume, participiul şi infinitivul la verbe. Câteva titluri sunt consacrate exclusiv elementelor gramaticale: articolul şi pronumele *al*, *a*, pronumele *acesta*, *acela*, *alt*, formele verbale de auxiliar *a*, *aş*, prepoziţia *a* (şi *de a*), emfaticul *-a*, adj. *alde* etc.

Aspectele morfologice şi sintactice, mai ales ale verbelor, reprezintă o preocupare majoră a autorului în organizarea materialului. Sunt relevate şi explicate, în cursul articolelor, o mulţime de forme arhaice, regionale sau din dialectele sudice, construcţii prepoziţionale, diferite îmbinări sintactice caracteristice. (Vezi, de exemplu, formele de imperativ şi de perfect ale verbului *aduce*, formele dialectale ale lui *aduna*, compusele cu diverse prepoziţii ale adv. *afară*, formele, valorile şi îmbinările sintactice ale verbului *apuca* etc.)

Nevoia de a studia în profunzime faza arhaică a limbii l-a determinat pe Hasdeu să editeze numeroase texte vechi ca: *Evangheliarul* lui Radu de la Măniceşti, *Anonymus Lugoshiensis*, *Psaltirea românească* din 1577 a lui Coresi, *Cuvente den bătrâni* etc., toate acestea revendicându-i, alături de Cipariu, rolul de întemeietor al filologiei noastre. Preocupările sale pentru textele cu dificultăţi se continuă, sub altă formă, în paginile *Etymologicului*. Evident, problemele spinoase ale interpretării şi explicării particularităţilor de grafie, de datare, localizare, paternitate etc. ale documentelor vechi de limbă intră în atenţia autorului de astă dată numai prilejuite de anumite caracteristici ale cuvântului-titlu.

Intenţionând să trateze în articole aparte fiecare sunet-tip şi, implicit, fiecare literă, Hasdeu ar fi realizat, dacă opera ar fi fost dusă până la capăt, nu numai o fonetică istorică, ci şi o istorie a grafiei şi ortografiei noastre, cu insistenţă specială asupra valorii fonetice a semnelor chirilice din scrierea veche. Astfel, sub *a* şi *ă* se vorbeşte, între altele, de notarea lui *ă* şi *â* (*î*) în diverse texte vechi, sub *aa* de valoarea fonetică a acestui dublet grafic în scrisori şi documente din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, pe alocuri se fac observaţii asupra notării africatelor, asupra literelor geminate, a lui *u* final etc.

Cu dovezi istorice şi paleografice face conjecturi la unele fragmente de texte antice, corectează lecţiuni greşite ale unor editori moderni de documente vechi (vezi *Basarabă*, *Bălineşti*) sau folclorice (vezi *alimon*), interpretează construcţiile dubioase din texte vechi (de ex. *agolsună*, notat ca substantiv în dicţionarul de la Lugoj din sec. al XVII-lea, e disociat de Hasdeu în *sună a gol*). Grafiile, formele sau îmbinările sintactice surprinzătoare pentru epoca, regiunea sau textul în care apar sunt reproduse şi în transliteraţie, uneori chiar şi în facsimile, ca o garanţie a autenticităţii (vezi *acept*, *acer*, *acum*, *acusat*, *acur*, *adamant* etc.).

Ceea ce conferă însă *Dicţionarului* o indiscutabilă valoare filologică este mai ales cantitatea enormă de citate vechi reproduse interpretativ, cu un sistem propriu de transcriere, după tot felul de manuscrise şi tipărituri. Pentru a evidenţia diferitele trăsături specifice ale cuvântului, privind forma, originea, îmbinarea sintactică, gruparea contextuală, echivalenţele sau opoziţiile semantice, răspândirea teritorială, frecvenţa, Hasdeu întrebuinţează metoda comparării citatelor. Sunt puse faţă în faţă citate din manuscrise şi tipărituri, din limba vorbită şi limba scrisă, din traduceri şi texte originale, din texte aparţinând la epoci şi la regiuni diferite etc.

În cazul citatelor din texte traduse, filologul atrage în comparaţie şi corespondentele latine, slave, sau greceşti, relevând calcurile, traducerile, adoptările directe etc.

Prin marea bogăţie de citate, vechi sau noi, se realizează, în parte, caracterele multiple ale acestei opere. Lungimea lor nu coincide decât rareori cu limitele stricte ale contextelor suficiente pentru explicarea faptelor de limbă vizate. Uneori, citatele sunt fragmente de documente vechi sau documente întregi, părţi din poveşti, poezii populare, scrieri de obiceiuri, de credinţe, de meşteşuguri. Conţinutul lor bogat şi atât de divers, prin care e atras interesul variat al lectorului, împiedică pe autor să le trunchieze, aşa cum i-ar fi impus un dicţionar obişnuit. Deseori Hasdeu comunică prin citate şi alte cunoştinţe decât cele legate cu stricteţe de cuvântul din titlu, stârneşte curiozitate şi interes nu numai pentru lingvistică şi filologie, ci şi

pentru alte domenii ale ştiinţei şi culturii. Comentariile, reflecţiile şi aprecierile sale încadrează fragmentele ilustrative într-o compoziţie cu caracter ştiinţific, dar şi literar totodată, încât opera, în ansamblul ei, devine cu adevărat „o carte de lectură".

Reconstituind bibliografia izvoarelor, pe care Hasdeu intenţiona să o publice la finele ultimului tom, constatăm că *EMR* se sprijină, în primul rând, pe toate marile monumente de limbă română (originale şi traduceri, manuscrise şi tipărituri) de la origini până către sfârşitul secolului al XIX-lea. Astfel, pentru limba veche au fost excerptate, între altele, *Psaltirea Scheiană, Codicele Voroneţian, Codicele Sturdzan, Palia de la Orăştie*, textele lui Coresi, ale lui Varlaam, Silvestru, Radu de la Măniceşti, Simion Ştefan, Dosoftei, Ioan din Vinţi, *Biblia* de la 1688, *Pravilele* din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, cronicile lui Moxa, lui Ureche, Miron Costin, Nicolae Costin, Ion Neculce, Radu Popescu, N. Muste, Enache Cogălniceanu, operele lui Cantemir, actele, scrisorile, documentele etc. publicate în *Cuvente den bătrâni*, în *Uricariul* lui Codrescu, în *Arhiva istorică* a României, în *Magazinul istoric* etc. sau păstrate în manuscris la Arhivele Statului, la Academia Română, în colecţii particulare, în arhivele unor biserici şi mânăstiri. O mare parte a materialului de limbă veche a fost transcrisă de Hasdeu însuşi direct de pe manuscrise sau de pe tipăriturile originale, după sistemul său propriu de interpretare a grafiei chirilice.

Pentru limba modernă, nu lipsesc din *Dicţionar* cărturarii Şcolii Ardelene, Zilot, Văcăreştii, Beldiman, Conachi, Stamati, Ţichindeal, Heliade, Pralea, Baronzi, Alexandrescu, Donici, Pann, Bolintineanu, Negruzzi, Alecsandri, Bălcescu, Filimon, Odobescu, Creangă, Caragiale, Delavrancea, Vlahuţă şi mulţi alţi autori ale căror scrieri se publicaseră în revistele vremii.

Citatele din folclor sunt alese din colecţiile lui Alecsandri, G. Dem. Teodorescu, Jarnik – Bârseanu, Pompiliu, Bibicescu, Sbiera, Baican, Hodoş, Mangiucă, Ghibănescu, Sevastos, Marian, Burada, Ispirescu, Caranfil ş.a., ca şi din materialele tipărite în periodicele epocii şi din cele adunate prin ancheta dialectală. Mulţimea de citate din folclor reproduse în *Etymologicum* constituie o adevărată antologie de literatură populară, în care poezia, numai în volumul I, e reprezentată prin 3700 de versuri.

O veritabilă colecţie, de un interes excepţional, alcătuiesc şi materialele de etnografie, extrem de variate (obiceiuri, tradiţii, credinţe, vrăji, descântece, medicină populară etc.), culese din texte vechi sau noi, din lucrări speciale ale unor cercetători, dar mai ales din scrisorile corespondenţilor.

Faptele de aromână şi de istroromână îi sunt cunoscute lui Hasdeu prin lucrările lui Cavallioti, Bojadği, V. Petrescu, Miklosich, Ion Maiorescu, I. Caragiani, T. Burada, Dr. Obedenaru.

Comparaţiile cu alte limbi se bazează, de multe ori, pe cunoştinţele proprii ale renumitului poliglot. Referinţele directe la sursele lexicale ale altor idiomuri au în vedere operele de primă mărime. Spre exemplificare, remarcăm trimiterile la Tommaseo pentru italiană, la Godefroy şi Littré pentru franceză, la Hahn, Xylander, P. Lagarde, Camarda, Dozon, G. Meyer pentru albaneză.

Indo-europenist, slavist, balcanist, Hasdeu utilizează familiar bibliografia disciplinelor respective, bogăţia extraordinară a trimiterilor vădind o erudiţie şi o

putere de asociere fără egal în epocă. Se adaugă la acestea un volum uriaş de referinţe la ştiinţele contingente cu lingvistica sau legate de aceasta indirect, prin raportul dinre noţiune şi cuvânt. Istoria, arheologia, literatura, psihologia, artele, dreptul, economia politică, istoria religiilor şi miturilor, ştiinţele naturii, geografia sunt domenii la care marele savant recurge mereu, fiind la curent cu rezultatele cele mai noi ale cercetărilor.

În domeniul etimologiei, geniul lui Hasdeu s-a manifestat larg, sub toate laturile. Contribuţiile sale teoretice şi practice la studiul originii componentelor limbii române sunt fundamentale pentru lingvistica noastră şi reprezintă partea cea mai importantă din întreaga sa activitate ştiinţifică.

Etimologiile lui Hasdeu sunt elaborări ale erudiţiei şi ale fanteziei, atribute atât de necesare, laolaltă, omului de ştiinţă superior. Criticii au relevat îndeosebi erorile unora dintre construcţiile sale etimologice, uitând adesea uriaşele rezultate pozitive obţinute de el în acest domeniu. Erorile însele poartă, cu tot paradoxul, pecetea geniului său.

Atras spre studiul etimologiei prin preocupările sale de istorie, Hasdeu era la început destul de rezervat în exprimarea punctului de vedere personal asupra originii unui cuvânt, din cauza caracterului complex al acestei discipline lingvistice. El a ajuns însă repede nu numai la elucidarea etimologică a unui mare număr de cuvinte, ci şi la formulări de metodă dintre cele mai importante, întru totul valabile şi astăzi.

În *EMR*, Hasdeu acordă etimologiei un spaţiu întins, justificat de sensul foarte larg pe care îl dă, chiar de la început, termenului ca atare: „Mai pe scurt, derivaţiunea sintactică, ca şi cea fonetică, ca şi cea ideologică [= semantică, *n.n.*], ca şi cea morfologică, toate sunt deopotrivă etimologie” (I, p. XXI). Cu alte cuvinte, „a face etimologie” înseamnă, după concepţia lui Hasdeu, a explica provenienţa oricărui fapt de limbă, indiferent de domeniul căruia îi aparţine: fonetică, gramatică, lexic. Etimologia „reprezintă în genere *derivaţiunea* în oricare ramură a ştiinţei limbei” (I, p. XXIII).

În alt loc, aceeaşi chestiune este pusă în termenii filozofici ai raportului dintre cauză şi efect, subliniindu-se, totodată, interdependenţa dintre compartimentele limbii manifestată la analiza etimologică: „Oriunde linguistul nu se mulţumeşte de a înregistra un fapt, ci caută a stabili raportul între o cauză şi un efect, fie pe terenul sonurilor, fie pe al formelor gramaticale, al sintaxei, al semnificaţiunilor, al cuvintelor etc., iar generalmente cauzele şi efectele se împletecesc pe toate aceste terenuri, uneori abătându-se chiar peste sfera linguisticei, – el face etimologie ” (I, p. XXII).

În acord cu această semnificaţie vastă a conceptului de etimologie, în paginile *Dicţionarului* ne întâmpină încontinuu aprofundări de ordin istoric privind originea nu numai a cuvintelor, ci şi a sunetelor, a formelor gramaticale, a elementelor derivative, a construcţiilor sintactice.

Indo-europenist şi neogramatic, Hasdeu consideră, pe bună dreptate, că în lingvistica comparativ-istorică sfera conceptului de etimologie trebuie lărgită prin includerea *reconstrucţiei lingvistice*, aspect al etimologiei: „Etimologia actuală cea

adevărat ştiinţifică [...] trebuie să tindă a fi *reconstructivă*, adecă a găsi pentru fiecare fenomen, întru cât el este diferenţiat în mai multe exemplare, câte un prototip comun, rezultând din corelaţiunea divergintelor” (I, p. XXIII).

Deşi în fonetică rezultatele reconstrucţiei sunt de mai mare siguranţă decât în morfologie şi vocabular – ceea ce a făcut ca în lingvistica epocii această metodă să fie absolutizată de unii la domeniul fonetic (de exemplu Brugmann) – Hasdeu susţine aplicarea reconstrucţiei la toate sectoarele limbii. Mai mult, el găseşte utilitatea acesteia şi în studiile de etnografie şi de folclor comparat, „unde, aproape în acelaşi mod [ca în lingvistică, *n.n.*], printr-o riguroasă alăturare a literaturelor poporane sau a obiceielor, se pot reconstrui prototipurile lor” (I, p. XXXIII). Referindu-se direct la *EMR*, Hasdeu precizează că unul dintre ţelurile pe care le urmăreşte în această operă este „a face etimologie în sensul ştiinţific al cuvântului, lămurind prin metoda comparativă, întrucât e cu putinţă, nu numai originea vorbelor române ca materie, ca formă, ca sens, ca propoziţiune, dar totodată sorgintea credinţelor sau obiceielor exprese prin acele vorbe” (I, p. LIX).

Rezultatele reconstrucţiei lingvistice nu sunt, după opinia lui Hasdeu, nici *ipotetice*, dar nici *exacte*, ci întotdeauna *aproximative*. Cu cât acestea se bazează pe o mulţime mai mare de fapte comparabile reale, cu atât probabilitatea de a fi adevărate (şi deci exacte) devine mai mare: „Etimologia, în opera sa de a reconstrui prototipurile, ajunge la un grad de aproximaţiune cu atât mai înalt, cu cât comparaţiunea cea metodică se exercită asupra unui număr mai mare de fenomene înrudite” (I, p. XXVIII).

Prin acest principiu teoretic se justifică stăruinţa permanentă a autorului *Etymologicului* asupra laturii cantitative a faptelor, preocuparea lui de a lărgi la maximum cercul în care pot fi incluse, prin materialul comparativ util reconstrucţiei, limbi aparţinând la cele mai diverse familii sau grupuri. Hasdeu compară formele aproximative rezultate din reconstrucţia lingvistică cu termenii-medii către care converg cifrele concrete ale statisticii în economia politică, şi unele şi altele fiind „unităţi colective” necesare în planul abstract al elaborării legilor lingvistice, respectiv economice.

Arătând limitele reconstrucţiei etimologice practice, Hasdeu a formulat, în cursul polemicii cu Cihac, o serie de criterii, în spirit neogramatic, întru totul valabile încă şi astăzi, care trebuie să stea la baza unei etimologii cu adevărat ştiinţifice. Astfel, el cerea etimologului să cunoască tot ce s-a scris despre originea cuvântului dat, să urmărească în texte istoria formelor şi a sensurilor cuvântului, să reconstituie, prin comparaţia variantelor, forma şi sensul primitiv, să ţină seamă cu severitate de acţiunea legilor fonetice specifice fiecărei limbi atrase în comparaţie, să apeleze la analogie pentru cazurile particulare, să argumenteze cu fapte istorice direcţia împrumuturilor dintr-o limbă în alta.

În cursul *Dicţionarului*, Hasdeu invocă aceste criterii ori de câte ori e pus în situaţia de a respinge ca nefondată o etimologie propusă înainte de el. Luând în seamă cercetările etimologice întreprinse de alţii înaintea sau în timpul său, citează sursele exacte, cu cea mai mare probitate ştiinţifică, pentru cele acceptate în *Etymologicum*, aducând dovezi noi în sprijinul acestora sau corectându-le.

Pentru o etimologie proprie ridică de obicei, cu o erudiţie extraordinară, un uriaş edificiu de argumente, angrenând elemente comparative din limbile romanice, balcanice, slave şi germanice, urcând, în cazurile necesare, cu o mare putere asociativă şi cu o fantezie uluitoare, în domeniul lingvistic indo-european. Evident, la toată această grandioasă arhitectură pur filologică se adaugă o impresionantă abundenţă de date şi informaţii privind disciplina ştiinţifică de care aparţine cuvântul respectiv prin realitatea obiectivă pe care o denumeşte. Întreaga construcţie etimologică hasdeiană, chiar dacă uneori e o pură eroare, devine impunătoare, incită spiritul, aţâţă curiozitatea, e o delectare a inteligenţei, degajă un farmec aproape poetic.

Am arătat deja că la Hasdeu obiectul cercetării etimologice este „orice fel de derivaţiune", fonetică, morfologică, sintactică, lexicală, semantică, incluzându-se chiar şi folclorul şi mitologia. De aceea, el se ocupă în *Dicţionar* nu numai de originea numelor comune, de persoane şi de locuri, ci şi de provenienţa elementelor fonetice (*ă*, *â*/*î*) şi de morfologie (articolul, pronumele demonstrativ, formele lui *a avea*, deicticul *-a* etc.), a construcţiilor sintactice, a particulelor derivative (prefixe, sufixe), a sensurilor, de originea unor motive folclorice, a obiceiurilor, a credinţelor populare etc.

S-a observat[6], cu dreptate, că Hasdeu urmăreşte originea multor cuvinte în legătură directă cu realitatea obiectivă pe care acestea o exprimă, preconizând astfel bine-cunoscuta metodă „cuvinte şi lucruri" (*Wörter und Sachen*), aplicată, cam în aceeaşi vreme, de Hugo Schuchardt, ceva mai târziu de R. Meringer, G. Baist ş.a., iar la noi de G. Giuglea[7]. Metoda constă în folosirea datelor extralingvistice pentru explicarea faptelor de limbă. La Hasdeu, aplicarea ei, chiar intuitivă, decurge firesc din concepţia că *Dicţionarul* trebuie să aibă un caracter multilateral. De exemplu, la cuvinte ca *acăţ*, *acrum*, *adămască*, *aghiuţă*, *aglică*, *ală*, *alemesc*, *alimori* etc. se ţine seamă de particularităţile „lucrurilor" pentru explicarea etimologică. Asupra caracteristicilor realităţii exprimate se insistă şi la termenii care denumesc unelte, obiceiuri, dansuri, jocuri de copii etc. Numeroase întrebuinţări figurative ale cuvintelor sunt explicate, de asemenea, prin trăsăturile specifice ale „obiectelor". Probabil că prin atenţia deosebită acordată „lucrului" se justifică şi procedeul disocierii în articole de sine stătătoare ale sensurilor mai importante (dar şi mai îndepărtate faţă de cele fundamentale), legate de domenii speciale.

Hasdeu a văzut la proporţiile adevărate capacitatea derivativă a limbii noastre. Înainte de a căuta etimonuri în latină sau în limbile de împrumut, el a preferat explicarea derivatelor prin criterii interne. Din punct de vedere etimologic, în *EMR* cuvântul nu este considerat izolat, ci în cadrul întregii sale familii de derivate şi compuse, căci la cuvântul de bază se indică derivatele existente, iar în cadrul articolelor închinate acestora se face trimiterea la cuvântul primitiv, arătându-se, de multe ori, şi modul lor de formare.

Analiza derivatului, prin restituirea primitivului, este, uneori, surprinzător de interesantă. De pildă, Hasdeu consideră corect că formele *băieţoi*, *băieţel*, *băieţică*,

[6] Cicerone Poghirc, *B. P. Hasdeu, lingvist şi filolog*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1968, p. 145.
[7] Iorgu Iordan, *Lingvistica romanică. Evoluţie, metode, curente*, Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1962, p. 70 ş.u.

băieţime provin nu de la plural, ci de la singular (*băiat*), în ciuda prezenţei lui *ţ* dinaintea sufixelor. Cu greu se pot găsi în cele trei volume ale *Etymologicului* exemple de derivate sau compuse explicate greşit. Aplicând cu atâta stăruinţă principiul etimologiei interne, Hasdeu, care sesiza ca nimeni altul mijloacele proprii de dezvoltare a vocabularului românesc, ni se dezvăluie prin una dintre laturile cele mai realiste ale laborioasei sale activităţi ştiinţifice.

În legătură cu cercetarea structurii etimologice a vocabularului românesc, un principiu de metodă se degajă din studiul despre „amestecul limbilor". Adept al teoriei limbilor mixte, Hasdeu disinge între *amestecul primar* şi *amestecul secundar*, arătând că cel dintâi presupune cu necesitate contopirea a două popoare diferite care, prin bilingvism, ajung la o „limbă nouă", pe când cel „secundar" este accidental, priveşte receptarea influenţelor, a elementelor externe, care nu modifică structural limba. Amestecul primar are loc în epoca de formare a limbii şi este singurul de importanţă *genealogică*, rezultat „dintr-o îndelungată bilinguitate a unei poporaţiuni compuse din două neamuri pe cale de a deveni un singur popor" (I, p. XLII). Cele două idiomuri intră în „amestecul primar" în proporţii diferite, determinate de anumiţi factori, ca numărul şi gradul de cultură a populaţiilor contopite şi gradul de rudenie a limbilor respective.

Rezultă de aici că, în cazul nostru, latina, fiind într-o situaţie privilegiată, s-a impus ca limbă unică în Dacia, după ce în sistemul ei pătrunseseră numeroase elemente autohtone. Într-adevăr, influenţa substratului, care, după concepţia lui Hasdeu, a fost foarte puternică, a afectat nu numai lexicul, ci şi gramatica şi fonologia, pe când celelalte influenţe s-au mărginit mai cu seamă la vocabular.

Elementele autohtone sunt tratate în *Etymologicum* întocmai ca cele latineşti, pe când cele datorate influenţelor slavă, maghiară, turcă, neogreacă, posterioare epocii de formare a limbii noastre, sunt considerate, în fiecare caz în parte, adaosuri care nu au modificat structura de ansamblu a românei, la fiecare dintre ele făcându-se precizări în legătură cu epoca şi împrejurările pătrunderii lor, cu utilitatea şi viabilitatea lor în limbă, cu răspândirea teritorială, uneori cu frecvenţa, cu forţa lor în concurenţa sinonimică, cu aspectul stilistic de care aparţin, în general cu trăsăturile pe care le implică „adaosurile" externe.

Deşi s-a sprijinit mult pe lucrările latiniştilor, dicţionarul lui Laurian şi Massim şi operele lui Cipariu, ca şi *Lexiconul de la Buda*, fiind o sursă de prim rang pentru *EMR*, Hasdeu nu a căzut niciodată în exagerările premeditate ale acestora, păstrând un spirit critic obiectiv în toate cercetările sale. Pasiunea pentru adevărul ştiinţific, neumbrit de interese şi prejudecăţi străine ştiinţei, l-a ferit şi de exagerările orientării lingvistice antilatiniste, care ridica la proporţii ireale aportul influenţelor externe (slavă, maghiară, turcă) la constituirea limbii române. Polemica cu Cihac şi, mai ales, criticile, uneori foarte aspre, pe care şi în paginile *Dicţionarului* le adresează unor lingvişti şi istorici străini, sunt elocvente în această privinţă.

Elementele autohtone, care reprezintă terenul cel mai nesigur al etimologiei româneşti, dar şi cel mai pasionant pentru Hasdeu, sunt tratate în *Etymologicum* pe spaţii foarte întinse. Din lunga listă[8] de termeni băştinaşi studiaţi de el, apar în

---

[8] Vezi Cicerone Poghirc, *op. cit.*, p. 174–176.

EMR: *abeş*, *Abrud*, *abur*, *aghiuţă*, *aidoma*, *ală*, *alac*, *aldan*, *andilandi*, *argea*, *Argeş*, *(de)avalma*, *băl*, *bălan*, *bară*, *barză*, *Basarab*, *bască*, *başardină*, *batal*, *cot* (în *Barba-cot*), *hojma*, *maldac*, *Mehadia*, *năsărâmbă*, *Sarmisegetusa*. Numeroase alte cuvinte traco-dace sunt cercetate în *Istoria critică*, în „Columna lui Traian" şi în *Cuvente den bătrâni*.

După concepţia lui Hasdeu, contribuţia substratului în „amestecul primar" al românei trebuie căutată nu numai în lexic, ci în toate compartimentele limbii. Astfel, din domeniul foneticii, el atribuie substratului vocala *ă*, diftongarea lui *e* şi *o* sub accent, palatalizarea labialelor. În alte lucrări, vorbeşte pe larg de rotacismul lui *n* intervocalic, de *ȓ* (forte) din româna veche etc. Probleme de gramatică de felul postpunerii articolului sau al omonimiei genitivului cu dativul etc., tratate pe larg în studii speciale, sunt reluate, în treacăt, şi în *EMR*. De altfel, Hasdeu considera că în gramatică (mai ales în sintaxă) urmele dace sunt foarte puternice.

Nu toate rezultatele cercetărilor lui Hasdeu asupra elementului autohton sunt acceptate astăzi, dar niciunul dintre savanţii care i-au urmat nu a adus o contribuţie pozitivă mai mare decât el la cunoaşterea acestui domeniu.

Ca metodă de lucru, Hasdeu folosea comparaţia cu albaneza (asupra căreia era bine informat), nu ca să explice un împrumut reciproc, ci ca să reconstruiască prototipurile în traco-dacă. Absenţa corespondentelor albaneze nu-l împiedica să considere unele cuvinte ca provenind din substrat. Raportările la armeană, la limbile celtice, iraniene, baltice, slave etc. sunt foarte frecvente în studiile lui Hasdeu asupra urmelor autohtone din română.

La albaneză, în mod special, se referă şi pentru unele elemente latine, pornind de la faptul că această limbă a suferit, de timpuriu, o puternică influenţă latină. Târziu, spre sfârşitul vieţii, după ce aprofundase o mare cantitate de concordanţe româno-albaneze, Hasdeu a ajuns să accepte şi ideea, care circula deja, că raporturile atât de strânse dintre cele două limbi se explică printr-o „intimă veche conlocuire" a populaţiilor respective.

Hasdeu este considerat, pe bună dreptate, şi cel dintâi mare slavist al nostru. Cunoscător al limbilor slave moderne şi al slavei vechi, el a publicat, cu traducere şi comentarii istorice, filologice şi lingvistice, numeroase documente slave privind istoria şi cultura românească, fiind cel dintâi care a studiat cuvintele româneşti din astfel de documente aflate pe teritoriul ţării noastre.

S-a ocupat în mod special de slava utilizată oficial în ţările româneşti, a examinat numeroase aspecte ale influenţei slave asupra românei, a încercat să stabilească cu exactitate domeniul lingvistic slav din care s-au făcut împrumuturi în română. Astfel, el a distins împrumuturile din bulgară de cele din sârbo-croată sau din polonă, rusă, ucraineană, iar pe toate acestea de cele din slava veche. Hasdeu a văzut corect şi rolul de intermediar al slavei vechi pentru unele împrumuturi greceşti din limba noastră.

În *EMR* ne întâmpină numeroase cuvinte atribuite prin etimologie influenţelor maghiară, turcă şi neogreacă. Hasdeu insistă asupra epocii şi cauzelor care au favorizat pătrunderea acestor elemente în română, face observaţii în legătură cu circulaţia, cu valoarea lor stilistică, cu sferele terminologice din care fac parte etc.

Principiile metodologice privind studierea lor sunt remarcabile. De exemplu, constată că prin turcă au pătruns în română unele cuvinte din arabă (în general orientale), că elementele turceşti au intrat şi prin intermediu sârbo-croat sau bulgar, că cele din greacă nu trebuie tratate în bloc, ci distinse în neogreceşti, bizantine şi vechi greceşti, că cele turceşti propriu-zise trebuie deosebite de cele cumane. Mai mult, Hasdeu arată că, în conglomeratul lingvistic balcanic (în care sunt atrase uneori şi limbi din vecinătatea de nord a Balcanilor), româna s-a manifestat în cursul istoriei nu numai ca idiom pasiv, receptând influenţa celorlalte, ci şi activ, influenţând la rândul ei limbile din jur. Astfel, cuvinte ca *arămie*, *băcie*, *buciniş*, *bunică* etc. au intrat din română în bulgară, *baci*, *berbece*, *păcurar* au pătruns şi în maghiară, *bantă* în ucraineană şi în sârbă, *balţ* în ucraineană, *bale* în sârbă, *baieră* în polonă, numeroase cuvinte păstoreşti au ajuns din română şi în idiomurile slave de nord şi de nord-vest, precum şi în cele de sud.

În general, bizuindu-se pe fapte de istorie socială şi de istorie a limbii, Hasdeu încearcă să precizeze sensul migraţiei, dintr-un idiom în altul, a cuvintelor din fondul comun balcanic.

În privinţa valabilităţii soluţiilor etimologice din *Etymologicum*, s-a arătat[9], printr-o comparaţie cu *Dicţionarul Academiei* editat de Puşcariu (*DA*) şi cu cel al lui I.A. Candrea (*CADE*), că, pentru circa 80% din cele 150 de cuvinte-bază antrenate în comparaţie, Hasdeu a dat etimologii bune, acceptate în dicţionarele ulterioare.

Un procent asemănător se obţine şi din comparaţia etimologiilor cuvintelor-bază din primul volum al *Etymologicului* cu cele corespunzătoare din *Dicţionarul limbii române moderne* (*DLRM*). Din 143 de etimologii din *EMR* I, 117 (se includ aici şi etimonurile latineşti diferite de la un dicţionar la altul) se regăsesc în *DLRM*. Diferenţa de 26 este nesemnificativă, pentru că, în *DLRM*, pentru 8 cuvinte nu se indică nicio etimologie, pentru alte câteva se trimite, nu ca în *EMR*, direct la greacă sau la ebraică, ci la un intermediar slav, iar pentru altele, în sfârşit, nici etimologiile din *DLRM* nu sunt convingătoare (*aliman*, *aidoma*, *alac*, *aghiuţă*). Evident, din *EMR* nu au putut fi comparate cuvintele arhaice şi cele dialectale, iar din *DLRM* neologismele; cele două dicţionare, fiind întocmite după criterii opuse, au în comun un fond lexical restrâns. Am procedat totuşi la această comparaţie cu o anume intenţie: ca să arătăm că exagerările sau erorile etimologice ale lui Hasdeu nu privesc decât rareori cuvintele din fondul elementar, de bază, cuvintele uşor de explicat din latină sau din limbile învecinate, ci pe acelea care, din cauza anumitor particularităţi de formă sau de conţinut, se pretează greu sau nu se pretează deloc a fi raportate la un etimon cunoscut. Cele mai multe dintre aceste cuvinte, cu etimologii neconvingătoare la Hasdeu, sunt şi astăzi în studiul lexicologilor.

Dar chiar şi la aceste etimologii, primite cu rezerve sau, mai adesea, respinse sub eticheta de „neconvingătoare", „eronate", „fanteziste", „aberante", de către criticii care s-au ocupat cu asprime şi ironie de opera lui Hasdeu, observăm că sunt sprijinite pe un material imens, pe o bază reală a faptelor, pe studiul amănunţit al

[9] Mircea Seche, *op. cit.*, p. 31–32.

modificărilor fonetice, gramaticale şi semantice, pe comparaţia largă cu corespondente din alte limbi. Metoda lui Hasdeu în etimologie este, în general, complexă, determinată de o mare erudiţie, de o putere asociativă rar întâlnită în ştiinţa noastră, de o imaginaţie de-a dreptul fascinantă. Prin urmare, acele studii etimologice ale lui Hasdeu care ajung la concluzii eronate trebuie judecate, după părerea noastră, prin laturile lor pozitive, cu atât mai mult cu cât numai pornind de la acestea cercetătorii de mai târziu au descoperit, în unele cazuri, soluţiile corecte. E un adevăr banal că pentru ştiinţă e mai utilă o cercetare temerară, chiar cu riscul unor concluzii greşite, decât abandonarea pesimistă a domeniului greu de explorat. În acest raport de superioritate trebuie privit Hasdeu faţă de cei care i-au contestat meritele ştiinţifice în lexicologie, ca şi în alte ramuri ale lingvisticii şi filologiei.

Am spus mai sus că întreaga arhitectură etimologică a lui Hasdeu nu este în afara datelor reale ale limbii. De aceea, pentru cuvintele de care nu dispune de material faptic suficient (de exemplu *abagiubă*, *aculm*, *bastara*, *baur*, *bădoacă* etc.), autorul nu se hazardează să le stabilească etimologia, ci, dimpotrivă, prudent, renunţă de a stărui asupra lor. De asemenea, în numeroase cazuri, concluziile cercetării etimologice sunt simple presupuneri, sugestii pentru noi studii. Faţă de dicţionarele de mai târziu, renunţările la etimologie sunt, în *EMR*, incomparabil mai rare.

Am cuprins în cercetarea noastră, întreprinsă din perspectivă lingvistică, numai o parte din mulţimea de aspecte sub care se înfăţişează *Etymologicum Magnum Romaniae*. Am arătat în ce constă bogăţia şi varietatea listei de cuvinte, am insistat asupra inovaţiilor de metodă, asupra importanţei laturii filologice şi etimologice etc., punând în lumină caracterul complex al operei.

Am evitat comentarea discuţiilor care au avut loc la Academia Română în legătură cu elaborarea *Dicţionarului*; scopul nostru a fost de a feri expunerea, limitată la analiza propriu-zisă a conţinutului lucrării, de amănunte exterioare prea puţin interesante. Cu trecerea timpului, orice mare operă iese în afara sacrificiilor creatorului ei.

Chestiunile de folclor şi de etnografie, reţinute rareori în atenţia noastră, pot constitui, împreună cu întregul material obţinut de autor prin ancheta dialectală, obiectul unor studii speciale.

Ne-am oprit numai asupra părţilor pozitive ale *Dicţionarului*, nu din prejudecata că opera ar fi lipsită de greşeli, ci pornind de la observaţia că acestea, luate în sens strict, sunt neimportante, de o gravitate minină. Din anumite puncte de vedere, „erorile grave", de care s-a vorbit atât de mult, sunt, după părerea noastră, aspecte pozitive ale activităţii ştiinţifice a lui Hasdeu. Am considerat abundenţa de fapte extralingvistice ca fiind nu o limită a lucrării, ci în deplină concordanţă cu caracterul ei propriu-zis.

Opera a fost elogiată la vremea ei atât în ţară, cât şi în străinătate. Aprecierile lui Schuchardt, Ascoli, Gaston Paris, Mussafia, somităţi ale lingvisticii epocii, o aşază printre cuceririle de seamă ale romanisticii.

Ceea ce a impresionat întotdeauna la această lucrare sunt însă concepţiile îndrăzneţe, planul grandios, curajul pentru o întreprindere ştiinţifică de atari proporţii. Dacă ar fi fost terminat, acest *thesauros* ar fi conţinut nu numai o cantitate enormă

de cunoştinţe lingvistice, de material adunat din texte şi din graiurile vii şi orânduit în legăturile fireşti pe care le implică cercetarea de dicţionar, ci şi un volum masiv de studii umanistice redând inepuizabila gândire ştiinţifică a marelui învăţat. Nici un alt tip de operă nu-i putea sluji mai bine decât un dicţionar ca pretext pentru desfăşurarea nezăgăzuită a erudiţiei, a capacităţii de a apropia, prin punctele lor comune, atâtea domenii ale ştiinţei, a imaginaţiei fecunde, a puterii de muncă ieşite din comun.

Scrisă într-o originală limbă literară, combinată din stilul ştiinţific cu cel artistic, cu îngrădirile unuia şi libertatea celuilalt, cartea atrage şi astăzi la lectura ei pe intelectualul rafinat, ca şi pe cel în plină formare. Filologii, folcloriştii, etnografii, istoricii, găsesc în paginile ei un tezaur de cunoştinţe, nesfârşite sugestii şi, de multe ori, geneza atâtor teorii, ipoteze, soluţii, explicaţii, devenite de multă vreme locuri comune în ştiinţă sau reluate şi adâncite de urmaşi. Dar, mai presus de toate, oricine poate afla în această operă pe cărturarul de tip renascentist, care, ca un titan, s-a încumetat să cuprindă cu mintea lui întreaga istorie a culturii şi civilizaţiei poporului român.

Studiu introductiv la ediţia
B.P. Hasdeu, Etymologicum Magnum Romaniae,
I–III, Ed. Minerva, Bucureşti, 1972–1976;
ediţia a doua, vol. I, Editura Teora, Bucureşti, 1999

PUBLICISTICA LINGVISTICĂ ŞI FILOLOGICĂ A LUI B.P. HASDEU*

1. Aproape întreaga operă a lui B.P. Hasdeu a fost publicată mai întâi în periodice. *Istoria critică a românilor*, *Cuvente den bătrâni*, *Din istoria limbei române* şi numeroase capitole din *Etymologicum* – ne referim numai la volumele de lingvistică şi filologie – au văzut lumina tiparului în „Columna lui Traian", cea mai importantă dintre revistele întemeiate şi conduse de Hasdeu însuşi. În bună parte însă, opera publicistică a marelui învăţat a rămas în paginile revistelor. Tematica acestor studii şi articole este extrem de diversă, căci pe Hasdeu îl interesau toate ramurile lingvisticii. Într-un anume fel, lucrările de lingvistică şi filologie din periodice au conţinut asemănător cu materia cărţilor sale fundamentale, *Cuvente* şi *Etymologicum*, în care s-ar putea chiar include. Unele, după cum se va vedea, sunt o „continuare" a *Istoriei critice*. În fiecare dintre aceste studii şi articole, cititorul avizat este întâmpinat de o mare bogăţie de idei, de o mulţime de procedee şi soluţii originale privind explicarea faptelor de limbă, de asocieri dintre cele mai neaşteptate, de un material faptic imens. S-a arătat de atâtea ori că există multe erori în lucrările lui Hasdeu, multe explicaţii fanteziste, reconstrucţii şubrede. Dar toate „greşelile" lui sunt nu numai fermecătoare, ci şi incitante, provoacă spiritul la efort pentru restabilirea adevărului. De cele mai multe ori însă, eroarea geniului te zdrobeşte în neputinţa de a aduce contraargumente.

Pe la 1860, când Hasdeu începe să se afirme prin cercetări de lingvistică, această ştiinţă era la noi dominată de curentul latinist, iar în plan european, de neogramatici şi de curentul indo-europenist. El combate cu vehemenţă exagerările latiniste. „Limba trebuie purificată, însă nu schimbată", scria el în 1862, condamnând exagerările filologilor ardeleni în legătură cu căile de dezvoltare a limbii culturii. „Excesul" – zice el – a determinat „căderea" Şcolii Ardelene, o mişcare culturală a cărei naştere fusese justificată de împrejurările sociale şi politice ale Transilvaniei de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Deşi l-a nemulţumit „direcţiunea unilaterală în sens latin" a Şcolii Ardelene, în general a latiniştilor, Hasdeu a profitat mult de cercetările acestor învăţaţi. Şincai, Micu, Maior, apoi Cipariu, Laurian sunt nume la care face mereu apel. Cipariu este pentru el, în multe privinţe, un model, o mare autoritate.

* Textul de faţă este o formă revăzută a *Introducerii* la ediţia critică din 1988, având în vedere că în *Studii de istorie a limbii române*, vol. II, 2008, am publicat deja unele consideraţii privitoare la problemele de lingvistică teoretică ridicate de cercetarea substratului şi a dialectologiei.

Hasdeu îşi orientează cercetările, încă de la început, în direcţiile şi cu metodele preconizate de indo-europenişti şi de neogramatici. Prin metoda istorico-comparativă, aplicată mai întâi în indo-europenistică, prin descoperirea legilor fonetice de către neogramatici, el intenţiona să investigheze zonele îndepărtate, necunoscute din istoria limbii române şi, prin aceasta, originea adevărată a poporului român.

Vom examina, în cele ce urmează, mai întâi probleme de lingvistică teoretică desprinse din opera marelui învăţat, apoi pe cele care se referă direct la studiul istoric al limbii române. Restrângem observaţiile la materia pe care o oferă publicistica; în cazurile necesare (pentru referiri, comparaţii, clarificări, continuări etc.), vom recurge însă şi la operele fundamentale publicate în volume, adică la *Istoria critică a românilor*, *Cuvente den bătrâni* şi *Etymologicum Magnum Romaniae*.

2. Pentru explicarea fenomenelor româneşti, Hasdeu apelează la comparaţia, în plan istoric, cu un mare număr de limbi, moderne sau clasice, europene sau orientale, reconstruieşte arhetipuri, stabileşte relaţii şi asocieri dintre cele mai diverse între cuvintele studiate; de aci, la nivel teoretic, formularea de idei, reguli şi principii cu valabilitate lingvistică generală.

El a gândit lingvistica în relaţie directă cu celelalte ştiinţe sociale: istoria, sociologia, psihologia populară, istoria religiei şi a miturilor etc. şi, din perspectivă strict metodologică, în relaţie şi cu ştiinţele naturale: biologia, chimia, fizica etc. Aşadar, nu ne surprinde faptul că el a avut întotdeauna o viziune filozofică asupra problemelor limbii.

După Hasdeu, ca şi după alţi mari gânditori europeni ai timpului, limba este „instrumentul social al cugetării", deci o formă de reflectare a gândirii. În finalul studiului introductiv la vol. al II-lea din EMR, el se exprimă şi mai clar: „Orice cuvânt oglindeşte un lucru, o fiinţă, o idee, o datină". Discutând raportul dintre scriere – vorbire – gândire, el afirmă că „scrierea cea mai nemerită este anume aceea care corespunde mai bine vorbirii, precum şi perfecţiunea relativă a vorbirii consistă iarăşi în cea mai justă expresiune a cugetării" (*Câteva întrebări d-lui T. Maiorescu*, I, p. 258)[1]. Deci, claritatea limbii e dată de corectitudinea gândirii. Criticându-l pe Maiorescu pentru unele fraze greşit construite, Hasdeu arată că limbajul filozofic „trebui să fie un model de preciziune".

E adevărat că multe dintre ideile de lingvistică teoretică, răspândite cu generozitate în publicistica lui, circulau în lingvistica europeană a vremii, dar nu puţine sunt şi cele care îi aparţin în exclusivitate sau la care a ajuns independent de alţi învăţaţi. Din trimiterile bibliografice pe care le face în studiile sale din periodice, se constată că Hasdeu era la curent cu operele celor mai mari lingvişti ai epocii, romanişti, slavişti, indo-europenişti, teoreticieni ai limbii, clasicişti, neogramatici, pozitivişti. Citām aici numele celor mai importanţi: G.J. Ascoli, Fr. Bopp, M. Bréal, K, Brugmann, W. Corssen, J.A. Baudouin de Courtenay, G. Curtius, B. Delbrück, Fr. Diez, Fr. D'Ovidio, J. Grimm, W. von Humboldt, N.S. Kruševski, Aug. Leskien, G. Meyer, Fr. Miklosich, Max Müller, A.F. Pott, A.A. Potebnea, F. de Saussure,

[1] Trimiterile se fac la B.P. Hasdeu, *Studii de lingvistică şi filologie*, I–II, Editura Minerva, Bucureşti, 1988.

A.H. Sayce, W. Scherer, Aug. Schleicher, Joh. Schmidt, H. Schuchardt, Ed. Sievers, H. Steinthal, W. D. Whitney, I. C. Zeuss şi alţii. Hasdeu a purtat corespondenţă cu mulţi dintre ei, cu unii (Ascoli, Baudouin de Courtenay, Schuchardt) fiind chiar în raporturi de bună amiciţie.

Se ştie că din plănuita *Istorie a limbei române*, concepută în continuarea *Cuventelor den bătrâni*, Hasdeu a redactat numai partea I, introducerea, intitulată *Principii de linguistică* (Bucureşti, 1881, 160 p.), o sinteză excepţională a problemelor de bază ale lingvisticii, întemeiată pe tot ce se publicase mai valoros în lingvistica europeană a vremii. Această carte, plină de idei originale, apare independent de cunoscuta operă a germanistului Hermann Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte* (ed. I, 1880), pe care a urmat-o, cu multă fidelitate, Al. Philippide, în *Principii de istoria limbii* (Iaşi, 1894). Nu vom analiza aici volumul lui Hasdeu, scopul nostru fiind acela de a comenta mai ales studiile din ediţia de la Minerva.

Două dintre ele sunt strict teoretice. E vorba de lucrările privitoare la „ramificaţiunile gramaticei comparative" şi „fiziologia sonurilor", ambele publicate în 1882. Precizări teoretice foarte importante se găsesc însă şi în *Principii de filologie comparativă ario-europee* (în continuare va fi citată: *Principii*), cele patru lecţii care conţin materia predată de Hasdeu la Universitate în toamna anului 1874.

El consideră, împreună cu J. Grimm, Sayce, Whitney ş.a., că lingvistica este o ştiinţă socială, „cea mai socială din complexul ştiinţelor sociologice, căci nemic mai social ca limba, «creatorul şi oglinda societăţii», fără care nu se pot asocia doi indivizi şi s-ar spulbera într-o clipă orice comunitate umană" (*Principii*, 2, p. 15). Lingvistica nu este, deci, o ştiinţă naturală, pentru că obiectul ei are caracter social. Hasdeu a arătat de nenumărate ori că lingvistica, deşi împrumută metode de cercetare proprii altor ştiinţe (metoda comparativă provine din ştiinţele biologice), nu-şi pierde caracterul de ştiinţă socială.

Hasdeu a început să se ocupe de problemele limbii determinat de nevoile cercetărilor de istorie. El a văzut întotdeauna o strânsă legătură între lingvistică şi istoria socială. Epocile îndepărtate din evoluţia societăţii nu pot fi bine luminate decât prin studiul istoriei limbii. „Limpezind perioadele cele mai obscure din istoria română – scria în 1874 – mi s-a întâmplat adesea a da peste unele intervaluri atât de sterpe, încât nici o diplomă, nici un text, nici o rămăşiţă plastică nu putea să satisfacă frământările minţii mele. Atunci am recurs cu desperare la limbă, consultând-o după metoda comparativă, şi pe dată se spărgea întunerecul" (*Principii*, 2, p. 16).

Faptele de limbă, la rândul lor, trebuie explicate prin raportare la datele istoriei. În prefaţa la *Istoria filologiei române*, din 1892, de Lazăr Şăineanu, el formula clar pentru elevii săi recomandarea de „a studia fenomenele linguistice în legătură cu istoria". Multe dintre cercetările lui sunt adevărate modele de aplicare a acestui principiu fundamental al investigaţiei lingvistice. (Asupra acestei chestiuni vom reveni cu analize concrete).

În concepţia lui Hasdeu lingvistica (numită de el, iniţial, *linguistică comparativă* sau *filologie comparativă*) se deosebeşte de filologia propriu-zisă. Lingvistica se ocupă cu limba în general (γλῶσσα), pe când filologia, cu cuvântul (λόγος), cu cuvântul scris, deci cu critica textului, cu limba textelor, „care are trebuinţă şi posedă aptitudinea de a fi limpezită prin critică" (*Principii*, 2, p. 34). „Sfera

filologului este cultura literară antică", se exprimă el cu toată claritatea. În înţeles restrâns, şi astăzi filologia este considerată ca ştiinţă a interpretării textelor cu dificultăţi, a textelor vechi, indiferent de natura lor. Hasdeu vorbeşte de filologie clasică, orientală, greacă, latină, sanscrită, ebraică etc., toate implicând studiul textelor în care s-au conservat limbile antice respective. Înainte de a se fi creat filologia comparativă, care presupunea, la acea epocă, compararea sanscritei cu greaca, latina şi gotica, se făcuseră studii intense de filologie propriu-zisă privind literaturile acestor limbi antice. Dacă gramaticii şi filozofii indieni şi greci nu au comparat limbile între ele, adică nu au făcut filologie comparată, ştiinţa modernă a limbii le datorează mult – zice Hasdeu – pentru că „ei ne-au transmis gata generalităţi gramaticale, distincţiunea între diferitele părţi ale cuvântului, o ingenioasă clasificare a funcţiunilor graiului şi mai câte altele" (*Principii*, 2, p. 46).

În istoricul filologiei comparate, pe care îl întreprinde în cursul expus în 1874, Hasdeu se opreşte cu precădere asupra lui M. Terentius Varro (116–27 î. Hr.), care, în *De lingua latina*, compară, pentru prima oară, elemente latineşti şi greceşti, explicând originea (oscă, etruscă, greacă) multor cuvinte din latină. Pe Verrius Flaccus, cu *De verborum significatione*, îl consideră superior lui Varro în privinţa comparaţiei etimologice latino-greceşti, căci el „se sileşte la fiecare pas a-şi da seama despre tranziţiunea normală a sunetelor, atât în limba latină după diverse epoce, precum şi-n comparaţiune cu greaca" (*Principii*, 2, p. 56).

Din Evul Mediu, menţionează, în treacăt, numele lui Dante, criticând cu ironie criteriul adverbului de comparaţie după care marele florentin clasifica limbile în opera sa *De vulgari eloquentia*. După ce dovedeşte apoi că religia creştină nu a contribuit în niciun fel la dezvoltarea studiilor comparative, Hasdeu aminteşte de aşa-zisa „şcoală ebraizantă", care considera, în acord cu legendele biblice ale genezei, că prima limbă a omenirii ar fi fost ebraica şi că din aceasta ar descinde celelalte. El citează totodată pe scriitorul evreu Levi Ben Gerson (sec. al XIII-lea), care, în plin Ev Mediu, afirma că „limbile sunt un product al voinţei umane", concluzie regăsită în epoca modernă în gândirea unui mare lingvist, J. Grimm.

După cum se ştie, Hasdeu este adeptul teoriei că o limbă se naşte din amestecul a două limbi. Această teorie, expusă pe larg în introducerea la vol. I al *Etymologicului*, este formulată, în liniile ei generale, încă din 1876: „Franceza nu este numai fiica latinei, dar şi a celticei. Spaniola nu este numai fiica latinei, dar şi a ibericei. Româna nu este numai fiica latinei, dar şi a dialectului dacic al limbii tracice" (*Principii*, 2, p. 104). Deja în *Istoria critică* afirmase că limba dacă este rezultatul amestecului limbii trace cu celta. Hasdeu precizează însă că una dintre cele două limbi domină în structura limbii-fiice; în cazul românei, de exemplu, elementul latin este de departe dominant faţă de cel traco-dac. Cu această foarte utilă precizare, teoria lui este pe deplin valabilă. Hasdeu distinge între amestecul primar şi amestecul secundar; primul este consecinţa procesului de bilingvism şi priveşte geneza limbii, constituţia ei primară (ambele ingrediente intră în structura organică de bază a limbii), iar al doilea reprezintă adaosurile ulterioare, influenţele externe târzii, de după epoca de formare a limbii. Dacă amestecul secundar este superficial şi afectează numai vocabularul, cel primar este profund, creează modificări la nivelul gramaticii, prin copierea formei interne a limbii care dispare, mai exact a substratului.

În structura limbii, considerată din perspectiva metodologică a cercetării comparative, el distinge trei mari „sfere": *antropologică* (cuvinte şi forme care apar în mod independent în mai multe limbi diferite sau chiar în totalitatea limbilor; e vorba de ceea ce numim astăzi „universalii lingvistice"), *genealogică* (elemente moştenite, caracteristice unei singure limbi sau unui grup de limbi înrudite) şi *mesologică* (împrumuturile din diverse limbi).

Termenii folosiţi de Hasdeu nu au rămas, dar distincţiile pe care le face apar şi astăzi, în cazul cercetărilor concepute din perspectivă istorică.

În studiul *Un nou punct de vedere asupra ramificaţiunilor gramaticei comparative*, din 1882, Hasdeu discută mai întâi, urmându-l îndeaproape pe Baudouin de Courtenay, deosebirea dintre *lingvistica pură* şi *lingvistica aplicată*. Cei doi termeni exprimă o distincţie care stă în legătură cu scopul propriu-zis al cercetării. Prin *lingvistică aplicată* el înţelege studierea limbii în raport cu realitatea reflectată, cercetarea limbajelor funcţionale, onomasiologia etc., în general studiul limbii ca expresie a formelor de cultură şi de civilizaţie ale unui popor. „Linguistica [...] poate fi medicală sau agricolă, dacă se apucă cineva a trage din analiza cuvintelor concluziuni relative la istoria medicinei sau a agriculturei. Cât de interesante sunt, de exemplu, studiile medico-linguistice ale lui Pictet ! Cât de instructivă poate fi, ca să dăm un alt exemplu, urmărirea termenilor plugăreşti sau păstoreşti în limba română, cei dentâi în mare parte postromani, ceilalţi aproape toţi romani şi chiar anteromani! Oricum însă, asemeni cercetări, pe cât de preţioase, nu aparţin linguisticei în sine, ci numai linguisticei în aplicaţiune" (2, p. 260).

Hasdeu are o concepţie cuprinzătoare şi în legătură cu domeniile lingvisticii definite după compartimentele mari ale limbii. La cele patru subdiviziuni stabilite de Aug. Schleicher: *fonologia*, *morfologia*, *ideologia* şi *sintaxa*, el adaugă *lexicologia*, „doctrina cuvântului", *noematologia*, „doctrina subînţelegerii", a ideilor „latente" (cuvânt format de la gr. *νόημα* „cugetare intenţionată"; în filozofia germană circulau termenii *Noema* „Gedanke" şi *Noetik* „Erkenntnistheorie") şi *onomatologia* „studiul numelor proprii". *Ideologia* e numită de el *semasiologie* (termenul *semantică* s-a impus ceva mai târziu, prin lucrările lui M. Bréal). Din cele şapte ramuri ale lingvisticii (numită de Hasdeu şi *glotică*), fonologia, morfologia, lexicologia şi onomatologia reprezintă *fizioglotica*, iar celelalte trei, semasiologia, sintaxa şi noematologia, aparţin *psicogloticii*. Se constată uşor de aici că învăţatul român e influenţat de psihologismul lingvistic promovat de şcoala de la Cazan, întemeiată de Baudouin de Courtenay.

Dintre toate componentele limbii, el a dat atenţie specială foneticii, ca toţi neogramaticii, intenţionând chiar să întocmească un tratat în care să îmbrăţişeze varietatea de probleme pe care le pune cercetarea sunetelor articulate. A realizat însă numai un lung studiu de fonetică teoretică (*Laletica sau fiziologia sonurilor*, 1882). În concepţia sa, obiectul foneticii îl reprezintă descrierea şi evoluţia sunetelor, scrierea (ca sursă unică de descoperire a sistemelor fonetice din limbile antice) şi accentul (ca mijloc de distincţii morfologice). El acceptă la început termenul *laletică* pentru denumirea acelei fonetici care se ocupă de fiziologia sunetelor şi termenul *alfabetică* pentru interpretarea fonetică a scrierii.

Hasdeu era la curent cu cercetările de fonetică experimentală care se făceau în acea vreme şi, în mod special, cu cercetările de anatomie şi fiziologie a organelor vorbirii. Înregistrarea vibraţiilor laringale, a mişcărilor muşchiului lingual, ascultarea în ordine inversă a sunetelor din complexul sonor al cuvântului (pentru a distinge componentele sunetelor africate) sunt procedee experimentale care îi reţin atenţia. El consideră că patologia organelor vorbirii (teratologia) trebuie să intre în preocupările foneticianului ca o cale bună de studiere a mecanismului fiziologic de producere a sunetelor articulate. Hasdeu e sceptic în privinţa valorii rezultatelor obţinute prin senzaţiile de pipăit (cu limba pe zonele palatale etc.), de văz şi de auz, toate având caracter subiectiv, individual; de aceea e nevoie de o cercetare experimentală obiectivă, prin care să se verifice şi să se controleze datele senzaţiilor. Descriind calităţile sunetelor, el se ocupă de deosebirea dintre vocale şi consoane, de timbru (sunete muzicale şi sunete nemuzicale), de sunetele şoptite. Distinge aşa-numitele consono-vocale (de fapt, consoane continue, de felul lui *s*, *z*, *f*, *v*), fără să accepte însă şi categoria semiconsoanelor *i̯* şi *u̯*, care, după concepţia lui, nu s-ar deosebi „prin nemic de o consoană propriu-zisă" (*Laletica*, II, p. 289). Observă perechile consonantice caracterizate prin prezenţa, respectiv absenţa sonorităţii. După modelul triunghiului vocalic, construieşte două triunghiuri pentru consoane: unul cu perechile de oclusive *p–b*, *t–d*, *k–g*, altul cu perechile *f–v*, *r–l*, *s–z*, ignorând faptul că *r* şi *l* nu se opun prin sonoritate. Pentru vocala *ă*, căreia nu-i găseşte loc în triunghiul vocalic, ca şi pentru consoanele *h* şi *n* (*m* e considerat ca variantă a lui *n*), prevede un triunghi aparte. Construieşte apoi o figură geometrică bizară (un triunghi în care se înscriu alte figuri) şi la urmă un triunghi triplicat, cu scopul de a reuşi să înscrie toate varietăţile de sunete din orice fel de limbă. „Nu există nici un son intermediar – zice el – care să nu-şi găsească cu înlesnire locul său obiectiv în treunghiul nostru" (*Laletica*, II, p. 298), indicând unde s-ar înscrie *î* din română şi rusă, sau vocalele nazalizate, spirantele interdentale din engleză şi neogreacă, *rz* din poloneză etc.; chiar „sonurile cele inspirate ale hotentoţilor şi ale boşimanilor se pot clasifica la margine, afară de treunghi, fiind şi ele sub raportul organic guturale, palatale, linguale şi dentale" (*Laletica*, II, p. 299). Se ştie că şi pe unii foneticieni din zilele noastre i-a preocupat ideea de a găsi figura geometrică ideală pentru încadrarea tuturor varietăţilor de sunete ale vorbirii, exprimându-se în felul acesta afinităţile articulatorii dintre ele, trecerea graduală de la un sunet la altul prin mişcările fiziologice ale organelor vorbirii în cursul emisiunii sonore. De altfel, Hasdeu avea o predilecţie anume pentru reprezentarea fenomenelor de limbă prin figuri geometrice, prin formule matematice, date statistice etc., în general prin elemente de formalizare a limbii.

Dintre chestiunile fonetice de detaliu, reţinem observaţia că sub influenţa lui „*i* (*y*) aproape toate consoanele se moaie ...: *l'=lĭ*, *m'=mĭ*, *n'=nĭ* ..." Hasdeu nu era deci departe de a explica fenomenul palatalizării labialelor. Africatele *ţ*, *đ*, *č*, *ğ* sunt la origine sunete compuse determinate de acţiunea unui *y;* ele au devenit simple: „Un son compus, devenind un *son*, prin însăşi aceasta poate să-şi găsească un loc de tranziţiune între sonurile cele simple dintr-o clasificaţiune generală" (*Laletica*, II, p. 302).

Hasdeu a remarcat că unele varietăţi de sunete se explică prin coarticulaţie, fenomen pe care îl vor cerceta în amănunţime lingviştii de mai târziu (la noi, mai cu seamă, S. Puşcariu, *Limba română*, vol. II, *Rostirea*, 1959, p. 79 ş.u.). De asemenea, el a întrevăzut, în mod surprinzător, teoria corelaţiei de timbru a consoanelor: „În grupul *ku* şi-n grupul *ki*, de exemplu, consoana guturală *k* trece la două nuanţe organice diverse: o nuanţă labială şi o nuanţă palatală ..." (*Laletica*, II, p. 301). Corelaţiile de timbru din fonetica românei au fost studiate în vremea noastră de Emil Petrovici.

Deşi nu s-a ocupat în amănunţime de problemele scrierii, Hasdeu a făcut totuşi o deosebire netă între literă şi sunet, considerând că scrierea reproduce numai cu aproximaţie realitatea fonetică. Pentru limbile antice „moarte", cunoscute numai din documentele scrise, „studiul literei trebui necontenit controlat prin studiul sonului care poate să demonstreze o imposibilitate fiziologică acolo unde este o posibilitate grafică, sau – mai cu deosebire – poate să restituie o realitate fonică lăsată fără semn în alfabet" (*Laletica*, II, p. 274).

Lăsând deoparte unele erori ori interpretări depăşite, acest studiu de fonetică generală este de importanţă excepţională. Hasdeu a intuit unele procedee experimentale din fonetica secolului nostru, a propus modalităţi de descriere originale, a întrevăzut soluţii privind interpretarea unor fenomene particulare etc., toate acestea intrând în preocupările foneticienilor mult mai târziu.

Legile fonetice – susţine Hasdeu, ca toţi neogramaticii – şi corespondenţele de sunete de la o limbă la alta sunt „în filologia comparativă ca o temelie, ca o piatră fundamentală care susţine întregul edificiu" (*Principii*, 2, p. 64).

Abaterile de la regulile de evoluţie fonetică sunt explicate de neogramatici prin apelul la analogie. La fel se procedează şi pentru etimoanele reconstruite. Opera lui Hasdeu ne oferă exemple numeroase pentru ilustrarea acestui procedeu. Dacă, de exemplu, nu ar fi atestat etimonul latin al cuvântului *părinte* – zice Hasdeu – el s-ar reconstrui uşor pe baza analogiei cu *dens*: *dinte*, *fervens*: *fierbinte*, *lens*: *linte*, *mens*: *minte*.

Între compartimentele limbii există diverse legături, pe care le implică ideea însăşi de sistem. Hasdeu intuieşte lucrul acesta, încercând să arate că, de exemplu, unele categorii specifice unui anumit domeniu al limbii se pot regăsi şi în alt domeniu. Există fapte de natură sintactică, spune el, similare accidentelor fonetice. În fraza următoare, extrasă din *Pravila* lui Vasile Lupu: „Cela ce va fi vrut să fure bou din cireadă şi va fi gonit pre văcar şi, fiind cireada fără păstor, *vor fi date nescare gadine* de vor fi stricat şi alte vite, acestuia ca *să-i scoaţă ochii*", pluralul *date* ar fi un fel de „asimilaţie" regresivă cu substantivul *gadine*; nominativul *cela*, în loc de dativul *celuia*, se explică prin influenţa lui *ce* următor, şi ar fi tot o „asimilaţie". Anacolutul *cela* ... *acestuia* se identifică cu o „disimilaţie", iar repetiţia dativului obiect indirect *acestuia* ... (să-)*i* corespunde, în plan sintactic, propagării sunetelor din evoluţia fonetică.

Aceste idei, pe care Hasdeu le împrumută din opera lui J. Grimm, sunt proprii lingvisticii neogramatice, care, după cum se ştie, acordă întâietate faptelor fonetice.

În cursul universitar liber din 1874 sunt multe pagini interesante privind teoretizarea metodei istorico-comparative. Reţinem mai întâi ideea că pot fi

comparate direct numai limbile cu descendenţă comună, de exemplu, limbile romanice între ele; de asemenea se poate compara cu latina fiecare limbă romanică în parte.

Hasdeu admite însă şi comparaţia unei limbi cu alta de nivel diferit, în cazuri speciale, ca cel al ingredientului traco-dac al românei, raportat la unele idiomuri indo-europene: „Dialectul dacic al limbei tracice fiind conservat numai în limba română, consecinţa este că limba română, deşi de formaţiune secundară, se consideră totuşi ca primară prin elementele sale dacice, cari se compară apoi d-a dreptul cu sanscrita, cu zendica, cu elina, cu celtica, cu litvana etc., ceea ce nu s-ar permite dacă graiul dacilor, din nenorocire, n-ar fi pentru noi un N." (*Principii*, II, p. 107). Această teză este ilustrată printr-o detaliată analiză etimologică a cuvântului *melc*.

S-a remarcat de multă vreme că metoda istorico-comparativă se aplică greu în sintaxă. Şi Hasdeu a arătat dificultăţile mari privitoare la crearea unei sintaxe comparate, citând, în acest sens, afirmaţia lui Schleicher că „o sintaxă comparativă ştiinţifică a limbilor ario-europee este deocamdată peste putinţă". Hasdeu face chiar un exerciţiu de confruntare a sintaxei româneşti cu cea germană: traduce în română *ad litteram* o frază din limba germană, obţinând un text ininteligibil; traduce a doua oară aceeaşi frază în sintaxa proprie românei şi retraduce apoi *ad litteram* în germană fraza nou obţinută, versiunea rezultată fiind de neînţeles, ca şi în cazul primei traduceri, din germană în română. Concluzia este că cele două limbi diferă foarte mult din punct de vedere sintactic.

Cele mai multe dintre ideile analizate până aici sunt reluate de Hasdeu, într-o formă mai sintetizată, în *Principii de linguistică*, din 1881: definirea filologiei, comparative, a metodei istorico-comparative, locul filologiei în ansamblul ştiinţelor sociale, lingvistica aplicată, raportul dintre limbă şi gândire, amestecul limbilor etc.

3. Etimologia, ca aspect al aplicării metodei istorico-comparative, l-a preocupat întotdeauna pe Hasdeu. Dacă la început a avut unele rezerve privind valabilitatea concluziilor istorice care derivă din rezultatele cercetării etimologice, mai târziu nu numai că a făcut intens uz de etimologie, dar a şi expus în mod magistral principiile ştiinţifice ale acestei ramuri a lingvisticii istorice. Astfel, în 1876, în *Post-scriptum despre d. Cihac*, care reprezintă cap. 8 al studiului *Fragmente pentru istoria limbei române. Ghiuj*, el precizează şase „condiţiuni de metodă" obligatorii pentru cercetările etimologice: 1. *bibliografia cuvântului* (analiza critică a tuturor opiniilor în legătură cu originea cuvântului respectiv); 2. *literatura cuvântului* (sensul şi forma cuvântului: trebuie urmărite în texte cu conţinut variat şi aparţinând diverselor epoci); 3. *cronologia cuvântului* (înainte de raportarea la un radical indo-european, trebuie stabilită, prin comparaţia interdialectală şi a limbilor înrudite, cea mai veche variantă fonetică şi semantică); 4. *fonetica cuvântului* (respectarea cu stricteţe a legilor fonetice şi corespondenţa lor în limbile luate în comparaţie); 5. *paralelismul cuvântului* (abaterile de la legile fonetice şi de evoluţie semantică să fie susţinute prin cazuri analogice, din aceeaşi limbă pentru modificările fonetice şi din oricare altă limbă pentru cele de natură semantică); 6. *migraţiunile cuvântului*

(apelul la datele istoriei, deci la factori externi, când trebuie stabilită direcţia împrumutului în cazul unui cuvânt care există în două sau mai multe limbi eterogene).

Aceste recomandări teoretice sunt ilustrate „negativ" cu etimologii propuse de Cihac în dicţionarul său: *purure* este explicat de acesta din lat. *perpetualis*, *noian* din *oceanus*, *urdă* din magh. *hordó* „putină", *strugure* din sl. *strugati* „a rade" etc. Critica extrem de aspră pe care o face etimologiilor adversarului său de la „Convorbiri literare" este, cu unele excepţii, întru totul îndreptăţită.

Hasdeu reia, sub altă formă, aceste recomandări teoretice într-un articol îndreptat tot împotriva etimologiilor lui Cihac: *Iarăşi d. Cihac ! Câteva precepte pentru începători în linguistică*, publicat în „Columna" din aprilie 1876. El insistă asupra necesităţii de a se compara formele cuvântului în toate limbile în care există, de a nu se ignora, în cercetarea etimologică, niciun cuvânt din vechile monumente ale limbii, de a se respecta cu stricteţe legile evoluţiei fonetice specifice fiecărei limbi în parte. O bună etimologie, spune Hasdeu, trebuie să explice, fără nicio abatere, toate elementele cuvântului (structura fonetică, semantica etc.). Un principiu nou, de valoare excepţională, privind împrumuturile, este formulat astfel: „Trecerea unui cuvânt dintr-o limbă în alta p r i n î m p r u m u t este supusă unor regule de altă natură decât acea p r i n m o ş t e n i r e, dar aproape tot atât de precise, excepţiunile în ambele cazuri trebuind a fi justificate" (II, p. 205). Mai bine precizată este, de astă-dată, şi problema analogiei, care „trebui să fie exactă, adecă să aibe în vedere aceleaşi sonuri din aceleaşi limbi" (II, p. 205).

În legătură cu „semnificaţiunile" unui cuvânt, trebuie „să căutăm cu stăruinţă a stabili mai întâi genealogia lor, ferindu-ne a lua o semnificaţiune derivată drept semnificaţiune fundamentală" (II, p. 208).

Şi în aceste pagini exemplificările principiilor enunţate sunt făcute, cum era de aşteptat, cu etimologii greşite date de Cihac.

Cele două studii consacrate problemelor teoretice ale cercetării etimologice au ţinuta unor lecţii universitare. Era vremea în care Hasdeu devenea profesor titular de filologie comparativă.

Mai târziu, aspectele teoretice ale etimologiei sunt tratate de el la un nivel cu mult superior celui din studiile publicate în 1876. E vorba de comunicarea prezentată în 1886 la Congresul orientaliştilor de la Viena, pe care o vom analiza în cadrul chestiunii împrumuturilor, şi de primul capitol, intitulat *Ce este etimologia?*, din introducerea la volumul întâi al *Etymologicului*. El dă acum etimologiei un înţeles foarte larg. Obiectul acesteia îl formează toate compartimentele limbii. „Prin etimologie, scrie el, se înţelege în linguistică orice d e r i v a ţ i u n e, fie fonetică, fie morfologică, fie lexică, sintactică, ideologică [= semantică, *n.n.*]" (EMR, I, p. 24). Ca indo-europenist, el insistă în mod special asupra reconstrucţiei, ca procedeu de lucru în studiul etimologic: „Etimologia, în generalitatea operaţiunilor sale, tinde a se servi mai cu seamă de r e c o n s t r u c ţ i u n e a u n u i p r o t o t i p pentru fiecare grup omogen de fenomene, întru cât condiţiunile particulare ale fenomenelor n-o silesc a recurge la alte procedimente" (*ibid*). Am comentat aceste idei în studiul introductiv la ediţia din 1972 a *Etymologicului*, deci nu e necesar să mai stăruim asupra lor.

Hasdeu a criticat sever etimologiile greşite date nu numai de Cihac, ci şi de autori mai vechi. În *Lexiconul de la Buda* (1825), observă cu ironie că *slab* este explicat prin lat. *debilis*, iar *băcan* prin span. *buhonero*. Pe George Baronzi îl execută pentru etimologia numelui *Slatina* (slav. *slatina* „apă sărată"), din lat. *saltus*, care ar fi căpătat sensul de „loc de săltare dintr-o Românie în alta" (*Principii*, II, p. 58), iar pe autorii *Dicționarului* academic pentru *ciubuc*, care ar fi romanic, pentru *dulap*, care s-ar lega, prin origine, de lat. *dolus* (*ibid.*, II, p. 59) etc.

Criticând felul de a face etimologie al latiniştilor, Hasdeu nu pierde prilejul de a atrage atenția asupra unor principii serioase care se impun în cercetarea originii cuvintelor: „Ceea ce caracterizează lucrarea lexicografică a Societății Academice, de la un capăt la altul, este: 1. extrema puținătate a limbilor puse în comparațiune, reduse în mai totalitatea cazurilor la latina şi greaca; 2. perpetua nesocotire a legilor fonologice, baza linguisticii actuale; 3. desăvârşita lipsă de element istoric" (*ibid*, II, p. 59). El critică sever pe Laurian şi Massim că nu ilustrează sensurile cuvintelor cu citate de limbă veche: „Societatea Academică [...] nu aduce o singură dată măcar un pasagiu din Coresi, Dosoftei, Varlaam, Cantemir şi ceilalți scriitori români până la 1700, ba nici după 1700 !" (*ibid.*, II, p. 59). După cum se ştie, cantitatea enormă de citate din cele trei tomuri ale *Etymologicului* său este excerptată mai cu seamă din textele vechi[2].

---

[2] În notele pe care le-am redactat (I, p. 317–323) la studiul *Originile agriculturei la români* (I, p. 152 ş.u.) am reprodus polemica pe care Hasdeu a purtat-o cu I.C. Massim, polemică pe care este util să o reluăm aici în întregime:

„Felul în care rezolvă Hasdeu originile agriculturei la români l-a iritat mult pe latinistul I.C. Massim, care publică o broşură intitulată *O mostră de istorie critică*, Noua tipografie a laboratorilor români, 1874, 23 pagini, în care arată, nu fără temei, că românii practicau agricultura înainte de venirea slavilor. Broşura e îndreptată cu toată asprimea în contra lui Hasdeu, care răspunde lui I.C. Massim prin articolul *Ştiința şi D. I.C. Massim*, în Col Tr, V, nr. 4, 1874, p. 95–96, articol pe care îl edităm în întregime. Autorul citează multe pasaje din lucrarea lui Massim, deci nu mai e necesară rezumarea ei.

Ştiința şi D. I.C. Massim

«Patriotism is nationally that wich egoism is individually; has, in fact, the same root; and along with kindred benefits brings kindred evil».
(Herbert Spencer, *The study of sociology*, IX)

Pe cât de mult am râs citind din când în când o critică pe care, în curs de vro doi ani şi mai bine ne-a adresat-o mereu şi ne-o mai adresează încă „Convorbirile literare" de la Iaşi sub numele unui G. Panu, pe atâta am resimțit o adâncă durere, o sinceră compătimire, când am primit zilele trecute o broşură scrisă de d. I.C. Massim sub titlul de *O mostră de istorie critică*.

În adevăr, dacă poate fi jovial de a privi pe un biet şcolar care, muncit de o necumpătată sete de a ajunge mai curând la nemurire, abordează cu o magistrală gravitate problemele ştiințifice cele mai grele, este în aceeaşi măsură trist de a vedea pe membrul unei societăți ce-şi dă epitetul de „academică" azvârlindu-se cu o juvenilă usturime de limbă, cu o necugetată vivacitate, într-o polemică imposibilă.

Pe 23 pagine in-8 cu litere mărunte, d. Massim ne mustră în modul cel mai trivial de a fi cutezat în „Columna lui Traian" a proba modernitatea agriculturei la români... «Să punem că această aserțiune – zice d-sa – ar fi numai şi numai curat adevăr; totuşi nu s-ar fi cuvenit unui român cu titlele d-lui Hasdeu, caută să ne conceadă şi însuşi această aserțiune, nu s-ar fi cuvenit d-sale să vină să o arunce cu atâta cruditate în fața fraților săi de sânge» (pag. 5).

A susține că românii fuseseră păstori mai-nainte de a deveni plugari aceasta se cheamă pentru d. Massim că: «d. Hasdeu, deşi se pretinde român, ba încă scriptoriu al istoriei românilor, deşi remunerat de români spre a le scrie această istorie, deşi preşedinte al societății „Românism", deşartă românismul şi trece pe față în castrele inimicilor numelui român» (pag. 4).

Iacă-ne dară vânduți străinului! Şi-apoi vânduți pentru totdauna, căci pe *tărâmul ştiințific*, în viitor ca şi până acum, nu ne vom sfii niciodată a pune purul adevăr, fie el plăcut sau urât, mai pe sus de orice veleitate „romanică". Această limpede confesiune din parte-ne nemiceşte printr-o singură trăsătură de condei trei pătrimi din broşura d-lui Massim.

Cestiunea se reduce dară a şti: demonstrat-am noi, da sau ba, modernitatea agriculturei la români?

Argumentațiunea noastră se răzema pe două serii de probe: monumente scrise şi limba română.

Prin monumente scrise noi arătarăm că chiar pe la 1400 plugăria română se afla încă în faşă. Ce ne răspunde la aceasta d. Massim? Printr-o poezie. De nu credeți, iată textualmente pasagiul întreg:

«Auzi tu, dive Traiane, ce se spune şi se afirmă despre predilecții tăi fii în columnele unui ziariu ce se decoară cu numele tău, ca să-l ia în deşert. – Nu m-ai înțeles, zice d-nu Hasdeu: eu n-am zis că colonia lui Traian nu cunoştea şi ştia agricultura sa, când veni pe terenul Daciei, ci în urmă, după ce Aurelian retrase legiunile şi lăsă în prada barbarilor provincia cucerită de Traian, atunci a pierit din coloni – pitulați secule întrege prin cavernele munților şi scorburile de arburi ale aceloraşi – atunci a pierit din coloni până şi ultima scânteie din geniul agriculturei române, care apoi a reînviat prin o minunată inspirațiune externă, venită de afară de la un popor slavic! – Fie şi aşa; să vedem dacă, pusă chiar în aceşti termini, aserțiunea d-tale coprinde macar fir-firic-firicel de adevăr istoric. Din parte-mi, mai înainte de toate, jur pre umbra divului Traian – pre umbrele amărâților coloni ce au îngrăşat cu sudoarea şi sângele lor pământul Daciei, pre umbrele acestor martiri de coloni asupra cărora, deşi demni de o mai bună soarte, şi astăzi fii ingrați vin de-şi varsă veninul ingratitudinei – jur că şi în românul de astăzi viază intact geniul anticului roman, jur cu poetul poporului român că românul nu piere, că nemic roman din român nu piere, jur, şi cu mine va jura tot românul prin vocea noului său profet, prin vocea vatelui, care sună: «Când din Roma cea măreață / Pre-aste plaiuri m-au adus / Traian, ale cui brațe / Pre toți dacii au răpus, / Cu-a lui voce mi-a zis mie: / – Acest loc încântător / De-acum iacă ți-l dau ție, / Ca să-mi fii moştenitor; / Şi-oricât timp român vei fi, / Nu te teme că-i pieri».

Acesta e, domnule Hasdeu, crezul naționale al românului; acesta se cade să fie şi al d-tale, dacă eşti român; şi mai mult, sub pedeapsa de a pierde frumosul titlu de istoric critic al românului, d-ta nu poți – caută singur să concezi – nu poți în neci un moment şi în neci un mod face abstracțiune de acest crez românesc, în care se reflectă cu spontaneitate şi fidelitate sufletul românului, ci ai să reproduci în istorie ce-ți plăteşte din sudoarea sa (pag. 15–16).

Aşadară, toate monumentele scrise d. Massim le-a spulberat printr-o declamațiune de „crez naționale". Oare, combătut-a mai bine cel puțin partea filologică a demonstrațiunii noastre? Din toate cuvintele serbe a cărora prezință noi am constatat-o în terminologia agricolă română, *plug*, *cobilă*, *grindei*, *cormană*, *plaz*, *brazdă*, *răzor*, *mlăciu*, *țelină*, *ogor*, *târnăcop*, *polog*, *greblă*, *stog*, *snop*, *clae*, *căpiță*, *grapă*, *lopată*, *coasă* etc., din toate d. Massim răspunde în privința *unuia singur*: *țarină*. Iacă mai întâi ce spuseserăm noi:

«Un serbism şi mai remarcabil este a noastră *țarină* „câmp cultivat", pe care în deşert se încearcă toți a o deduce din adjectivul latin *terrenus*, o imposibilitate filologică din mai multe punturi de vedere, dentâi din cauza diferinței accentului, al doilea fiindcă din *terrenus* noi avem deja dupla formațiune regulată *tărân* sau *tărâm* şi *țărână*.

La prima lor stabilire pe Peninsula Balcanică, după invitațiunea împăratului Eracliu, serbii, căpătând de la guvernul bizantin uzufructul unui pământ care n-a încetat a fi un dominiu imperial, *κυρία* sau *ager vectigalis*, ținuți a plăti pentru dânsul un tribut, au numit acele ogoare ale lor tributare „împărăteşti", *tzarina*, de la *tzar* „împărat", şi până astăzi serbeşte *tzàrina*, cu accentul întocmai ca la noi, însemnează „tribut" în genere, servind în acelaşi timp de calificațiune la o mulțime de vechi localități. Împrumutând cuvântul, românii i-au conservat accepțiunea cea primitivă, născută dintr-o stare de lucruri proprie serbilor».

Ce zice acum d. Massim?

Zice că accentul în *țàrină* poate fi pe silaba antepenultimă, căci tot pe silaba antepenultimă este în «*fràsinu*, *càrpinu*, *scàrminu*, *scàrmină* şi mii de altele».

D. Massim n-a avut fericirea de a înțelege cestiunea.

În *fràsinu*, accentul trebui să fie pe antepenultima căci și latinește e *fràxinus*, de unde apoi *càrpinul* și chiar *pàltinul* l-au căpătat prin analogie; în *scàrmânu*, accentul trebui să fie de asemenea pe antepenultima, căci și lătinește este *càrmino*; cum însă de ar putea fi accentul pe antepenultima într-o vorbă derivată din latinul *terrènus*, în care el cade pe penultima?

Și pentru ca d. Massim să preceapă și mai bine importanța accentului în toate vorbele romanice provenite din limba latină, să ne permită a-i cita cuvintele lui Littré, pe cari ilustrul filolog le pune în fruntea maiestosului său cap-d-operă: «Toutes les langues romanes obéissent à l'accent latin».

Prin urmare, *țàrina*, orice i-ar face d. Massim, nu poate fi latină.

D-sa ne spune însă că ideea românească de *țàrina* „câmp" «n-are neci în clin, neci în mânecă» cu ideea serbească de *tzarina* „tribut".

S-a prea grăbit cu «o asemenea aserțiune».

Fără a ieși din sfera limbilor romanice, n-are decât să-și aducă aminte că spaniolește *terrazgo* însemnează „câmp" și „tribut" totodată.

Așadară, concluziunea noastră despre *țarină* a rămas nezguduită.

Lăsând apoi la o parte toate celelalte treizeci de cuvinte slavice din terminologia agricolă românească, d. Massim se acață de vorba *malai*.

Iacă ce am spus noi:

«*Mei* și *malai* distingeau în limba noastră cele două varietăți ale *meiului*: *milium* și *panicum*.

Din latinul *milium*, ca și *tei* din *tilia*, s-a făcut *mei*; din același *milium*, orice ar zice d. Cihac, nu s-a putut face *malai*, cu totul nedependinte prin cei doi *a* și prin sufix.

Malai, deși radicalmente de aceeași tulpină cu *milium*, totuși prin conservarea lui *a*, pe care latinii l-au scăzut la *i*, reprezintă o formațiune mult mai veche, în care sufixul *-ai* e muiat după fonetica română dintr-un primitiv *-ani*, ca și-n *cui* în loc de *cuni* din *cuneus*, *întâi* pentru *întâni* din *antaneus*, *călcâi* din *calcaneus* etc.

Forma corectă este *malaniŭ*, apropiindu-se chiar prin sufix de numele meiului la greci *μελίνη*, și mai mult încă de numele litvan al meiului *malna*, în care s-a menținut până și vocala *a*.

Malaniŭ este un deminutiv din *malanŭ*, însemnând „meiușor", după cum și francezul *millet* este un deminutiv din *mil*.

Radicala indo-europee a cuvântului se regăsește în verbul sanscrit de prima clasă *mlâi*, în perfect *mamlâu*, în participiu *mlâna* „a lângezi, a se muia", de unde *kô-mala* „delicat", adecă un complex de idei exprimând ceea ce este la noi *a se mălăi*, *mălăieț*, *malac*, toate corespunzând puntualmente grecului *μαλακός*, *μαλάσσω*, *μαλός*, sau *ἀμαλός* cu prosteticul *α* etc., (am mai fi putut adăoga pe celto-irlandezul *malk* „a putrezi" și *mal* „leneș", precum și pe celto-gaelicul *mall* „slab", despre care vezi Pictet, *De l'affinité des langues celtiques avec le samscrit*, Paris, 1837, in-8, p. 70) astfeli că numele elin, dacic și litvan al meiului, provenit din forma participială *mlâna*, însemnează o cereală gingașă sau fragedă.

Numele românesc al mâncării din „mălai", *mămăliga*, dentâi de mei, apoi de porumb, este o formațiune duplicată întocmai ca perfectul sanscrit *mamlâu* din *mlâi* sau grecul *μεμαλαγμένος* din *μαλάδδω*.

Malai, pe care de la noi l-au împrumutat de curând prin vecinătate ungurii și rutenii, ne permite a restabili numele meiului la daci: *malana*, omogen prin toate elementele de formațiune cu grecul *μελίνη* și litvanul *malna*, diferind însă prin sufix și prin vocalism de latinul *milium*. Pe dacicul *malana* limba noastră l-a masculinizat prin analogie cu *mei*».

Ce ne răspunde d. Massim?

Că: «D-ta zici că *malai* e în loc de *malaniu*, însă eu aud și mucoși de clasile primarie spunându-mi că *a* din *anu* e de regulă obscur, adecă *aniu* se aude ca *îniu* sau *îi*».

D. Massim trebuia să mai întrebe o dată pe „mucoșii" d-sale, și aceștia i-ar fi răspuns negreșit că din latinul *planum* s-a făcut *plai*, iar nu *plîi*, după cum și din al nostru *bălan* – *bălai*, iar nu *bălîi*, doi termini în cari figurează grupul *lai* întocmai ca în *malai*.

Pentru a scăpa cu orice preț latinitatea *malaiului*, d. Massim se apucă cu amândouă mânele de etimologia propusă de d. Cihac, carele deducea acest cuvânt din adjectivul latin *miliarius*.

Să ne spună însă d-lor amândoi cum de a rămas *l* fără a se muia sau a trece într-o altă consoană?

Pentru cercetarea originii unui cuvânt, Hasdeu urmăreşte prezenţa acestuia în cele mai diverse aspecte ale limbii. În mod deosebit, el e atras de fondul popular al limbii şi de cel arhaic. E necruţător cu etimologiştii care trăgeau concluzii pripite. Printre aceştia e şi Al. Lambrior, care, reproşându-i lui Hasdeu că confundă „neologisme" ca *agru* şi *tărâm* cu elemente populare, îi oferea de fapt prilejul favorabil aşteptat de marele savant de a arăta tânărului convorbirist că *agru* se află în *Psaltirea* lui Coresi din 1577, în *Palia de la Orăştie* din 1582 şi în *Noul Testament* de la 1648 etc., iar *tărâm* e bine cunoscut în limba poveştilor lui Ispirescu. Încheierea că Lambrior „nu e iniţiat în vechile tipăriture române şi nici măcar în basmele de la şezătoare" este cu atât mai dură cu cât se referea la un învăţat ale cărui cercetări de folcloristică şi mai ales de limbă veche sunt întru totul remarcabile.

Hasdeu nu l-a iertat nici pe Alecsandri, care scrisese că *vergură*, destul de răspândit în textele vechi, e neologism.

Să ne spună cum de s-a prefăcut *ilia* în *ala* contra tuturor legilor filologice de scădere?

Să ne aducă un singur-singurel cuvânt român în care să ne întâmpine aceste două anomalii.

Goethe, povestind campania pruso-franceză din 1792, descrie pe o poznaşă vivandieră care critica planul strategic al războiului, zicând că se duce prin neşte ţăre unde ea nu poate să câştige.

Sărmana babă avea dreptate din punctul său de vedere. Tot aşa d. Massim, iarăşi din puntul său de vedere, trebuie să fie foarte supărat pe filologia modernă, care a devenit, după expresiunea lui François Lenormand, „algebra ştiinţelor istorice", astfeli că, supusă unor legi riguroase, nu mai permite nimănui a croi, dintr-o patriotică neştiinţă, neşte teorii fantastice ca în epoca lui Bochart sau a lui Gorrop Bekan. Nu mai avem nimic de zis.

Restul broşurei d-lui Massim, afară de pasagiul unde ne asicură că serbeasca *raliţă* derivă din francezul *arère*, coprinde propria d-sale biografie, pe care o reproducem întreagă:

«Mai întâi ştii şi singur foarte bine că sunt membru acelei societăţi, care, după părerea d-tale, e un comic institut, iară după părerea şi graţia naţiunei române e o serioasă instituţiune ce are serioasa sarcină de a apăra şi răzbuna numele acestei naţiuni de oprobriile ce ar tenta să-i aducă fii ingraţi ca d-ta. Tot atâta de bine ştii singur că fac parte de mai bine de 25 de ani din acel corp didactic în care d-ta – cum se spune de oameni demni de credinţă – ai fi spunând pe toate tonurile şi la toţi câţi vor să te crează că nu s-ar afla un singur individ de doamne-ajută şi că ar fi toţi buni de înlocuit cu capacităţile străine, a căror antegardă – cum ţi-am mai spus – se zice că te-ai fi însărcinat a comanda. Dară ce se vede că nu ştii e că nu-s macedoromân, cum, dacă nu mă-nşală memoria, mă faci d-ta prin una din minunile de cari eşti capace, nu-s macedoromân, ci curat dacoromân, născut din părinţi dacoromâni în satul Măxinenii Moldovei, în judeţul Covurlui, pre râpa dereaptă a Siretului, din familia ai cărei cei mai mulţi membri au fost sacerdoţi şi agricultori în acelaşi timp; tatăl meu, încă fiind eu prunc ce sugeam la pieptul mamei, fu ordinat preut la satul Tâmpu, în judeţul Brailei, apoi strămutat în aceeaşi calitate în satul Gropeni din acelaşi judeţ, unde din cea mai fragedă tinereţe până la adânci bătrâneţe servi cu demnitate şi devotament altariul şi aratrul în acelaşi timp: fie-i uşoară ţărâna, ţărânei fecundată cu sudoarea cea mai preţioasă ! De aceea şi eu însumi, până la etate de copilandru, am mânat boi româneşti, înjugaţi la jug românesc, la aratru românesc, cu strămurare românească; am secerat cu secere românească grâne româneşti sămănate din sămânţă românească, crescute şi coapte în ţărâna românească: am treierat în arie românească cu cai româneşti şi am vânturat orz, grâu, secare şi mei românesc cu vânturători româneşti» etc.

«Mânând boi româneşti, înjugaţi cu jug românesc la aratru românesc, cu strămurare românească», d. Massim căpătase o antică educaţiune patriarcală ale cării urme se mai recunosc pană astăzi în modul d-sale de a face polemică.

Terminând, îl rugăm dară de a reciti mai de multe ori răspunsul nostru, pentru a învăţa dintr-însul că o discusiune ştiinţifică între oameni bine crescuţi diferă întru câtva de respectabila meserie de «a mâna boi româneşti».

Hasdeu atrage atenţia asupra faptului că în cercetarea etimologică legile fonetice (el le numea „schimbări substanţiale") nu trebuie confundate cu accidentele fonetice (asimilaţia, disimilaţia, acomodarea). În *Principii de filologie comparativă ario-europee* se află o lungă digresiune privind discutarea accidentelor fonetice şi ilustrarea lor cu exemple din română şi din alte limbi (lat. *ululare* > rom. *urla*, lat. *communicare* > **comminicare* > rom. *cumineca*, *apă botează* > *bobotează*, lat. *vidua* > sp. dial. *vilva*, lat. *cubitus* > sp. *coldo* etc.).

În studiul *Un dublet greco-latin în limba română* (1882) Hasdeu pune o problemă teoretică interesantă: un cuvânt poate proveni dintr-o sursă dată, în mod direct, ori prin intermediul altei surse sau de două ori din aceeaşi sursă la epoci diferite. De exemplu, lat. *silvaticus* a fost moştenit în italiană cu forma *salvaggio* şi împrumutat mai târziu, pe cale cultă, cu forma *salvatico*. La fel, v. sl. *връста* a fost împrumutat în română ca *vârstă*, într-o epocă veche şi, mai târziu, din rusă, sub forma *verstă*, denumind o măsură de distanţă. *Ghioc*, de la care a derivat *ghiocel*, ar fi lat. *glaucus* – după părerea lui Hasdeu – iar *zglăvoc*, un nume de plantă, ar fi intrat în română direct din greacă (*γλαυκός*, care stă şi la baza lat. *glaucus*). În ultimă analiză, ambele cuvinte, *ghioc* şi *zglăvoc*, au acelaşi etimon grecesc. Chiar dacă ultimul exemplu românesc nu e bine ales, recunoaştem că ideea în sine este valoroasă. Conceptul de *dublet etimologic* este menţinut în lingvistica actuală.

Hasdeu acordă importanţă cuvenită aşa-zisei etimologii interne, adică nu se grăbeşte a explica totul prin latină, ori prin limbile de contact ale limbii noastre.

Româna este ea însăşi generatoare de cuvinte prin mjloacele (mai ales de derivare cu sufixe şi prefixe) moştenite din latină. Hasdeu a recunoscut o mare cantitate de elemente derivate în vocabularul românesc. *Etymologicul* său stă măturie în acest sens; ne oprim însă aici la *ghiocel*, amintit mai sus, pe care îl consideră derivat pe teren românesc din *ghioc* cu sufixul *-el*, aceasta pentru că e greu de dovedit „cum că un *glaucellus* va fi existat vreodată în limba latină" (II, p. 309).

Hasdeu s-a ocupat şi de problema etimologiei populare, ilustrând acest fenomen cu cuvintele *creştet* şi *urzică*.

Pentru primul dintre acestea, el crede că la un presupus etimon latin ar fi intervenit şi verbul *a creşte*, iar pentru celălalt, dacicul *δύν* „urzică" şi lat. *ordiri* (> *a urzi*), explicându-se astfel modificaea lui *t* în *d* la lat. *urtica*.

4. Idei remarcabile, întru totul valabile astăzi, a susţinut Hasdeu şi în privinţa împrumuturilor dintr-o limbă în alta, care reprezintă, de fapt, tot un aspect al etimologiei. Comunicarea pe care a făcut-o la al VII-lea Congres al orientaliştilor, ţinut la Viena în 1886, este exemplară din acest punct de vedere, de o valoare teoretică mereu actuală. Comentăm aici ideile din această expunere.

Autorul observă mai întâi că influenţele externe (slavă, maghiară, turcă, neogreacă) nu au afectat deloc gramatica limbii române, ci numai vocabularul (inclusiv elementele de derivare). Fondul lexical împrumutat trebuie studiat după criterii întru câtva diferite de cele care privesc vocabularul moştenit.

El critică defectele de metodă din lucrările lui Roesler, Cihac, Miklosich şi Şăineanu consacrate elementelor turceşti din română. Împrumuturile dintr-o limbă

într-alta – spune el – trebuie considerate în planul larg al motivării lor din perspectivă general istorică: „Dans toute langue l'étymologie d'un mot emprunté à l'étranger est instructive surtout au point de vue de l'histoire politique ou culturelle et de la psychologie du peuple auquel le mot est prêté" (II, 454).

Hasdeu recomandă ca la studierea împrumuturilor să se țină seama de epoca și locul pătrunderii lor în limbă, de puterea de circulație, de frecvența lor, precum și de modificările semantice pe care le-au suferit: „Il en résulte le devoir impérieux de fixer d'une manière positive, d'un côté, la chronologie et la géographie d'un tel mot – c'est-à-dire l'époque et le lieu de son introduction – d'autre part, son degré de circulation pour savoir s'il est devenu d'un emploi général ou seulement provincial, sporadique ou strictement littéraire, et enfin les modifications de sens, les différentes nouvelles applications sémasiologiques qu'il a subi dans sa nouvelle patrie" (II, p. 454).

Cele patru principii de cercetare etimologică a împrumuturilor, sintetizate în fraza reprodusă mai sus, alcătuiesc o metodologie exactă pe care lingvistica n-o cunoscuse până atunci. Unele dintre aceste principii de metodă fuseseră expuse de Hasdeu cu mult înainte de Congresul din 1886 și aplicate deseori în cercetarea concretă a faptelor. El a căutat să precizeze mereu, pe baza atestărilor documentare, data pătrunderii cuvintelor străine în limbă. De asemenea, a urmărit răspândirea geografică a cuvântului împrumutat, criteriu pe care Hasdeu l-a susținut cu mult înainte de J. Gilliéron (chiar termenul *geografia cuvântului* îi aparține). În *Etymologicum*, ca și în unele lucrări mai vechi, a încercat să stabilească, în dese cazuri, frecvența cuvintelor, puterea lor de circulație. După cum se știe, teoria circulației cuvintelor a fost formulată pentru prima oară de Hasdeu.

La aceste principii se adaugă cel semantic, pe care, de asemenea, Hasdeu nu l-a neglijat niciodată (vezi și Zamfira Mihail, *Quatre principes d'étymologie énoncés par B. P. Hasdeu en 1886*, în „Revue roumaine de linguistique", XXX, 5, 1985, p. 469–474).

Hasdeu ilustrează aceste interesante idei metodologice cu câteva observații făcute asupra cuvintelor românești de origine turcă. Astfel, el constată că marea majoritate a celor cca 1500 de cuvinte turcești din vocabularul românesc nu au devenit niciodată populare, au fost cuvinte restrânse ca întrebuințare și ca arie de răspândire, cu o viață efemeră, proprie elementelor de jargon; altele au fost utilizate în exclusivitate în scrierile despre turci. Și unele și altele au ieșit repede din uz. În afara acestora, însă, numeroase cuvinte de origine turcă au intrat în limba populară și se referă la aspecte foarte variate ale vieții materiale a societății noastre.

Cuvintele împrumutate își pot modifica sensul, cum este cazul lui *abraș* (și var. *iabraș*), care, pe lângă înțelesul turcesc originar, a căpătat și pe cel de „ciudat, al dracului, rău, nărăvaș, violent" și, de aci, pe cel figurat de „piază rea, nenorocos, de rău augur", înțelesuri care nu existau în turcă.

Hasdeu observă cu dreptate că stocurile de cuvinte împrumutate în română din indiferent ce limbă se constituie în straturi cronologice diferite. Elementele slave, de exemplu, sunt, unele vechi, paleoslave, altele mai noi, bulgare, sârbe, polone, ruse. La fel trebuie făcută diferența între stratul relativ nou de împrumuturi

turceşti (din turca osmanlâie, sec. al XVII-lea – al XVIII-lea) şi stratul mai vechi. *Cioban*, de exemplu, e considerat de el de origine persană, intrat în română prin tătarii nomazi; din română ar fi pătruns în limbile din sudul Dunării, după cum din tătară direct ar fi intrat şi în limbile slave de nord şi de est.

Trebuie făcută deosebirea şi între împrumuturile din cumană şi cele din pecenegă. Chestiunea aceasta fusese studiată, deşi materialul lingvistic era foarte sărac, de către Lazăr Şăineanu, elevul lui Hasdeu.

Cumana era mai bine cunoscută pentru că, pe la 1882, Klaproth descoperise celebrul *Codex cumanicus*, editat apoi de G. Kuun. Elementele cumane din română sunt de o importanţă excepţională, pentru că prin ele se dovedeşte existenţa populaţiei româneşti în teritoriul de la nordul Dunării în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, când s-a petrecut contactul cu populaţia cumană, populaţie care la mijlocul secolului al XIII-lea este împinsă de mongoli în stepele Panoniei şi în Bulgaria. Dintre cuvintele de provenienţă cumană, Hasdeu reţine pe *aslam* „camătă", atestat în *Psaltirea Scheiană*, la Arsenie din Bisericani, la Varlaam şi Dosoftei, cuvânt care a dispărut din româna contemporană. Concluzia istorică este foarte importantă: *aslam* denumeşte o noţiune juridică, de unde rezultă că existau în ţările noastre forme de legislaţie şi de administraţie prin care se justifica împrumutul unui astfel de termen. La fel se explică pătrunderea lat. medieval *usura* în maghiară, a gr. biz. *κάματα* la slavii meridionali (şi la români), a goticului *leihvan* la vechii slavi etc. În cercetările ulterioare (începând cu *Influenţa orientală asupra limbei şi culturei române*, Bucureşti, 1900, a lui L. Şăineanu), etimologia cumană a lui *aslam* a fost respinsă, dar din cercetarea lui Hasdeu rămâne valabil principiul metodologic foarte important privind studierea cuvintelor împrumutate în relaţie directă cu organizarea socială, politică, economică, culturală a poporului, deci cu istoria în sensul ei foarte larg.

În cercetările lui Hasdeu revine adesea şi ideea împrumutului invers, din română în limbile vecine. Se ştie că de obicei s-a ignorat aportul pe care l-a avut româna la îmbogăţirea vocabularului altor limbi. Hasdeu arată, uneori cu lux de amănunte, că termeni păstoreşti ca *baci*, *brânză*, *urdă* etc. au pătruns prin păstorii români în sârbo-croată, bulgară, maghiară, slovacă, ucraineană, polonă etc. Lui îi datorăm observaţia (făcută mai întâi în *Cuvente de bătrâni*, I, 1879, p. 289–290) că în documentele maghiare din sec. al XIII-lea – al XIV-lea există numeroase nume topice compuse cu rom. *mal*, folosit pe atunci, după toate probabilităţile, cu sensul primitiv de „munte, deal" (comp. alb. *mal* „munte"): *Buch-mal*, *mons Baros-mal*, *Hurus-mal*, *Nyr-mal*, *Uj-mal*, *Zeg-mal* etc. Toate acestea sunt denumiri ale unor localităţi de munte, în care rom. *mal* e folosit ca un apendice toponimic de felul germ. *-berg*, sl. *-gora* etc. (v. şi N. Drăganu, *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei şi a onomasticei*, Bucureşti, 1933, p. 111–128). Această funcţie importantă a rom. *mal* în vechea toponimie maghiară dovedeşte prezenţa românească în aria Transilvaniei la venirea ungurilor.

5. Hasdeu concepe studiul organizat al vocabularului pornind de la grupuri terminologice legate de diferite domenii ale realităţii, mai exact de aspecte ale vieţii materiale a poporului.

În *Istoria critică*, se ocupase de cuvinte româneşti care denumesc locuinţa, veşmântul, armele. În acelaşi an cu apariţia volumului al II-lea al acestei opere (volumul cuprinde, de fapt, o singură fasciculă, de 67 de pagini), el publică în „Columna..." trei studii întinse privind termenii referitori la agricultură, păstorit şi viniculturǎ. Prin tematica şi materia lor, aceste studii sunt o continuare a *Istoriei critice*.

Grupul terminologic pe care autorul îl are în vedere nu este epuizat din punct de vedere cantitativ. El alege numai termenii care, prin originea lor, îi servesc pentru susţinerea unei ipoteze cu caracter istoric sau de psihologie populară. De exemplu, mulţimea de elemente de origine preromană în terminologia noastră pastorală e o dovadă că în Dacia „colonii latini au găsit o populaţiune indigenă ocupată mai cu seamă cu creşterea vitelor" (I, p. 224). Această foarte preţioasă constatare privitoare la păstorit ca îndeletnicire de bază a populaţiei băştinaşe a Daciei a fost făcută pentru prima oară de Hasdeu, prin analiza etimologică riguroasă a vocabularului autohton din română. Facem această precizare pentru că, la începutul secolului nostru, Ovid Densusianu şi unii elevi ai săi se vor dedica stăruitor studierii păstoritului şi terminologiei legate de această străveche ocupaţie a românilor. Cuvinte ca *baci*, *brânză*, *stână*, *traistă*, *urdă* etc., aparţinând vocabularului de origine traco-dacă, sunt cercetate de el în amănunţime. Argumentele aduse de Hasdeu că *stână* e autohton nu diferă în esenţă de cele pe care le invocă astăzi cei care contestă originea slavă a acestui cuvânt. Etimologia pe care o stabileşte el pentru *brânză* e mult mai acceptabilă decât toate supoziţiile făcute în secolul nostru.

Alături de cuvintele din substrat, terminologia pastorală cuprinde şi un bogat stoc de termeni de origine latină. Hasdeu aminteşte de *ariete*, *berbece*, *capră*, *caş*, *cheag*, *păcurar*, *păstor*, *staul*, *turmă*, *unt*, *zer* etc. Lista elementelor date de el, ca autohtone sau latine, poate fi mult lungită. Caracterul preponderent latin şi traco-dac al terminologiei româneşti privind creşterea animalelor, pus în lumină de Hasdeu, a fost temeinic aprofundat în numeroase cercetări lingvistice care s-au făcut ulterior.

În legătură cu terminologia agriculturii, Hasdeu constată că, în bună parte, şi aceasta e moştenită. Sunt de origine latină numele de cereale: *grâu*, *secară*, *mei*, *orz* (dar *ovăz* e slav), cele legate de morărit: *moară*, *făină*, numele de animale domestice: *bou*, *vacă*, *viţel*, *junc*, cele de acţiune şi de unelte agricole: *a ara*, *a semăna*, *a treiera*; *jug*, *furcă*, *secere*, numele care se referă la solul agricol: *agru*, *arie* etc. Se adaugă la acestea o mulţime de expresii constituite pe baza termenilor agricoli. Exemplele date de Hasdeu pot fi înmulţite şi, la fel, sferele semantice care compun acest domeniu terminologic.

Cu toate că lingvistului de azi chiar şi numai argumentele aduse de Hasdeu îi sunt suficiente pentru a susţine că românii au practicat agricultura în Evul Mediu ca o îndeletnicire moştenită, transmisă de la daci şi de la romani, totuşi marele nostru învăţat, consecvent cu teoria sa că românii s-au închegat ca popor mai ales în munţii din nordul Olteniei şi din Haţeg, deci într-o zonă improprie agriculturii, consideră că ei au deprins această ocupaţie de la sârbi, după secolul al VIII-lea.

Ipoteza sa se sprijină pe faptul că „aproape totalitatea terminologiei agricole a românilor este curat slavică": *plug, cobilă, grindei, cormană, plaz, raliță, brazdă, răzor, a îmblăti, țelină, ogor, târnăcop, polog, greblă, stog, snop, claie, lopată, coasă*. „În limba plugăriei române – zice Hasdeu – slavismele cele mai necontestabile sunt în proporțiune de cel puțin opt la zece către toți ceilalți termeni de orice altă origine" (I, p. 155). Concluzia că de la sârbi, și nu de la alți slavi, și-ar fi însușit românii agricultura s-ar sprijini pe faptul că numai prin sârbo-croată se pot explica în română cuvinte ca *raliță, cormană, grindei, ogor, răzor, plaz, stejer, claie, țarină* etc.

Hasdeu recunoaște însă că înainte de contactul cu slavii românii cultivau *mei*, o cereală care se aclimatizează ușor în zonele muntoase. Ei au menținut cuvintele latinești pentru celelalte cereale, fiindcă, zice el, „românii chiar în creierii Carpaților și le aduceau prin importațiune" din Occident. Agricultura propriu-zisă ar fi început să se dezvolte foarte târziu la noi, dovadă că din Țara Românească nu se exportau aproape deloc grâu sau alte cereale.

Dincolo de exagerările și erorile din teoria lui privind terminologia agricolă din vocabularul românesc și concluziile sale de istorie socială și economică, trebuie arătat că și în zilele noastre există unii lingviști și istorici care susțin că românii ar fi deprins agricultura de la slavi. E adevărat că ocupația de bază a românilor în Evul Mediu era păstoritul și că slavii excelau în practicarea agriculturii. S-a arătat de atâtea ori însă că păstoritul nu exclude, ci implică agricultura, că, altfel spus, românii, pe lângă creșterea vitelor, s-au ocupat permanent și de agricultură, o agricultură legată și impusă de păstorit. Îndelungata conviețuire cu slavii, urmată de romanizarea celor stabiliți la nordul Dunării, a avut ca rezultat îmbogățirea vocabularului românesc cu noi termeni care exprimau o tehnică mai nouă și mai bună în lucrarea pământului. Noi credem însă că în cele mai multe cazuri s-au produs simple substituiri de termeni vechi prin termeni noi, de origine slavă, ca, de exemplu, *plug*, prin care s-a înlocuit vechiul *aratru* (din lat. *aratrum*). Influența slavă a afectat aspectul formal, expresia cuvântului, nu conținutul lui, care a rămas neschimbat. Înțeleasă în felul acesta, influența slavă, ca orice influență externă, apare de proporții reduse.

Cercetările istorice, pe lângă cele strict lingvistice, au dovedit că în Dacia, încă din perioada preromană, se practica o agricultură dezvoltată. Terminologia fundamentală legată de agricultură fiind de origine latină reprezintă dovada cea mai sigură că românii cunoșteau această îndeletnicire cu mult înainte de contactul lor cu slavii. Dintre toate culturile de cereale, predominantă a fost la noi aceea a grâului; așa se explică de ce pluralul lui *grâu*, sub forma *grâne*, s-a impus cu un sens generic, de „cereale", „bucate" și chiar „pâine" (v. DA, s. *grâu*). Această întrebuințare a pl. *grâne* are paralele în unele limbi balcanice (și chiar în latină, pl. *frumenta* „grâne, bucate"), ceea ce nu înseamnă însă că grâul n-ar fi fost cultivat la noi în epocile vechi. La fel trebuie considerat și faptul că *grăunte* (cu var. *grăunță*), însemnând inițial numai fructul copt al grâului, a devenit termen generic pentru denumirea boabelor de cereale. Se zice *grăunte de grâu*, dar și *grăunte de secară, de mei, de porumb* etc. și, prin asemănare, *grăunte de mac*, și chiar *grăunte de nisip*,

de sare, *de praf* etc., fără a mai vorbi de întrebuinţările figurate care pornesc de la faptul că bobul de grâu este nu numai de dimensiuni mici, ci şi esenţial în structura plantei respective: *un grăunte de adevăr*, *un grăunte de minte* etc. Sensuri de acest fel avea şi lat. *granum* „grăunte de cereale, grăunte de sare, boabă de strugure" etc. şi, la fel, echivalentele lui *granum* din diferite limbi indo-europene. E important să arătăm că româna a moştenit din latină pentru denumirea acestei plante cuvântul *granum*, care însemna „grăunte", nu pe *frumentum*, numele propriu-zis al grâului ca plantă. Modificarea semantică prin metonimie (numele fructului pentru numele plantei) a lui *granum* trebuie să se fi petrecut pe terenul latinei balcanice, pentru că ne întâmpină şi în albaneză (*grurë*, *grunë*). Din punct de vedere fonetic, *granum* (rom. *grâu*) a pierdut pe *n* în condiţii greu de explicat. La fel s-a întâmplat şi cu *frenum* (rom. *frâu*) şi cu două cuvinte de origine traco-dacă, **brenu-* şi **perenu-*, care au devenit *brâu*, respectiv *pârâu*. La primele trei cuvinte din serie, *n* reapare la plural: *grâne*, *frâne*, *brâne*, forme care coexistă cu cele fără *n*: *grâie*, *frâie*, *brâie*. Am făcut această digresiune de fonetică istorică pentru a arăta că reflexul românesc al lui *granum* intră, ca structură sonoră, în grup cu alte cuvinte străvechi, de origine latină sau traco-dacă, a căror particularitate de evoluţie s-ar putea datora acţiunii substratului.

Prin urmare, vechimea culturii grâului în Dacia nu poate fi contestată. Studiul lui Hasdeu îşi păstrează însă valoarea metodologică.

Prin examinarea etimologică a termenilor legaţi de viniculturǎ, Hasdeu demonstrează că aceasta era o îndeletnicire străveche a românilor, transmisă de la daci şi de la romani. El constată că terminologia „viţei-de-vie" şi a „vinului" este latină şi traco-dacă în esenţa ei, cu adaosuri greceşti şi slave.

Păstrarea cuvântului *vie* (dial. *viñe*), din lat. *vinea*, e o dovadă că în Dacia cultura viţei de vie nu a fost întreruptă deloc după colonizarea romană. Sunt de origine latină: *vie*, *viţă* (*vitis*), *auă* (*uva*), *poamă* (*pomum*), *vin* şi *must*; despre *strugure* ni se spune că ar fi intrat în latină din greacă. De la traco-daci ar proveni *gordin* „o varietate de struguri dulci" şi *ravac* „mustul care curge întâi" (la acesta din urmă autorul va renunţa curând să-l mai atribuie substratului). Greceşti ar fi (*h*)*arag*, *aguridă*; *bute* şi *putină* ar proveni mai degrabă din greacă decât din germană. De origine italiană ar fi *butaş*, iar din germană, *liurcă* „vin stricat". Târziu, au pătruns din limbile slave moderne *teasc*, *poloboc*, *podgorie*.

Hasdeu aminteşte şi mărturiile anticilor privitoare la cultura viţei-de-vie în Dacia: Strabon zice că Burebista, „pentru a stârpi beţia în popor, s-a văzut silit a tăia viţele" (I, p. 182). Traian aduce din expediţia sa din Dacia o „admirabilă cupă aurită din corn de zimbru" (*ibid.*).

Deşi unele etimologii propuse de Hasdeu nu sunt convingătoare (vezi observaţiile noastre în notele la acest studiu, I, p. 323–324), concluziile generale sunt întru totul valabile. „Originile directe ale viniculturei noastre naţionale, conservate în documente şi mai ales în limba română, sunt latine şi dacice, pe lângă cari, dintre elementele posterioare, principalul rol se cuvine ingredientului bizantin din primii secoli ai creştinismului" (I, p. 187).

Cu cele trei studii asupra terminologiei păstoritului, agriculturii şi viniculturii, la care se adaugă cele din *Istoria critică*, despre care am amintit mai sus, Hasdeu

apare ca precursor al teoriei moderne a câmpurilor semantice. Bineînţeles, în cazul lui şi al altor învăţaţi contemporani cu el, această teorie trebuie considerată din perspectiva intuiţiilor foarte generale pe care le permitea stadiul atins de lingvistica secolului al XIX-lea. El a ajuns la această modalitate de studiere a vocabularului prin gruparea cuvintelor după criteriul referinţei la diversele aspecte ale realităţii, pornind de la concepţia că lingvistica trebuie pusă în slujba cercetărilor de istorie a civilizaţiei şi culturii.

6. Hasdeu a avut întotdeauna un mare interes pentru scrierile noastre vechi. „Numai prin studiul vechilor cărţi naţiunea română îşi va putea forma o limbă cultă", scria el în 1870, în acord cu concepţia celor mai mulţi cărturari români din acea perioadă. Hasdeu era conştient de faptul că nici istoria naţională, nici istoria limbii nu se pot elabora fără cunoaşterea temeinică a monumentelor de limbă veche. A descoperit multe texte, în ţară şi în străinătate, a întocmit ediţii remarcabile, a făcut studii de mare valoare asupra unora dintre scrierile noastre din sec. al XVI-lea – al XVIII-lea, a valorificat materialul de limbă veche atât în *Etymologicum*, cât şi în celelalte lucrări ale sale şi, în sfârşit, a întemeiat reviste cu conţinut filologic. Între 1864 şi 1868 publică cele patru tomuri din *Arhiva istorică a României*, o impresionantă colecţie de documente însoţite de comentarii istorice şi filologice. El a continuat publicarea de documente în reviste, în special în „Columna lui Traian". În *Cuvente den bătrâni* sunt reunite texte de limbă vorbită din secolul al XVI-lea, cu comentarii filologice, lingvistice şi un glosar de valoare excepţională; în cadrul acestei culegeri e reprodusă şi *Cronica lui Moxa* (1620), apoi vechile texte populare (*Textele măhăcene* şi *Textele bogomilice*). Sistemul de editare folosit de Hasdeu în *Cuvente* este, după părerea noastră, ireproşabil.

În 1881, editează *Psaltirea* lui Coresi din 1577, un an mai târziu publică în „Columna" *Cronica* lui Zilot Românul, în 1882–1883 redă „extracte" din *Manuscriptul românesc din 1574 aflător la London în British Museum* (este vorba de *Evangheliarul* copiat de Radu din Măniceşti), iar în 1883, tot în „Columna...", *Anonymus Lugoshiensis. Cel mai vechi dicţionar al limbii române, după manuscriptul din Biblioteca Universităţii din Pesta.*

Se poate spune că Hasdeu este întemeietorul filologiei ştiinţifice româneşti. Din punct de vedere filologic, textele publicate de el sunt net superioare celor care apăruseră în „Arhiva românească" a lui Kogălniceanu, în „Magazinul istoric pentru Dacia", editat de Nicolae Bălcescu şi August Treboniu-Laurian, în „Tezaurul de monumente istorice pentru România" al lui Papiu-Ilarian, în „Uricariul" lui T. Codrescu. Doar *Analectele literare* ale lui Timotei Cipariu rezistă în alăturare cu impunătoarea operă filologică a lui B.P. Hasdeu.

În aceeaşi ordine se înscriu şi studiile filologice pe care le-am reprodus în ediţia în două volume din 1988.

În 1862 (şi din nou în 1864) publică *„Rugăciunea Domnului" scrisă româneşte cu litere latine în 1594 de către vel-logofătul moldovean Luca Stroici.* Boierul moldovean scrisese rugăciunea domnească la cererea polonezului Stanislav Sarnicki, care o publică în 1597, în corpul unui volum de istorie, unde o descoperă

Hasdeu, cu ocazia „unei călătorii în părțile Galiției". Rugăciunea *Tatăl nostru* era, la acea dată, primul text românesc scris cu litere latine. Mai târziu, Hasdeu a descoperit alte variante cu caractere latine ale orației dominicale, dar niciuna de valoarea celei care aparține lui Stroici (vezi *Principii*, lecțiunea a III-a). Analizând amănunțit textul rugăciunii, Hasdeu arată că Stroici a dat literelor latinești valorile pe care acestea le aveau în ortografia italiană și polonă. Scopul publicării acestui text cu litere latine era de a se oferi învățaților străini o mostră de limbă română, de a se dovedi că această limbă e de origine latină.

S-a discutat mult în privința datei primelor texte românești cu litere latine. Se presupune că s-a scris astfel chiar înainte de impunerea chirilismului la noi, dar documentul concret de primă scriere românească cu litere latine de care dispunem astăzi este *Cartea de cântece*, apărută în 1571–1575 la Cluj, în tipografia lui Gáspár Heltai, foarte probabil sub influența calvinismului. În sec. al XVII-lea, cărțile românești cu litere latine se înmulțesc (cf. Gheție, Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985, p. 165–168, 214–218). Cu toate acestea, *Luca Stroici, părintele filologiei latino-române*, scrisă cu romantică ardoare patriotică, rămâne una dintre cele mai izbutite cercetări închinate istoriei culturii noastre. E semnificativ faptul că acest studiu apare la puțină vreme după ce scrierea cu alfabetul latin se oficializase în toate cele trei principate române.

Sub titlul *Spice pentru limba română*, Hasdeu publică în „Columna lui Traian" din cursul anului 1870 peste cinci sute de excerpte (propoziții, fraze și chiar texte mai lungi) din *Acatistul* lui Dosoftei, *Cazania* lui Varlaam și *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei, subliniind forme rare de limbă specifice textelor noastre vechi (fapte de fonetică, morfologie, sintaxă, formarea cuvintelor, vocabular, stil). Editorul nu analizează elementele subliniate, considerând că cititorul are cultura necesară înțelegerii și explicării lor. Acestea sunt atât de numeroase și de importante, încât pot constitui o amplă descriere a limbii române din sec. al XVII-lea, așa cum am încercat să arătăm în notele noastre, explicând o bună parte din faptele subliniate (vezi I, p. 294–309). Acest material imens, împreună cu celebrele *notanda* din *Cuvente den bătrâni*, reprezintă materia unui capitol important al operei de sinteză asupra istoriei limbii noastre. În operele elaborate de Ovid Densusianu și de Al. Rosetti aproape că nu există fapte de limbă proprii românei din secolele al XVI-lea – al XVII-lea care să nu fi fost remarcate mai întâi de Hasdeu.

Descendența latină a limbii române e bine pusă în lumină prin analiza etimologică a materialului din textele vechi. Hasdeu a comparat psalmul 77 din *Psaltirea* lui Coresi de la 1577 cu versiunea corespunzătoare din *Vulgata*, descoperind coincidențe surprinzătoare, ceea ce dovedește că, în ciuda modelului slav după care s-a făcut traducerea tipărită de diaconul de la Brașov, româna își păstrează neclintit caracterul latin. Abaterile de la modelul slavon ale traducerii s-au făcut în spiritul latin al limbii. Din acest articol răzbate și ideea că latinitatea limbii noastre e cu atât mai bine pusă în lumină cu cât monumentele de limbă la care ne adresăm sunt mai vechi: „Dacă limba noastră era atât de pură la 1577, cu cât și mai latinească trebuie să fi fost ea cu o sută de ani și mai sus? Oricum să fie, cine se îndoiește

despre originile noastre, citească pe Coresi. De acolo, sau mai bine zicând din totalitatea literaturei străbune de prin secolii XVI şi XVII, românul de astăzi poate soarbe cu lăcomie şi cu profuziune conştiinţa latinităţii sale" (I, p. 139).

Hasdeu este primul filolog român care susţine că textele vechi trebuie publicate integral, adică textul de bază laolaltă cu variantele existente şi însoţite de comentarii filologice şi lingvistice. El îşi exprimă nemulţumirea faţă de felul în care Kogălniceanu a conceput editarea vechilor cronici moldoveneşti. Dorinţa lui, ca şi a filologilor de mai târziu, era „de a vedea publicate toate cronicele române nu numai după textul socotit ca cel mai bun, ci încă cu variantele diferitelor manuscripte" (I, 147).

Hasdeu s-a preocupat încontinuu de problemele grafiei textelor vechi pe care le reproducea, intenţionând să elaboreze chiar un „tractat" de paleografie slavo-română. Documentele pe care le-a tipărit abundă în observaţii, unele de mare fineţe, privind particularităţile de grafie, interpretarea valorii diverselor litere (unele cu duble valori, altele fără valoare fonetică) şi a unor semne grafice speciale, cum este cazul paiericului etc. Constatări preţioase face în legătură cu felul hârtiei şi al semnelor de fabrică, cu calitatea cernelii, forma peceţilor etc. Asocierile cu particularităţi paleografice latineşti, greceşti, orientale etc. dovedesc o erudiţie extraordinară în domeniul filologiei a marelui nostru învăţat. Aproape că nu există text publicat de el pe care să nu-l fi însoţit de un riguros examen al aspectului exterior.

S-a spus mereu că partea filologică a operei lui Hasdeu este şi cea mai rezistentă. Criticii cei mai severi (Densusianu, Iorga) au recunoscut în Hasdeu pe cel mai de seamă filolog al nostru.

7. S-a susţinut de multe ori – pe drept cuvânt – că Hasdeu a fost primul nostru mare slavist, de fapt întemeietorul slavisticii la noi. El cunoştea bine toate limbile slave, inclusiv slava veche, şi era la curent cu cercetările slaviştilor din alte ţări: Šafařík, A. Veselovski, Jagić, Miklosich, Baudouin de Courtenay etc.

Se ştie că, în polemica sa cu A. de Cihac, Hasdeu a stabilit locul exact pe care îl ocupă elementele slave, ca de altfel tot felul de împrumuturi, în ansamblul vocabularului românesc, sprijinindu-se pentru aceasta pe principiul circulaţiei cuvintelor.

În revistele pe care le-a condus şi în *Arhiva istorică a României*, el a publicat un număr imens de documente însoţite de traducere, de comentarii istorice şi filologice, iar în multe cazuri şi de relevarea particularităţilor remarcabile de limbă. Pentru prima oară sunt cercetate elemente româneşti (nume de persoane şi de locuri, caracteristici fonetice şi chiar gramaticale, felurite construcţii de tip românesc) cuprinse în documentele slave anterioare cu mult celor dintâi monumente de limbă română. „Unicul mijloc autentic de a studia limba în formele sale până la jumătatea secolului al XVI-lea – scrie el – sunt crisoavele slave, în care străbunii noştri furişau totdeauna câte un cuvânt român, mai cu seamă reproducând numele proprii personale sau locale" (*Arhiva istorică a României*, I, nr. 1, din 8 august 1864, p. 2). Nu e lipsit de interes să menţionăm că în aceeaşi introducere-program din *Arhiva* el întocmeşte şi o suită de reguli privind tehnica editării documentelor (în special a variatelor tipuri de indici).

Un lung document reprodus în *Arhiva*, vol. III, 1867, p. 85–191, referitor la vlahii din nord-vestul Peninsulei Balcanice, emanat din cancelaria regelui Ştefan Duşan, de la jumătatea secolului al XV-lea, este însoţit de un excelent studiu asupra particularităţilor de limbă ale acestei populaţii româneşti asimilate cu vremea în masa sârbilor. Aceasta este cea dintâi cercetare asupra urmelor de limbă de la vechea populaţie de „români apuseni" pe care Hasdeu îi confunda de fapt cu aromânii. El anticipează cercetările întreprinse de Jirećek, Erdeljanović, Šufflay, Petar Skok, Nicolae Drăganu, Silviu Dragomir şi alţii asupra acestei populaţii romanice.

Folosim prilejul să menţionăm că în *Arhiva* Hasdeu a tipărit, între multe altele, traducerea românească a *Cronicii moldo-polone* a lui Miron Costin, apoi *Jurnalul* de călătorie prin Moldova şi Muntenia al lui Paul de Alep, „cel mai preţios document asupra vieţii domestice a românilor din sec. XVII" (manuscrisul e în arabă, traducerea lui Hasdeu urmează o versiune engleză), fragmente din *Învăţăturile* lui Neagoe Basarab, *Divanul* lui Cantemir, *Cronica de la Putna* etc.

În *Limba slavică la români până la anul 1400* (cu subtitlul: *Fragment din „Istoria culturei în Dacia"*), un studiu amplu (de 148 de pagini dactilografiate), publicat în revista „Traian", I, numerele din sept. – dec. 1869 şi nr. 2 din 1870, Hasdeu se ocupă, între altele, cu epoca şi împrejurările introducerii limbii slave bisericeşti la români, cu originea alfabetului cirilic, cu aşa-zisa *diplomă bârlădeană din 1134* (considerată ulterior un fals), cu un *Evangheliar* scris în Moldova la 1143, cu aşa-numitul *Text sacru de la Reims*, scris, după Hasdeu, tot în Moldova, prin sec. al XII-lea etc., urmărind permanent să stabilească rolul monumentelor slave de pe teritoriul ţării noastre pentru cultura veche românească (v. pentru detalii P.P. Panaitescu, *Rolul lui B.P. Hasdeu în slavistica românească*, în „Romanoslavica", VI, 1962, p. 235 ş.u.). În cea mai mare parte, *Limba slavică la români* este o lucrare depăşită; autorul ei nu a reeditat-o în volum separat şi nici n-a mai făcut, decât foarte rar, referiri la ea.

Hasdeu a studiat un mare număr de cuvinte româneşti comune de origine slavă, acordând o importanţă deosebită toponimiei noastre constituite din elemente de provenienţă slavă. Lui i se datorează constatarea că numeroase nume de locuri sunt, de fapt, date de români, deşi apelativele de la baza toponimelor au origine slavă. Importantă este şi teza, care de asemenea îi aparţine, că nu puţine sunt şi cazurile în care printr-un cuvânt slav se traducea un mai vechi toponim românesc; de exemplu, *Topolniţa* este o traducere a unui mai vechi nume topic *Plopi* (de origine latină); (v. pentru amănunte studiul nostru introductiv la *Istoria critică a românilor*, Ed. Minerva, 1984).

E locul potrivit să arătăm că Hasdeu a susţinut şi teza că unele cuvinte de origine latină s-au pierdut din română din cauza concurenţei cu sinonimele slave; de exemplu, adjectivul *dragă* ar fi, după el, o traducere a lui *biea* (din lat. *bella*), conservat astăzi în zona de sud a ţării: „Noi credem dară că în vocativul stereotip *dragă*, străin prin materie, dar curat românesc prin funcţiune, se conservă indirect anticul *biea*. Pretutindeni traducerea slavică a ucis originalul latin" (II, p. 397).

Hasdeu a arătat că în fonetică, morfologie, sintaxă nu există elemente slave, după cum nu există în aceste sectoare ale limbii române nici elemente maghiare, turceşti sau neogreceşti. Aceste influenţe au afectat numai vocabularul românesc.

Hasdeu nu a renunţat niciodată la ideea că elementele slave din română, considerate în ansamblu, se explică exclusiv prin raporturi de vecinătate între populaţiile română şi slavă, nu şi ca o consecinţă a procesului de asimilare etnică a slavilor stabiliţi la nordul Dunării. În studiul *Cum s-au introdus slavismele în limba română?* (subtitlu la *Baudouin de Courtenay şi dialectul slavo-turanic din Italia*, publicat în 1876), el reţine din cercetarea marelui lingvist rus constatarea că graiul coloniei de „turani slavizaţi" de pe valea Resiei (în Lombardia) are armonie vocalică, întocmai ca limbile fino-ugrice (şi, se pare, ca celta), de unde concluzia că acest grai ar fi un „amestec" de limbă slavă şi limbă turcică. Pentru română, importantă este mai ales observaţia rezultată din confruntarea elementelor italiene din acest grai cu cele slave din română, anume aceea că cuvintele de origine italiană din graiul resian „corespund mai toate p r i n s e n s cuvintelor slavice din limba română" (II, 237); de aici, concluzia următoare: „Dacă italismele la resiani nu provin dintr-un amestec etnografic cu italianii, ci numai dintr-un contact de vecinătate, apoi c u a t â t m a i v â r t o s nu provin dintr-un amestec etnografic cu slavii, ci numai din contact de vecinătate, slavismele la români" (II, 241). Ideea aceasta o mai susţinuse Hasdeu şi în *Istoria critică*, dar ştiinţa nu i-a dat dreptate: se admite, îndeobşte, că slavii de pe teritoriul României au fost asimilaţi în masa românească.

După părerea noastră, identitatea semantică a italienismelor din graiul resian cu a slavismelor din română se explică prin similitudini de cultură şi civilizaţie la cele două populaţii; trebuinţe materiale şi spirituale asemănătoare reclamau împrumuturi lexicale identice din punct de vedere semantic (de exemplu, la resieni: *dişepul*, *fiesto*, *gloria*, *invidious*, *superbious*, *temp* etc., din italiană, iar în română: *ucenic*, *praznic*, *slavă*, *zavistie*, *mândru*, *vreme* etc., din slavă). În acest fel trebuie explicat şi faptul că influenţa turcă s-a exercitat aproape uniform asupra limbilor balcanice.

După Hasdeu, ca şi după slaviştii de astăzi, influenţa slavă asupra limbii române nu s-a petrecut înainte de secolul al IX-lea.

În legătură cu geneza limbilor slave moderne, Hasdeu a susţinut idei originale, extrem de interesante. (Pentru acestea, vezi mai ales studiul, devenit clasic, *Strat şi substrat. Genealogia popoarelor balcanice*, publicat ca introducere la vol. II al *Etymologicului*).

Celelalte influenţe, maghiară, turcă, neogreacă, sunt discutate mai puţin în opera lui Hasdeu, din cauză că interesul lui s-a îndreptat cu precădere doar spre epocile străvechi ale evoluţiei limbii române, spre epocile pentru care trebuia dovedită continuitatea românească în spaţiul nord-dunărean. Aşa cum am mai arătat, întreaga operă lingvistică şi istorică a acestui mare învăţat este pusă în serviciul acestei cauze. Conştiinţa continuităţii, pe care a avut-o în toată istoria sa poporul român, trebuia susţinută, în epoca modernă, cu argumentele şi datele reale ale istoriei şi lingvisticii.

8. În anii ’60 ai secolului al XIX-lea problemele ortografiei erau la ordinea zilei. În publicațiile din toate centrele culturale românești se scria enorm asupra modului cum trebuiau formulate mai judicios criteriile pentru stabilirea normelor ortografice ale scrierii cu caractere latine. În virtutea tradiției scrierii cu chirilice, scriitorii susțineau, în general, o ortografie întocmită pe principii fonetice. Filologii, în schimb, concepeau o ortografie care să reflecte originea și evoluția limbii, deci norme întemeiate pe principii etimologice. Titu Maiorescu elaborează o ortografie „fonologică”, în care se reflectă opozițiile de sunete de la nivelul variațiilor flexionare ori derivative ale cuvintelor, motivate însă tot etimologic. E vorba, bineînțeles, de scrierea acelor sunete românești care nu existau în latină, dar erau rezultatul evoluției unor sunete latinești (*ș*, *ț*, *z*, *ă* etc.). Principiile lui Maiorescu stau la baza ortografiei actuale.

Intervențiile lui Hasdeu în problemele ortografiei reprezintă studii remarcabile de analiză fonetică și gramaticală, care derivă din concepția că limba are caracter sistematic. El s-a ocupat de diftongul *oa*, de formele articulate de feminin la genitiv-dativ singular și de *-u* final.

Hasdeu susține ortografia fonetică, aceasta fiind imperios necesară răspândirii culturii, a științei de carte: „Dacă literele n-ar reprezinta cuvintele cum ele sunt – scria în 1863 – vreau să zic dacă semnul n-ar corespunde întocmai cu sonul respectiv, apoi și citirea ar fi grea și lățirea culturei înceată, și literatura – ieroglifică și somnoroasă” (*O preîntâmpinare*, p. 49). Totodată, el precizează că „etimologia și ortografia sunt lucruri de tot diferite și adesea tot atât de contrazicătoare” (*ibid.*). În acord cu ideea promovării principiului fonetic în ortografie, Hasdeu propune, încă din 1860, ca diftongul *oa* să se scrie *ua*, așa cum se și rostește în toate zonele românești, inclusiv în dialectele din sudul Dunării. Motivarea scrierii *ua* este deosebit de interesantă: diftongul se constituie în vorbire dintr-un sunet închis (în cazul dat, *u*) și altul foarte deschis (*a*); există perechi minimale în care *ua* se opune lui *a* (nu lui *o*): *ruade – rade*, *duare – dare*. Închiderea lui *o* în *u* în cadrul diftongului (*oa – ua*) își găsește paralele în franceză, spaniolă, italiană, deci e un fapt romanic; de exemplu fr. *oi* (*roi*, *point*, *bois*) se rostește *u̯a*. Diftongul românesc *ua* corespunde sp. *ue* și it. *uo*: *muerte*, *suerte*, *puerta*; *scuola*, *suocera*, prin urmare scrierea *ua* se conformează nu numai rostirii reale, dar și evoluției diftongului în celelalte idiomuri romanice (de exemplu, lat. *porta* > sp. *puerta*, rom. *puartă*).

Pentru Hasdeu, faptul că diftongul poate intra în opoziție cu *o*, de exemplu *frumuasă – frumos*, *ruată – a roti* etc., nu e un motiv că trebuie să se scrie *oa*, aceasta pentru că și în spaniolă și italiană diftongii echivalenți, *ue*, *uo*, pot constitui perechi cu *o*: *muerte – mortal*, *buono – bontà* etc.

În concluzie, „legea fonetică, graiul viu și analogia limbilor surori neolatine” sunt dovezi suficiente pentru adoptarea scrierii *ua* a diftongului. Prin articolul *Cercetări ortografice*. 1. *Ua*, în care sunt expuse aceste idei, Hasdeu se apropie de înțelegerea rolului funcțional al sunetelor, intuiește deosebirea dintre fonetică și fonologie. Opoziția vocalică *ua* (*oa*) – *a* (*ruade – rade*), care se bazează pe fapte de rostire, va fi interpretată, în epoca noastră, ca opoziție consonantică (rotunjit – nerotunjit), ceea ce presupune că diftongul *oa* nu există. Opoziția *oa – o* la cuvinte

din aceeaşi familie sau la forme flexionare ale aceluiaşi cuvânt (*roată – a roti, frumoasă – frumos, floare – flori*), pe care Hasdeu o ignoră cu bună ştiinţă, pentru că pornea de la rostirea reală şi de la comparaţia cu limbile romanice, pune în lumină o relaţie derivativă, morfologică şi etimologică, fapt relevat, puţin mai târziu, de T. Maiorescu.

În legătură cu scrierea şi rostirea femininelor la genitiv-dativ singular articulat, Hasdeu formulează o regulă motivată gramatical: „Aşadar, putem admite ca un ce bine dovedit cum că în graiul român e greşit a scrie sau a rosti *babiĭ*, căci noi zicem *unei babe*, iar nu *babĭ;* e nu mai puţin greşit a rosti sau a scrie *femeieĭ*, căci noi zicem *unei femeĭ*, iar nu *femeie*; în fine, *cazul dativ-genitiv singurit nearticlat, către care se adauge ĭ, e criteriul formării cazului dativ-genitiv singurit articlat*" (*Rapsodii gramaticale*, I, p. 52). Pentru tipul de feminine în *-ie* (*filosofie, mândrie*), propune să se scrie la genitiv-dativ singular articulat cu *-ii* (doi *i* silabici): *mândrii*, pentru că la acelaşi caz forma nearticulată se scrie cu *-iĭ*. Cu dublu *-i* silabic recomandă să se scrie şi masculinele care au *i* în radical: *copii, fii* (la plural nearticulat: *copiĭ, fiĭ*). Regula dată de Hasdeu privind femininele în *-ie* este mai logică decât cea din ortografia actuală: *mândrie – unei mândriĭ – mândrii* faţă de: *mândrie – unei mândrii – mândriei*. Propunerea de a se face deosebirea între *i* silabic şi *ĭ* nesilabic, prin notarea cu semnul scurtimii a acestuia din urmă, s-a făcut şi cu ocazia discutării normelor ortografice stabilite în 1953.

În spiritul ortografiei aşezate pe principii fonetice, Hasdeu se pronunţă pentru eliminarea lui *-ŭ* final. Alecsandri şi Negruzzi admiteau scrierea cu *-ŭ* numai la pluralul verbelor, pentru evitarea omonimiei cu singularul: *eram* eu – *eramŭ* noi. Această excepţie, formulată de cei doi mari scriitori, e un pretext pentru Hasdeu de a întocmi un admirabil studiu asupra omonimiilor din gramatica românească, un tablou complet al situaţiilor în care s-ar impune scrierea cu *-ŭ* dacă s-ar aplica cu consecvenţă recomandarea lui Alecsandri şi Negruzzi.

Hasdeu s-a referit mereu la problemele ortografiei noastre; a făcut parte din unele comisii academice instituite pentru reglementarea ortografiei, a intervenit în câteva rânduri în dezbaterile pe această temă de la Academie. În „Columna" el a încurajat publicarea studiilor privind ortografia, reproducând chiar şi un remarcabil studiu al lui Schuchardt cu problemele ortografiei româneşti.

Cele trei mici studii pe care le-am reţinut în ediţia noastră din 1988 depăşesc cu mult valoarea unor simple cercetări de ortografie.

În privinţa normelor de scriere pe care le-a aplicat Hasdeu însuşi de-a lungul întregii sale activităţi ştiinţifice şi literare, e foarte dificil de făcut o apreciere globală. El s-a entuziasmat, pe rând, de teoriile lui Aron Pumnul, de recomandările lui Heliade Rădulescu, de latinismul ponderat al lui Cipariu, a acceptat, într-un fel, şi direcţia promovată la „Convorbiri literare" de către Titu Maiorescu. Se poate spune că până pe la 1880 Hasdeu este tributar mai tuturor orientărilor ortografice importante. Tendinţa generală este şi la el, ca la toţi marii noştri cărturari, de a se apropia, treptat, de o ortografie care să reflecte pronunţia reală a colectivităţii. Începând cu *Etymologicum*, scrisul său nu diferă, ca ortografie, de acela al contemporanilor. Principiile lui Maiorescu se impuseseră prin Academie.

9. Ne-am oprit în acest studiu asupra domeniilor lingvistice mai importante din opera publicistică a lui Hasdeu. Cele mai multe lucrări sunt de lingvistică teoretică şi, mai ales, de istoria limbii române; nu lipsesc însă nici cercetări care privesc celelalte ramuri în care s-a diversificat ştiinţa limbii în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Hasdeu nu a neglijat nici fapte de limbă actuală, considerând româna contemporană ca o fază normală a evoluţiei generale a limbii.

Foarte adesea, cercetările de lingvistică se împletesc, la el, nu numai cu cele de istorie, după cum am arătat mai sus, ci şi cu cele de folclor, mitologie, etnologie, în general cu cercetările de psihologie populară, în concepţia lui lingvistica fiind inseparabilă de celelalte ştiinţe sociale (v., de exmplu, studiul asupra etimologiei cuvântului *iele*, în *Principii*). Din acest punct de vedere, Hasdeu este unic în ştiinţa noasră. Nimeni nu a folosit ca el pretextul cuvântului pentru a atrage în câmpul cercetării un număr atât de mare de discipline. Totodată, pentru rigoarea demonstraţiei, el apelează şi la posibilităţile metodologice ale altor ştiinţe. „În linguistică însă – afirmă în capitolul de concluzii la studiul despre *ghiob* – ca şi în ştiinţele fizice, dintre cari ea face parte prin metodă, raţionamentul nu devine raţiune până ce nu-l verifică mai întâi un şir de experimente".

El a acordat întotdeauna atenţie specială descrierii obiectului desemnat prin cuvântul a cărui etimologie o căuta (v. de exemplu, etimologiile cuvintelor *baci*, *brânză*, *melc*, *a scorni*, *zimbru* etc.). Acest mod de studiere a originii cuvintelor se identifică întru totul cu metoda „cuvinte şi lucruri", teoretizată şi impusă mai târziu în cercetarea etimologică.

Hasdeu nu e izolat în epocă; e legat strâns, prin opera sa, de Şcoala Ardeleană, de curentul latinist, de spiritul „Daciei literare"; el ne apare ca un continuator al lui Cantemir, Petru Maior, Heliade, Cipariu. După părerea noastră, Hasdeu nu e cu nimic mai prejos de marii lingvişti europeni ai epocii.

La grandioasele proiecte pe care le formula în *Istoria critică* nu a renunţat niciodată; el a avut mereu năzuinţa de a cuprinde totul despre istoria românilor. El însuşi mărturiseşte că studiile asupra terminologiilor privitoare la îndeletnicirile străvechi ale românilor şi, în general, toate cercetările sale sunt o continuare a *Istoriei critice*: „Aceasta este metoda ce m-a condus în partea linguistică din tomul întâi al *Istoriei critice a românilor* şi în mai multe studii filologice publicate apoi în „Columna lui Traian" din 1873–74 cu menirea de a intra succesivamente în tomurile următoare ale operei cării am consacrat restul vieţii" (*Post-scriptum despre d. Cihac*, II, p. 147).

Opera lui Hasdeu a avut, încă de la început, un ţel patriotic constant, mărturisit de multe ori: dovedirea, prin cercetarea originilor şi evoluţiei limbii, a continuităţii noastre în cursul Evului Mediu în teritoriul pe care ne aflăm astăzi.

Trecând peste unele erori, inerente epocii în care a apărut, opera lingvistică şi filologică a lui B.P. Hasdeu este, după părerea noastră, mereu actuală.

Studiu introductiv (revăzut) la ediţia critică
B.P. Hasdeu, Studii de lingvistică şi filologie,
vol. I, II, Editura Minerva, Bucureşti, 1988

O MONOGRAFIE DIALECTALĂ MODEL

În anii '50 ai secolului trecut, cercetările de dialectologie deţineau un loc privilegiat în lingvistica românească, motivat, între altele, de necesitatea adunării unui material de limbă populară cât mai bogat pentru efectuarea marilor lucrări academice din planul institutelor de profil, Gramatica şi Dicţionarul. La revistele „Cum vorbim" şi „Limba română" se publica, pe atunci, vocabular regional cules din toate părţile ţării. În acest curent de orientare ştiinţifică se înscria şi *Graiul din Valea Crişului Negru*, teza de doctorat a lui Teofil Teaha, apărută în 1961, la Editura Academiei Române. Autorul a avut de model, ca mulţi alţi cercetători ai graiurilor româneşti, clasica monografie a lui Ovid Densusianu asupra graiului din Ţara Haţegului (1915). Totodată, el a profitat de îndrumările profesorilor Al. Rosetti, Emil Petrovici şi, mai ales, ale lui Dimitrie Macrea, distins discipol al lui Sextil Puşcariu. S-a adăugat aici, fără îndoială, atmosfera de entuziasm tineresc, favorabilă cercetărilor ştiinţifice, care domina atunci în Institutul de Lingvistică de la Bucureşti, întreţinută mai cu seamă de Al. Rosetti.

Graiul din Bihor, extrem de interesant prin arhaicitatea lui, le atrăsese atenţia, încă din secolul al XIX-lea, lui Miron Pompiliu şi G. Weigand, iar, mai târziu, lui D. Şandru, Emil Petrovici, precum şi unor etnografi şi folclorişti ai timpului. În treacăt fie spus, materialul cules de Miron Pompiliu, publicat în 1887 la „Convorbiri literare", a fost mult folosit de B. P. Hasdeu în *Etymologicum*..., marele învăţat având o aplecare specială spre graiurile din aria de vest a ţării (Oltenia, Banat, Crişana).

Teofil Teaha a anchetat 35 de persoane din 12 localităţi de pe lângă Ştei şi Vaşcău, din lungul Crişului Negru, aplicând un chestionar (fonetic, gramatical şi lexical) întocmit pe baza celor folosite de Sever Pop şi Emil Petrovici pentru ALR. La materialul obţinut prin anchetele efectuate în diferite perioade din anii 1955 şi 1956, el a adăugat, cum era şi firesc, propriile-i cunoştinţe din graiul matern, reevaluate din perspectiva lingvistului. Raportările comparative la datele din hărţile atlaselor ori la alte studii ale domeniului asigură certitudinea investigaţiilor proprii.

Graiul din Valea Crişului Negru, lucrare pe care am citit-o prima oară în manuscris, când autorul o pregătea pentru susţinerea doctoratului, este, pe drept cuvânt, una dintre cele mai valoroase monografii dialectale româneşti. Prin bogăţia de informaţii asupra graiului din zona Bihorului, se explică faptul că această carte se numără printre operele cel mai des citate din lingvistica românească din ultimii cincizeci de ani. Glosarul, care cuprinde aproape două mii de unităţi („în general, cuvinte necunoscute"), a fost în întregime inclus în dicţionarul-tezaur al Academiei noastre.

În prima parte a cărții, autorul face o descriere a foneticii și a morfologiei graiului, întemeindu-se pe materialul cules în anchetele personale. În multe cazuri, trăsăturile remarcate de el se regăsesc pe hărțile atlaselor ori în diverse texte folclorice. Dar prezentarea amănunțită făcută de Teofil Teaha creează imaginea individualității graiului (subdialectului) ca unitate aparte a dacoromânei.

Reținem din acest ansamblu, între altele, accentuarea *-úle* la vocativ (*omúle*), dezvoltarea lui *o-* inițial în diftong (*ṷărb*), păstrarea lui -^{u} (*u* scurt final), palatalizarea dentalelor *t*, *d*, evoluția diferită a africatelor *ĉ*, *ĝ* etc. Din capitolul de morfologie, sunt de remarcat, mai cu seamă, formele de imperfect de felul *știrém*, *berém* (constituite pe baza infinitivului), cele arhaice de perfect simplu (fără desinența *-ră-* la plural: *băum*, *băut*), conjunctivul perfect vechi (*vrę cânta*), participiul în *-ă* (*să fi știută*) etc.

În glosar ne întâmpină numeroase cuvinte vechi, unele de origine latină, altele din substrat. Iată câteva din grupul celor cu radical latin ori traco-dac: *boorişte* „loc de odihnă pentru vite", *brâncaş* „pălmaş", *buzariu* „botniță", *buzăza* vb. „a rotunji capătul unui trunchi de copac", *ceață* „albeață pe ochi", *ciump* (*stă* ~ „stă pe vine"), *cântă* (*urechea*) „îi țiuie urechea", *cotătoare* „oglindă", *custe* (~ *-te Dumnizău*), *duroare* „durere", *facatură* „naştere", *făuroaie* „februarie" (suf. *-oaie* e frecvent), *hamiş* „lacom", *iuă* „unde", *a se îneca* (despre câini) „a se muşca", *mulă* „cal mic şi gras; catâr", *nearcă* „maşteră", *pedestru* „infirm, bolnav de picioare", *priană* „aprilie", *a se sărbáde* (despre lapte) „a se sărbezi", *scaund* „scaun" (şi deriv. *scăundel*, *scăundeş*, *scăunduț*), *strâns* „zgârcit" (sens comun cu alb. *i shtrënguar*), *strigă* şi *strigoaie* „plantă ierboasă", *a se ştirici* (despre animale) „a deveni ştiră, stearpă", *t́elm* [*pielm*] „lamura făinii" şi vb. *t́elmui* „a cerne făină" (*farină t́elmuită*) etc. Am reținut, între multe alte observații care se pot face, construcțiile metaforice în care figurează *neauă*: *flacără de neauă*, *floci de* ~, *fluturi de* ~, *țârțari de* ~; la fel: *flutură neaua*, *flăcăreşte* ~, *flocăieşte* ~ „ninge rar".

În carte se adaugă o lungă listă de nume de persoane (sunt interesante cele în *-e*: *Craciune*, *Filipe*, *Todore*, *Valere*) şi un admirabil corpus de texte culese pe bandă magnetică şi transcrise după sistemul folosit de Emil Petrovici cu douăzeci de ani înainte.

Teofil Teaha a rămas toată viața consecvent cu pasiunea tinereții lui, cercetările de dialectologie. Contribuția sa, cu mare pricepere şi talent, la întocmirea noilor atlase dialectale (anchete, organizare de material, transcrieri de hărți etc.) este fundamentală. Se adaugă la acestea preocupările adiacente, privind, între altele, fondul lexical latin conservat în graiurile româneşti. Astăzi, ca întotdeauna, Teofil Teaha îmi apare ca unul dintre dialectologii de mare prestigiu ai ştiinței noastre.

Studii de dialectologie, istoria limbii şi onomastică
Omagiu domnului Teofil Teaha,
Bucureşti, Editura Academiei Române, 2011, p. 47–48

LIMBA ROMÂNĂ ACTUALĂ

ÎNTRE CRITICĂ LITERARĂ ŞI FILOLOGIE
(ÎNSEMNĂRI PE MARGINEA VOLUMULUI *FRAGMENTE CRITICE*, V, 2007, DE EUGEN SIMION)

Se ştie că unii dintre lingvişti au avut şi preocupări de literatură. Hasdeu, de exemplu, pe lângă opere de lingvistică şi filologie, fundamentale pentru ştiinţa noastră, a scris poezii, drama istorică *Răzvan şi Vidra*, nuvela *Duduca Mamuca*. Nicolae Iorga a fost nu numai un mare istoric, ci şi creator de literatură: poezie, teatru, proză. Ca filolog, el a descoperit, între altele, *Scrisorile din Arhivele Bistriţei* (de la începutul sec. al XVII-lea), *Scrisoarea lui Neacşu* (1521) şi chiar primul text albanez, o formulă de botez datând din 1462. Ovid Densusianu a întemeiat revista „Grai şi suflet" (de limbă şi folclor), dar şi „Vieaţa Nouă" (de literatură propriu-zisă), fiind el însuşi un recunoscut poet. Omologul său de la Cluj, Sextil Puşcariu, a publicat literatură în tinereţe: schiţe, nuvele, snoave, epigrame, povestiri, traduceri; *Juvenilia* (proză şi versuri, 1897). În 1978, i se editează un volum de *Memorii*. Puşcariu a descoperit, încă din 1918, talentul tânărului Lucian Blaga. Autorul *Poemelor luminii* „e un talent cu scânteie divină". Sunt bine cunoscute şi studiile lui asupra poeziei lui Octavian Goga, George Coşbuc, Şt. O. Iosif etc.

Dacă vorbim de literatură memorialistică, trebuie să notăm şi cele trei volume de *Memorii* ale lui Iorgu Iordan, elaborate într-un stil mai „moldovenesc", cu multe detalii. Al. Rosetti, un mare lingvist, a publicat *Note din Grecia*, o carte care a atras aprecierea lui G. Călinescu: „nişte telegrame sugrumate de emoţie, nişte strigăte de entuziasm". Ca editor, Rosetti a condus *Cultura Naţională*, apoi *Fundaţia Regală de Literatură şi Artă*: „Toate darurile pentru această operă [de editor] s-au unit în persoana sa: bibliofilia, pasiunea literară, informaţia artistică, cultura" (G. Călinescu).

Dintre lingviştii din generaţia de după al Doilea Război Mondial care sunt şi autori de literatură, e de reţinut, în primul rând, numele regretatului Ion Gheţie, cu un mare număr de romane şi nuvele. Marius Sala a publicat un volum de *Portrete*, iar Matilda Caragiu-Marioţeanu s-a ilustrat cu poezie aromânească. Cred că e potrivit să menţionăm că operele de specialitate ale multor lingvişti români sunt redactate într-o limbă literară de mare eleganţă.

La rândul lor, criticii şi istoricii literari de seamă nu au ignorat chestiunile de limbă. Judecăţile lor de valoare asupra literaturii sunt însoţite adesea de observaţii privind aspectele lingvistice ale operei. Sunt bine cunoscute studiile cu caracter lingvistic ale lui Titu Maiorescu. El a precizat bazele raţionale ale ortografiei noastre, a intervenit permanent în problemele scrierii şi ale cultivării limbii literare. Amintim, în treacăt, şi pe Dimitrie Popovici, cu observaţii foarte importante asupra

limbii lui Ion Heliade Rădulescu, pe Eugen Lovinescu, care, în monografia consacrată lui Costache Negruzzi, a pus în lumină ideile acestuia în legătură cu impunerea alfabetului latin şi cu direcţiile de evoluţie a aspectului normat al limbii.

Tudor Vianu este creatorul stilisticii literare româneşti: *Arta prozatorilor români* (1941). El a studiat pentru prima oară timpurile indicativului (prezentul, imperfectul, mai-mult-ca-perfectul) din perspectivă stilistică (v. şi *Probleme de stil şi artă literară*, 1955 şi *Problemele metaforei şi alte studii stilistice*, 1957). Vianu s-a ocupat şi de limba lui Anton Pann, Al. Odobescu, Al. Macedonschi etc. La George Călinescu, observaţiile de limbă, risipite prin toată opera sa de critică şi istorie literară, sunt exprimate prin fraze memorabile. De exemplu, în *Istoria literaturii române de la origini până în prezent* (1941), *Scrisorile de la Bistriţa* „sunt caracteristice prin stereotipia naivă a stilului, în care se amestecă *prospeţimi orale*". Tipăriturile lui Coresi „sunt de un mare interes cultural şi lingvistic, dar de o *valoare estetică nulă*". Iată o frază admirabilă, de mare concizie, privind originea latină a gramaticii şi a lexicului fundamental: „Astfel, tot ce priveşte situarea omului pe pământ şi sub astre, ca fiinţă liberă, civilă, cu instituţii şi viaţă economică elementară, categoriile existenţei în sfârşit intră în zona latină". Sau cu referire expresă la începuturile limbii culte: „Graiul coagulat al limbii literare române este acela muntenesc, care este *dialectul nostru toscanic*". *Istoria literaturii române* a lui Călinescu se deschide cu un capitol rezervat întâilor manuscrise şi tipărituri, precum şi formării limbii române. Observaţiile de limbă pe care criticul le face în studiile despre Creangă şi Eminescu sunt repetate mereu de exegeţii de mai târziu.

Referiri la problemele limbii întâlnim şi la alţi critici şi istorici literari din generaţiile mai vechi şi mai noi. Specializările stricte se impun însă din ce în ce mai mult, încât, spre mijlocul secolului trecut, sunt tot mai puţine personalităţile care cuprind spaţii ştiinţifice largi. Dintre criticii literari de astăzi, implicat direct şi în domeniul lingvisticii este Eugen Simion, care manifestă un interes constant pentru cultivarea limbii şi elaborarea mijloacelor de cercetare lingvistică. În cărţile sale sunt vizate adesea diferite laturi ale domeniului limbii, inclusiv originea şi evoluţia ei. Recentul său volum, *Fragmente critice.* V. *Sfârşitul literaturii?*, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, 2007, atrage atenţia prin numeroase fapte proprii limbii de astăzi, redate în stilul exemplar al criticului literar, ori al publicistului care întâmpină şi comentează creaţiile nou apărute.

La începutul anilor '90, Eugen Simion a susţinut cu insistenţă revenirea la unele norme ortografice abandonate prin reforma din 1952. Această intervenţie în ortografie nu a întrunit însă adeziunea tuturor oamenilor de cultură, în unele cazuri divergenţele având false motivaţii politice. În 2001, criticul scria cu dezamăgire: „La propunerea Academiei Române, s-a revenit ... la ortografia tradiţională (cu *â* şi *sunt*). Guvernul, sesizat, a recomandat aplicarea acestor reguli ortografice, acceptate, între alţii, şi de marele filolog Al. Rosetti, înainte de a muri. Ei, bine, recomandarea a fost primită în stilul nostru, adică: cine vrea, bine, cine nu, nu ... Aşa se face că azi funcţionează în România două sisteme ortografice. Unele ziare şi edituri au rămas la *î* şi *sînt*, altele (e drept, cele mai multe !) au revenit la *sunt* şi *â*. O

schizofrenie care nu cred că mai există în altă parte ... Ne batem la infinit pentru *î* şi *â* ... cu argumente, adesea, politice". După cum se ştie, scrierea cu *î* (din *i*) e tolerată acum numai la iniţială şi la finală de cuvânt, fără nici o condiţionare morfologică (exceptând compusele lexicale). Cele două forme *sânt* şi *sunt* nu au legătură cu ortografia, ele sunt variante reale justificate în planul istoric al limbii: *sunt* e un derivat secundar, prin ortografie, al lui *sânt*.

Ca pe oricare dintre noi, şi pe Eugen Simion îl irită teribil limbajul public în variantele orale difuzate prin televiziune ori prin presa scrisă. E un limbaj care ar merita să fie studiat – zice criticul – arătându-se „cum se ciocnesc cacofoniile, cât de frământată este topica « romglezei » noastre, cum se lovesc silabele şi se calcă în picioare prepoziţiile şi conjuncţiile şi, mai ales, cât de limitat este vocabularul presei noastre şi cât de abstract şi neatractiv tinde să devină" (p. 426). De remarcat că autorul procedează ca un lingvist, adică are în vedere toate compartimentele mari ale limbii: fonetic, gramatical, lexical.

La unele posturi de televiziune se aude adesea un limbaj cu insulte şi necuviinţe, un limbaj al inculturii, cu injurii şi calomnii insuportabile pentru cel care urmăreşte emisiunile. Fraza cu tropăituri şi zbierete, în care ultimele silabe sunt intonate impropriu, cu disperare, nu mai păstrează nimic din muzicalitatea limbii comune. „Ar fi trist – se exprimă privitorul, în persoana criticului – dacă democraţia românească ar impune stilul mitocanului naţional. Stilul individului care, fără ruşine, se răsteşte la mine de pe ecranul televizorului şi, în cearta cu adversarul său, rânjeşte ca prostul şi vorbeşte ca un birjar turmentat" (p. 428). Sunt opinii care, pentru altă epocă, ne amintesc de îngrijorarea lui Heliade, Negruzzi, Maiorescu ş.a. atât pentru adoptarea alfabetului latin, cât şi pentru cultivarea limbii literare. Şi stilistic frazele lui Eugen Simion se aseamănă cu scrisul, la fel de revoltat, al acestor înaintaşi.

Lui Eugen Simion îi aparţine, în calitatea sa de preşedinte al Academiei Române, iniţiativa redactării, în cadrul Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti", a unei variante noi, actualizate, a *Dicţionarului ortografic, ortoepic şi morfologic al limbii române* (DOOM, 2005), operă importantă pentru starea de astăzi a limbii. În *Cuvânt-înainte*, redactat de preşedinte, ni se arată cât de necesară este o asemenea operă acum când limba literară vorbită este supraîncărcată de greşeli: „DOOM-ul nostru apare, este limpede, într-un moment în care este mare nevoie de el. Nu trebuie să fii lingvist ca să-ţi dai seama că limba română s-a urâţit sau, mai bine zis, este *urâţită*, simplificată, traumatizată de unii vorbitori fără carte şi fără bun-simţ. Ce-i mai grav este faptul că nici limba oamenilor aşa-zis culţi nu este totdeauna armonioasă, corectă, *frumoasă* („frumoasă" ca atribut al exactităţii şi al capacităţii de a nuanţa). Este suficient să asculţi într-o seară vedetele de la TV pentru a-ţi da seama cu câtă graţie « jupoaie » bietele noastre cuvinte şi cât de anapoda plasează ele accentul în interiorul unui termen oarecare". Româna din ultimele decenii este invadată de numeroase anglicisme, cuvinte parazitare care alcătuiesc un adevărat jargon, *romgleza* (cuvânt creat după *le franglais*), pe seama limbii literare. Situaţia se aseamănă cu aceea de la începutul secolului al XIX-lea, când avalanşa, mai întâi de elemente neogreceşti, apoi franceze, provocase apariţia

unor adevărate jargoane, variante cu coloratură socială. Criticul este profund neliniştit de această nouă excrescenţă lingvistică: „« *Romgleza* »... este un jargon insuportabil care tinde să se împrăştie ca râia, şi să prostească, să urâţească limba". Şi continuă cu ironie: „Ascult seara târziu [la televizor] pe analiştii noştri politici. Ce băieţi deştepţi, ce păsărească veselă şi colorată vorbesc ei, cât de savanţi sunt, bieţii de ei! ... Au uitat, deodată, cuvintele vechi, folosesc acum numai termeni aleşi, « xenisme », toate traduse într-o *romgleză* frumos curgătoare şi limpede, limpede ca Ozana lui Creangă ..." Întrebările criticului vin nu numai dintr-o profundă indignare, ci şi dintr-un sentiment civic de ocrotire a limbii: „Dar *romgleza*? Dar jargonul nostru vesel şi elitist? Dar cei care evită pe *plin* pentru a zice *full*, ignoră buna, frumoasa *petrecere* pentru a merge la un *party*, sau, în loc de veşminte mai decente, preferă moda *topless*? ... Cu ei cum rămâne? Cum ocrotim româna literară de *romgleza* care o agresează din toate părţile?" (p. 46). El recomandă „celui care ţine un condei în mână sau vorbeşte în faţa microfonului să evite acest oribil jargon (*romgleza*) care sărăceşte şi sluţeşte limba literară" (p. 46). Am stăruit asupra acestor idei, folosind citate mai lungi, pentru că e vorba de o realitate dureroasă a modului în care e folosită româna în mediile culturale de astăzi, în special în televiziune, mijlocul modern cel mai puternic de influenţare lingvistică.

În aceeaşi calitate academică, Eugen Simion a stimulat elaborarea şi publicarea unor mari lucrări din planul Institutului de Lingvistică: o nouă ediţie a *Gramaticii Academiei*, un dicţionar complet în patru volume (MDA) etc.

Autorul *Fragmentelor critice* are o mare admiraţie pentru limba veche, domeniu cam neglijat în ultima vreme. Pentru Eugen Simion, *Biblia lui Petru Pavel Aron*, din jurul anului 1760 (manuscris tipărit de curând de către cercetători clujeni), este „o carte fundamentală pentru istoria limbii române ..., o încercare de a stabiliza şi îmbogăţi limba unei majorităţi latine într-o lume în care limba vorbită de această majoritate avea puţine drepturi de a se exprima public" (p. 294). Remarca de istorie socială, care porneşte de la originea limbii, este splendidă, fără echivoc. Mă opresc cu mare satisfacţie la rândurile de evocare a personalităţii lui Timotei Cipariu, care „susţine grafia latină pentru că ea ajută la cunoaşterea limbii şi a «geniului» ei. Doreşte să impună legi sigure în limbă, vrea, pe scurt, o gramatică temeinică". „Cipariu – consideră criticul – nu greşeşte prea mult când zice că o cultură naţională începe cu gramatica şi dicţionarul." (p. 297). Aceste două opere (plus ortografia) constituiau, de fapt, programul Academiei Române la înfiinţarea ei, în august 1867. E. Simion reproduce, în articolul consacrat lui Cipariu, discursul rostit cu acel prilej de învăţatul de la Blaj, care aduce un înflăcărat elogiu unităţii limbii naţionale, pe baza căreia urma să se dezvolte marea literatură a românilor.

La Institutul de Literatură „George Călinescu", Eugen Simion, ca director, a creat un nucleu de cercetători pentru studierea şi publicarea, cu toată acribia filologică, a textelor româneşti vechi. O atenţie specială acordă întocmirii, în cadrul Institutului, de ediţii critice ale literaturii române. El a apreciat întotdeauna ediţiile complete, făcute după toate regulile filologice. E un fapt notoriu că a coordonat publicarea, în condiţii excelente, a celor peste o sută cincizeci de volume ale

operelor scriitorilor noştri clasici. Gânduri de mare editor (în sens rosettian) îl conduc spre discipline conexe: e pe cale de a publica întreaga operă istorică şi filologică a lui Hasdeu (*Istoria critică*, *Etymologicum*, publicistica lingvistică şi filologică). De unde interesul său pentru filologie? Simion însuşi mărturiseşte că şi-a făcut ucenicia, ca filolog, în preajma lui Perpessicius, aproape cinci ani, începând cu ultimul an de studenţie. A transcris atunci manuscrisele prozei lui Eminescu (care a reprezentat şi prima sa carte): „A fost pentru mine, june student filolog, în pragul absolvirii, o şansă unică de a citi manuscrisele lui Eminescu şi de a mă iniţia într-o disciplină extrem de dificilă şi, în acelaşi timp, foarte onorantă pentru un intelectual român: editarea textelor eminesciene. Această experienţă a durat, cu intermitenţe, până în 1964, când am publicat prima carte, *Proza lui Eminescu*" (p. 273). La Academie, Eugen Simion a luat iniţiativa, demnă de mare laudă, de a se publica, în facsimile, *Caietele* lui Eminescu (circa 14.000 de foi): „*Caietele* ne pot spune atât cât suntem în stare să citim în aceste foi îngălbenite de timp, fragile ca nişte frunze uscate. Dar, atenţie! pe ele se află imprimată caligrafia unui geniu poetic" (p. 260).

Aprecierile asupra limbii scriitorilor de azi pe care îi prezintă în foiletoanele din acest volum constituie repere foarte importante pentru un examen analitic făcut după toate rigorile lingvisticii. Iată doar două exemple: Fănuş Neagu scrie „într-o limbă miraculoasă, dinamitată de metafore care adună la un loc gingăşiile şi mizeriile lumii într-o logodnă aproape mistică" (p. 285). Nicolae Iliescu („un prozator urban cu ochiul ager şi limba rea") „excelează în a surprinde limbajul străzii, oralităţile savuroase din cartier, jargonul gazetăresc ... Limbajul lui trece rapid de la concept la ocară, portretele bat spre caricatură, iar frazele sunt lipsite de lirism". Iliescu e „un prozator cu mâncărici la limbă" (p. 90). La textele lui Eugen Simion cititorul se întoarce întotdeauna cu mare plăcere, întocmai ca la o proză artistică. El însuşi spune într-un interviu: „Idealul meu este să fiu un critic drept şi, dacă se poate, să scriu în aşa fel încât să fiu citit din plăcere, *aşa cum este citit un scriitor* [subl. ns.]. Proza criticilor poate atinge mari performanţe" (p. 564). Care sunt performanţele stilistice în scrisul lui E. Simion? E o întrebare pe care mi-am pus-o mai ales acum, citind acest volum de *Fragmente critice*. Cred că trăsătura cea mai importantă prin care se defineşte stilul acestui mare critic este una de natură sintactică (evident, cu implicaţii în structura stilistică a textului), anume *predominanţa construcţiilor interogative*. Aproape în fiecare dintre cele peste o sută de articole se află câteva propoziţii interogative. Există şi titluri de articole formulate ca întrebări. Chiar subtitlul cărţii e redat printr-o interogativă: „Sfârşitul literaturii ?" Articolul *Forma mentis*, publicat, iniţial, în 2001, e alcătuit aproape numai din fraze interogative. E vorba, în acest caz, de întrebările care vin din meditaţia asupra condiţiei tragice a existenţei noastre, asupra chinului permanent spre atingerea, prin ştiinţă şi progres, a unui ideal moral: „Rămâne doar întrebarea: având toate acestea, de ce n-o fi omul, oare, până la capăt fericit? De ce omul de ştiinţă, modelul societăţii moderne, nu aduce fericirea la care omul obişnuit aspiră? Nu cumva a scăpat ceva (ceva important) din vedere atunci când a alcătuit formula de viaţă, modelul de existenţă, *forma mentis*? Să ne gândim: omul de ştiinţă n-a pierdut din

vedere, oare, pe preotul din ecuaţia lui Dumézil? Adică pe păzitorul bunurilor morale şi spirituale ?!" O definiţie a naturii umane implică în mod necesar o constantă interogativă: „Dar care este natura omului? ... Omul este o fiinţă care-şi pune întrebări ... şi natura lui este o reţea de interogaţii. Omul este, aşadar, un spirit interogativ ... este un raport de raporturi ..." (p. 50).

În textul la care ne referim predomină, însă, după cum e de aşteptat, interogativele cu valori afective, adică cele optative, potenţiale, deliberative ori dubitative (varietăţi înregistrate în gramaticile descriptive). Mai frecvente mi se par interogativele retorice, prin care, de obicei, se comunică un adevăr incontestabil, de fapt un enunţ redat sub forma unei întrebări. Unele interogative, încărcate de afectivitate, amintesc de fraza romantică a lui Hasdeu. Citez din *Fragmente*: „Unde este, acum, temutul Jean Ricardou, care teroriza prin anii '70 colocviile literare pariziene ...? Unde sunt toţi acei mici despoţi ai noii critici ... ?" (p. 21). „Ce-a devenit Madame Bovary în zilele noastre? Pe cine mai seduce Julien Sorel? Dar Ion al Glanetaşului" (p. 40).

Într-o splendidă pagină de amintiri (v. art. *Noi, ploieştenii ...*, 266) ne întâmpină un lung şir de interogative prin care se creează o atmosferă sentimentală, cu iz romantic, plină de duioşie, de regret, de nostalgie pentru anii frumoşi ai adolescenţei.

Eugen Simion este profesor, un specialist care vorbeşte de la catedră, prin urmare expunerea sa are în vedere un auditor care trebuie convins de adevărurile comunicate. Apelul la interogative este calea cea mai sigură de captare a atenţiei şi de convingere: „Ce concluzie putem trage din această rapidă privire asupra fenomenlui literar românesc" (p. 23). Aceasta ar fi, cred, o explicaţie a abundenţei de propoziţii interogative. Se adaugă aici faptul că Eugen Simion îşi asumă responsabilitatea de a-i convinge de adevărurile pe care le susţine nu numai pe propriii studenţi, ci şi pe confraţii, de regulă adversari de idei, adică pe cititorii, cu bune sau rele intenţii, ai „fragmentelor" sale critice din săptămânale literare ori culturale.

În aricolele cu caracter eseistic problematica însăşi a temelor dezbătute reclamă apelul la „stilul" interogativ, care reflectă mai bine frământările, îndoielile, incertitudinile, căutările de soluţii salvatoare, toate acestea comunicate unui presupus partener.

Cu aceeaşi intenţie, de convingere a unui prezumtiv preopinent, sunt atrase numeroase elemente de limbă vorbită, care măresc capacitatea expresivă a textului şi-i asigură calitatea de text adresat. Iată câteva exemple luate la întâmplare: *nu de ieri de azi*; *ce-i de făcut ?*; *nu-i vorbă*; *nu mi-i ruşine* să mărturisesc că *mi-i dor* de un roman care să construiască *fir cu fir* istoria unei inimi oneste; dacă *o ţinem aşa, maţu-gaia*, la infinit; nu cred *în ruptul capului*; *ruşinea pământului*; *mă ia peste picior*; pamflet *de trei parale*; *strâmbă din nas*; *de colo, colo*; *cu una, cu două*; despre omul Marin Preda ... aţi auzit fel de fel de lucruri groaznice în ultimii ani: *că* era zgârcit, *că* era scârbos, *că* nu avea talent, *că* a fost un conformist, *că* a răspuns la comanda zăvozilor ideologici ... (p. 66); *între noi fie vorba*; *Doamne fereşte!*; *otova* etc. Unele fapte de oralitate proprie limbajului urban ne duc cu

gândul la Caragiale: *Europa este cu ochii pe noi*; primesc un telefon, *de la cine credeți?* de la Alex. Ivasiuc, bineînțeles; *care va să zică*; azi *n-am treabă, la 12 trecute fix* voi fi acolo; *răsplata jertfei patriotice*, de !...; *avem şi noi, cum s-ar zice, „fenicienii" noştri* etc. Bineînțeles că astfel de elemente de limbaj periferic sunt introduse în text cu intenții stilistice. Articolul *Schiță de autoportret* (p. 268) e construit, ironic, pe clişee lingvistice caragialeşti: care, *nu-i aşa*, nu pierd vremea; am *un amic* (*nu-i dau numele, persoană însemnată!*); el nu acceptă, *mă-nțelegi, să fie contrazis*, se manifestă *violent*; *amicul, vechiul meu amic*; *îşi pierde uzul rațiunii*; *un cetățean onorabil;* complicitate cu *puterea asasină*; *mitocanii* politici; devin *criminel*; ca *nişte loaze* ce eram etc.

În scrisul lui Eugen Simion există câteva cuvinte preferate, care apar cu mare frecvență: dintre acestea, aş reține în special subst. *propoziție*, folosit cu un spectru semantic foarte larg: „idee, părere, concept, judecată, principiu, normă, propunere, enunț, afirmație, constatare". La fel: *mit* (şi *mitic*); *diarist, diaristică, diarism* (cuvânt nou, înregistrat în DLR, serie nouă, în ms., dar fără trimitere la o sursă); *în fine*.

Eugen Simion este un mare critic, în ordinea Călinescu, Lovinescu, Vianu, „idolii" săi mărturisiți. În scrisul său limba literară capătă strălucire, frumusețe, eleganță: [Pentru mine] „scrisul a devenit, apoi, în egală măsură, o bucurie a spiritului şi o povară insuportabilă; trăiesc şi azi aceste ipostaze; în fine, am ajuns să cred că, dacă nu scriu, nu mai am nici o altă justificare că exist pe pământ. Nu-i o laudă, este o propoziție mai degrabă tristă. Profesia de scriitor este dură, ne acaparează timpul şi ne interzice toate celelalte ispite. De ce scriu? Ca să zic o vorbă mare, aş spune că scriu pentru că nu mai pot trăi fără acest artificiu" (p. 533).

10.VII.2008

PERSPECTIVĂ LINGVISTICĂ ASUPRA OPEREI LUI CONSTANTIN NOICA

Opera[1] lui Constantin Noica poate fi cercetată şi din perspectivă strict lingvistică, pentru că, după cum se ştie, concepţiile sale se întemeiază, în bună măsură, pe datele reale ale limbii. Fără să fie lingvist, totuşi era bine informat în problemele de bază ale structurii şi evoluţiei limbii noastre. Elementele de detaliu lingvistic (cuvântul cu componentele lexico-gramaticale şi posibilităţile de combinare în cadrul enunţului) se întâlnesc permanent în cercetările sale. Noica se sprijină pe bibliografia clasică fundamentală a lingvisticii româneşti. Se pot reţine câteva dintre aprecierile lui privind cărţile la care face trimitere mai frecvent. Sunt trimiteri făcute cu uimirea învăţatului din afara disciplinei: *Limba română* a lui Sextil Puşcariu (Bucureşti, 1940) este „o carte unică ... atât de învăţată şi înţeleaptă" (*Cuv.*, p. 120), iar *Încercare asupra semasiologiei limbei române* a lui Lazăr Şăineanu (Bucureşti, 1887) este „una din cărţile cele mai frumoase ale culturii noastre" (*Rost.*, p. 261). Elogiază cartea lui Şăineanu, primul tratat de semantică din lingvistica europeană, pentru că sensurile cuvintelor sunt domeniul predilect al viziunii filozofice. B.P. Hasdeu, pe care îl citează mereu, „este atât de învăţat încât îşi îngăduie câteodată să iasă din graniţele controlabilului" (*Cuv.*, p. 210). Se informează din dicţionarele lui Tiktin şi Şăineanu şi din DA, pentru materialul de limbă veche pe care îl conţin. Filozoful era atras miraculos de valorile prepoziţiilor româneşti şi de formanţii lexicali (prefixe şi sufixe), prin urmare era firesc ca el să considere volumele de *Studii şi materiale privitoare la formarea cuvintelor în limba română*, elaborate de Institutul de Lingvistică din Bucureşti (1960–1967) „o carte care n-ar trebui să lipsească din biblioteca nici unui cărturar român" (*Rost.*, p. 199). Noica îl admiră pe romanistul suedez Alf Lombard pentru cercetările asupra pronunţiei limbii române şi citează în mod special studiul acestuia asupra viitorului popular, supraîncărcat de valori afective, de tipul *o să cânt*, publicat în revista lui Al. Rosetti „Bulletin linguistique" din 1939.

El urmăreşte cu meticulozitatea lexicologului originea cuvintelor, evoluţia şi filiaţia sensurilor, raporturile de sinonimie şi antonimie, încrengătura derivatelor lexicale, apartenenţa gramaticală, valorile concrete şi abstracte, motivaţiile externe ale evoluţiei, adăugând, uneori, conturul câmpului semantic în care figurează vocabula în discuţie. Materialul pe care îl supune viziunii sale e „descoperit", mereu cu mare uimire şi bucurie, în dicţionarele fundamentale şi în textele vechi.

---

[1] Abrevieri: *Cuv.* = *Cuvânt împreună despre rostirea românească*, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1987; *Sent.* = *Sentimentul românesc al fiinţei*, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1978; *Rost.* = *Rostirea filozofică românească*, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1970.

Lui Noica îi sunt familiare vechile manuscrise, tipăriturile lui Coresi şi cărţile cărturarilor din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea: Varlaam, Dosoftei, Grigore Ureche, Miron Costin, Neculce, Cantemir. El „a citit şi a recitit toată cultura noastră veche bisericească şi laică", ne asigură discipolul său Alexandru Surdu (*Comentarii la rostirea filosofică*, Braşov, 2009, p. 81). Profunzimile eminesciene, ale „omului deplin al culturii româneşti", îl fascinează permanent, dar „cealaltă faţă a lui Eminescu numai caietele, *în întregul lor* [subl. ns.], ar putea-o arăta" (*Rost.*, p. 227). Se ştie cu câtă insistenţă recomanda pulicarea, în facsimile, a „caietelor", fapt realizat astăzi cu strădania acad. Eugen Simion.

Pentru Cantemir, avea o mare admiraţie, acesta fiind creator de cuvinte culte în română. Reţine din lexicul lui cuvintele create prin calc de la radicale indigene: *ceinţă* (ce este, estime), *câtinţă* (cât este) şi *feldeinţă* (fel de), denumind esenţa, cantitatea şi calitatea lucrurilor. Ele sunt foarte utile ca denumiri ale unor concepte din filozofia grecilor antici.

Filozoful avea un adevărat cult pentru limbajul rural, în ipostaza vorbită sau poetică. „Să nu uiţi limba satului!" scrie el ca un îndemn care are, parcă, acoperirea lui Lucian Blaga şi mai ales a lui Hasdeu, care arătase, în prefaţa de la vol. al II-lea al *Etymologicului*, că vorbirea românească adevărată se află „în cătune, în colibe, în bordeie". Generalizând, Noica adăuga faptul că limbile s-au plămădit „la nivelul de jos al istoriei ... şi de acolo mai ales, nu din aspectul cult al limbilor, îşi trag materia învăţaţii" (*Cuv.*, p. 121). Este o observaţie elementară, întrucât limba culturii scrise se întemeiază, în bună parte, pe limba culturii populare.

Într-un excelent articol, *Gânduri despre sat şi fsat* (*Rost.*, p. 256–260), reproduce o propoziţie din *Psaltirea Scheiană* (ediţia lui I.-A. Candrea, din 1916): „Lumina ta şi adevărul tău băgară-mă (să mă ducă) în pădurea sfântă a ta şi în fsatele tale", pe care o însoţeşte cu un comentariu prin care gândirea filozofului se întâlneşte cu aceea a lingvistului şi a istoricului: „Este, parcă, în cuvintele acestea, o istorie a limbii noastre: o limbă a pădurii, de păstori, de călători cu turmele, de o parte ... şi, de altă parte, o limbă a stărilor şi aşezărilor, a satelor". Rezultă de aici o idee admirabilă preluată, între alţii, de la Ovid Densusianu: româna este, la origine, idiom al păstorilor transhumanţi şi, totodată, al comunităţilor din aşezările stabile, din „satele creatoare de civilizaţie şi folclor, sate-univers, sate ancorate în veşnicie" (aluzie la Blaga), sortite schimbărilor profunde în timpurile noastre. Fraza filozofului e gândită în termeni opozabili: *păduri*, *păstori*, *călători* de o parte şi, de alta, *stări*, *aşezări*, *sate*. Aşa s-ar explica faptul că româna are mulţi termeni care exprimă mişcarea dintr-un loc într-altul (de exemplu, *cale*: *a fi cu cale*, *a găsi cu cale*, *a ţine calea*, *afară din cale*), dar, totodată, şi termeni ai aşezării locului (de exemplu, *om cu stare* „om avut, care este aşezat la averea sa", ori *din capul locului*). În altă parte, mărturiseşte că îl urmează pe Puşcariu, scriind că „ceea ce ne deosebeşte pe noi, cel puţin în sânul popoarelor romanice, este că ne-am format limba în rusticitate, dacă nu chiar în pastoral" (*Cuv.*, p. 120). „Limba română are evoluţia cea mai naturală; ea n-a fost stânjenită de prezenţa continuă a latinei clasice, ca alte limbi romanice" (Id., p. 119), primenite mereu de inovaţiile latinei medievale.

Aspectul literar al limbii, româna culturii, a cărților tipărite (cu intenții stilistice) începe cu Coresi, nu târziu, în secolul cronicarilor moldoveni, cum cred unii istorici literari: „Coresi – zice Noica cu siguranța pe care i-o dau exigențele istoriei – face începătura culturii acesteia românești”, împrumutând chiar un cuvânt de-al cronicarilor (*Cuv.*, p. 113). Concepția că izvoarele normelor limbii literare se află în tipăriturile din secolul al XVI-lea este susținută de majoritatea lingviștilor noștri, de la Hasdeu, până astăzi.

O problemă importantă care nu putea lipsi din scrierile lui Noica, mai ales că aceasta era în dezbaterea multor lingviști de după al Doilea Război Mondial, privește procesul modern al relatinizării limbii, orientarea aspectului ei cult spre romanitatea occidentală. El se exprimă de astă-dată în imagini care amintesc de I. Heliade Rădulescu și Costache Negruzzi: „Când, în veacul al XIX-lea, legăturile noastre cu restul lumii s-au refăcut, latinitatea limbii s-a regăsit nu numai ca obârșie, dar și în act, prin absorbirea ca din cămările proprii a numeroase cuvinte din limba-matcă, latina, și limba-soră, franceza” (*Sent.*, p. 10).

Sub raport strict lingvistic, Noica e un istoric, pentru că faptele de limbă la care face referire sunt considerate în evoluția lor completă, de la origini până în epoca modernă (v., de exemplu, articolele privind cuvintele *cumpăt*, *temei*, *troian*, *cumpli* etc.). Din acest punct de vedere, el e îndatorat lui Ovid Densusianu și lui I.-A. Candrea, profesorii săi la Facultatea de Litere și Filosofie; de asemenea, lui Hasdeu și Șăineanu și, mai ales, lui Sextil Pușcariu. De altfel, el însuși mărturisește că „nu te poți lipsi de istoria unei limbi”, vizând indirect unele tendințe antiistorice ale lingvisticii structuraliste.

În gândirea lui surprindem adesea ideea statorniciei românești la nord de Dunăre, în spațiul din jurul Carpaților. În tot cursul mileniului întâi, „prin acest spațiu – scrie el – au trecut și alte seminții, dar au trecut, numai. Noi am rămas în el” (*Sent.*, p. 10). Aceste idei, impuse demult ca locuri comune în lingvistica și istoria noastră, sunt reluate în aura filozofului, a învățatului venit din afara domeniului.

Noica susține, ca și alți învățați contemporani, că civilizația noastră a fost de expresie latină, că fondul lingvistic moștenit este purtător al formelor de civilizație și cultură latină. În contactul cu idiomurile învecinate, româna și-a dovedit rezistența structurilor latinești, adaptând cu ușurință elementele eterogene la normele de tip latin ale foneticii și gramaticii ei. Expresia literarizată a filozofului este elocventă în acest sens: „Vecinii de jos, din stânga, din dreapta, ne-au dat multe și admirabile cuvinte, dar toate s-au lăsat prinse în limba aceasta de origine latină” (*Sent.*, p. 10). Inovațiile, inerente evoluției, s-au asimilat cu fondul tradițional al limbii. În civilizația și cultura noastră, tradiția – precizează Noica în acord cu preceptele unui curent pur românesc din perioada de dinainte de război – a reprezentat un factor mereu activ. Natura culturii noastre folclorice s-a perpetuat de la un veac la altul, împletindu-se fericit cu noutățile culturale ale fiecărei epoci. Româna e receptivă la elementele noi, pe care le asimilează fără dificultăți cu fondul moștenit. Neologismele sunt „unidimensionale”, după expresia lui Noica, adică monosemantice, calitate prin care aspectul modern al limbii se eliberează de polisemantismul înăbușitor al unor cuvinte vechi.

La Noica ne întâmpină aceleaşi impresii asupra aportului influenţelor pe care le recunoaştem şi la unii mari scrritori. „Datorăm slavilor – scrie el – pentru viaţa sufletească şi ungurilor pentru viaţa intelectuală, spre a nu vorbi şi de cea administrativă, cuvinte alese, unele chiar esenţiale (*gând*, *a socoti*, *a chibzui*, *seamă* şi *hotar*, de pildă, sunt de origine ungară), iar dacă te gândeşti că din alte limbi, cum e cea turcă, de pildă, am luat numeroase cuvinte, dar nesemnificative aproape toate până la ridicol (*bacşiş*, *dandana*), te întrebi ... " (*Rost*., p. 241). Fraza pe care am citat-o aici aminteşte de felul în care interpreta influenţele G. Călinescu în primele pagini ale *Istoriei literaturii române*.

Odată împrumutate, unele cuvinte străine au avut în română o evoluţie spectaculoasă, necunoscută limbii de origine, intrând în diferite limbaje funcţionale, cum este cazul, aprofundat de Noica, al lui *hotar* (cu verbul *a hotărî*), din maghiară. Noica sugerează, cu acest prilej, o temă importantă pentru cercetările lingviştilor, aceea a comparaţiei dintre valorile semantice ale cuvântului împrumutat cu cele ale etimonului acestuia. Mediul lingvistic nou al împrumutului poate determina evoluţii semantice şi lexico-gramaticale neaşteptate.

În preocupările filozofului intră şi chestiunea raportului dintre cuvintele moştenite din latină şi sinonimele lor de origine slavă. Este întemeiată observaţia sa potrivit căreia termenul latin este mai rezistent decât echivalentul slav şi cu o dezvoltare semantică mai bogată. De exemplu, *a încerca* (lat. *circare* „a înconjura cu un cerc") şi *a cerceta* (lat. *circitare* „a da târcoale, a privi din toate părţile") s-au impus în faţa lui *a ispiti* (*ispitire*, *ispită*). Acesta din urmă, folosit cu o bogată pletoră semantică în textele vechi, a ajuns cu vremea la un singur înţeles, cel de „a pune pe cineva la încercare". La acest cuplu sinonimic se pot adăuga verbele slave *a iscodi* şi *a iscusi*, ambele cu semnificaţii glosate prin „a încerca; a pune la încercare", dar cu evidente evoluţii spre îngustime semantică.

Cuvintele *timp* şi *vreme* pun o problemă importantă privind limitele sinonimiei lexicale. Ele s-au păstrat împreună, dar cu evidente deosebiri stilistice în text: *timp* poate înlocui oricând pe *vreme*, are o suprafaţă contextuală mai mare şi a adoptat o mulţime de sensuri neologice, în schimb *vreme*, caracteristic graiului popular, a rămas la semnificaţiile vechi, fără să poată cuprinde întotdeanua contextele lui *timp*. De la *vreme* s-a format, totuşi, verbul *a vremui* (*vremea vremuieşte* = vremea trece, se scurge), cunoscut la scriitorii îndatoraţi limbii populare.

Noica se ocupă mai cu seamă de cuvintele vechi, polisemantice, care compun fondul principal de cuvinte. El urmăreşte evoluţia semantică a câte unui cuvânt mergând pe filiaţia sensurilor pe care le dau dicţionarele generale; saltul de la un sens la altul este pus în relaţie cu nevoile spirituale ale omului (v. *ispită*). În gândirea lui Noica lexicul e o macrostructură, constituită din aşa-numitele „câmpuri", cu relaţii între unităţi analogice cu cele contractate la nivelul foneticii şi al morfologiei. De altfel, în lingvistica actuală semantica nu mai aparţine în exclusivitate lexicologiei; sensurile lexicale propriu-zise sunt considerate laolaltă cu conţinutul morfosintactic al cuvintelor. Semantica lingvistică devine tot mai mult dependentă de semantica logică. Se ştie că în gramaticile raţionale, care apar în sec. al XVII-lea –

al XVIII-lea, după imboldul *Gramaticii de la Port-Royal* (1660), se aplică tot mai mult conceptele logicii la toate compartimentele limbii. Orientarea metodologică a logicii se întâlneşte încă în gramaticile tradiţionale.

Influenţat de Lazăr Şăineanu, Noica este atras de procesul lărgirii sensurilor, cum este cazul unor cuvinte de felul lui *lucru*, *întâmplare*, *a arunca*, *a cutreiera*, *a învăţa* etc., care, faţă de etimoanele laineşti, au suferit evoluţii semantice de nerecunoscut. *Lamură*, de exemplu, aproape a dispărut astăzi, în schimb o impresionantă extensiune semantică se observă la derivatul *a lămuri*. Invers, *petrecere*, cu numeroase semnificaţii în limba veche, a evoluat în direcţia sărăcirii semantice tot mai accentuate (v. *trecere, petrecere*, în *Cuv.*, p. 49–54).

Noica aduce în discuţie şi cuvinte care, în mod vizibil, s-au înnobilat ori s-au degradat din punct de vedere semantic. Exemplele luate de el sunt familiare lingviştilor: *dihanie* „fiinţă însufleţită; popor" (la Coresi), *sat* „vatră, lăcaş, sanctuar" (în vechile psaltiri), *cumineca* „a se împărtăşi" (şi dubletul neologic *comunica* < lat. *communicare*, cu diferenţe semantice), *mândrie* „înţelepciune" (în limba veche) etc. Trebuie precizat că, de fapt, nu cuvântul „se înnobilează" sau „se degradează", ci obiectul denumit, semnificatul.

Era de aşteptat ca la unele cuvinte atenţia filozofului să fie atrasă de evoluţia lor de la concret la abstract, cum este cazul, între altele, al lui *rost* (din lat. *rostrum* „cioc"), care însemna „gură" în limba veche, înţeles cu care s-a extins metaforic în terminologia concretă a industriei casnice, a războiului de ţesut şi a construcţiei casei. S-a produs apoi saltul spre abstract, însemnând „rânduială, scop, menire, raţiune, justificare". De la *rost* „gură" s-a format verbul *a rosti* „a pronunţa sunete cu ajutorul organelor vorbirii", care a căpătat, în var. *a rostui*, şi sensul de „a pune ordine, a rândui, a aranja". Ar fi interesant de urmărit semantica particulară a derivatelor în *-ui* de felul *rostui*, *vremui*, *păcătui* (după modelul împrumuturilor maghiare *făgădui*, *cheltui* etc.). Viziunea filozofului este adesea diferită de aceea a lingvistului. Particularităţile faptelor de limbă (structură, derivare, evoluţie, combinare în enunţ) sunt uneori interpretate diferit de îndată ce sunt scoase din matca propriu-zisă a lingvisticii.

Evoluţia elementelor de relaţie, mai exact a prepoziţiilor, care exprimă raporturile sintactice dintre unităţile propoziţiei, apare, în gândirea lui Noica, într-un fel oarecum diferit de al unui lingvist. El urmăreşte, de exemplu, soarta lui *spre*, care, de la înţelesul îngust al lui *super* „deasupra, peste", cu care era folosit în textele vechi („era lipit de lucruri", zice Noica), ajunge să pună în lumină mulţime de circumstanţe, toate constituite treptat, din cea spaţială: loc, timp, mod, instrument, scop, tinzând mereu spre valorile altor prepoziţii. Gradaţia presupusă de Noica, întemeiată pe citate din texte vechi (v. articolul excelent din DLR), ar face inutilă ipoteza că *spre* ar fi copiat unele sensuri după sl. *na* „spre, către".

Prepoziţia *către*, din lat. *contra* („cine nu e *cătră* noi, cu noi iaste", Coresi; sens etimologic), acumulează înţelesuri spaţiale largi, intrând, subtil, în atingere cu *spre*.

Ambele prepoziţii, *spre* şi *către*, se regăsesc întru câtva în polivalenţa lui *întru* (lat. *intro*), element de relaţie cu o evoluţie extraordinară, căruia Noica îi consacră câteva studii admirabile. Prepoziţie arhaizantă, folosită iniţial cu valoare

locală, exprimînd, adică, un „câmp" în spaţiul lucrului, *întru* ajunge să cuprindă întreg domeniul subordonării, preluând „în registrul ei aproape toate celelalte prepoziţii ale limbii noastre" (*Cuv.*, p. 304): timp (*într-un târziu*), instrument (*întru ajutor*), cauză (*într-un necaz*), scop (*întru întâmpinare*), măsură (*întrucâtva*), relaţie (*întru fiinţă nemărginit*), mod (*într-adevăr*), compl. indirect (*se preface într-un palat*). Ierarhizând exemplele oferite de *Dicţionarul* Academiei (articolul *întru* este admirabil redactat), concluzia filozofului este aceea că „aproape întreg universul circumstanţelor se lasă prefigurat prin *întru*" (*Cuv.*, p. 32). Foarte probabil că stăruinţa lui Noica asupra lui *întru* a fost susţinută de frecvenţa neobişnuit de mare a acestei prepoziţii în limba textelor religioase. În treacăt fie spus, în concurenţa cu prepoziţia *în*, *întru* a învins în aromână: *tru*.

În afară de construcţiile fixe adverbiale în care s-a integrat (*întru câtva*, *întruna*, *într-un fel*, *într-acolo*, *într-adevăr*, *într-adins* etc.), această prepoziţie apare şi în structura lexicală a verbului *a întruchipa* „a da chip lucrurilor", verb care dispune de o mare capacitate distributivă, în contexte extrem de variate. Interesant este faptul că Noica vede în actul creaţiei o ierarhie care s-ar reprezenta prin *chip – închipuire – întruchipare*; acest din urmă derivat, *întruchipare*, preia şi sensurile celorlalte două cuvinte. *Chipul* real şi *chipul închipuit* (ireal, ideal) se găsesc topite în semantica lui *întruchipa*. Lumea contemplativă (*a închipuirilor*) devine o lume a *întruchipărilor*.

De remarcat şi opoziţia *întru – dintru* exprimând pătrunderea (*în*) şi ieşirea (*din*) interiorul lucrurilor.

O idee care circula în gândirea filozofică românească şi pe care o întâlnim şi la Noica era aceea că „înăuntru culturii noastre fiecare sector aduce limpede câte o trecere în minor a lucrurilor. Ar fi interesant de urmărit – zice el – acest proces pe planul limbii: *pons*, de pildă, podul latinesc, care poate fi podul peste Dunăre sau cele de pe Tibru, sortite să dea numele de Pontifex Maximus, devine la noi *punte*. Drumurile de *care*, *carrariae*, devin *cărări*". El citează şi pe *Traianus*, care s-a păstrat în română prin intermediar slav, sub forma *troian*, cuvânt care a ajuns până la urmă la o semnificaţie mult degradată, aceea de „urmă de car". *Troian* (şi verbul *a troieni*) ar fi dispărut cu totul – crede Noica – dacă nu-l „salva" Eminescu: „Aduceri aminte / M-or troieni cu drag". Elemente de „degenerare" semantică (folosim o metaforă a lui Şăineanu) se află din abundenţă în studiile de semantică. Era util dacă motivaţia pentru această „degradare" semantică a cuvintelor Noica o punea pe seama faptului că latina devenise în Dacia un mijloc elementar de comunicare (*sermo vulgaris*, *latina rustica*) al populaţiei de păstori şi agricultori.

La nivel lingvistic scăderea „în minor a lucrurilor" trebuie înţeleasă şi ca preferinţă pentru diminutive. Noica vorbeşte în multe locuri de această categorie de derivate (*bădişor*, *depărtişor*), arătând că sufixele diminutivale exprimă nu numai valoarea micşorată a lucrurilor, ci şi, în plan abstract, admiraţie, dragoste, simpatie. Mai mult, după Noica, diminutivarea ar fi un semn al înfiinţării, al creaţiei, „căci orice creaţie e un fel de micşorare, de restrângere şi delimitare" (*Cuv.*, p. 209), mai exact, o trecere „din abstract în concret" (Id., p. 215), ca în exemplul lui *mândru* „înţelept", *mândruţ* „iubit". Despre derivarea cu sufixe diminutivale s-a scris mult

în lingvistica românească, încă din secolul al XIX-lea. Româna a moştenit din latină un număr important de derivate diminutivale. Prezenţa sufixului măreşte rezistenţa cuvântului în procesul de eroziune a segmentului final, de regulă neaccentuat. Creaţia poetică populară se află sub semnul diminutivelor şi, după modelul acesteia, chiar poezia cultă de până la Eminescu. După părerea noastră, preferinţa pentru diminutive este tot o particularitate a caracterului popular, colocvial al românei comune.

Influenţat în oarecare măsură de Sextil Puşcariu, el consideră că, sub raport lingvistic, acţiunile, stările, întreaga noastră existenţă se află sub dominaţia verbului. „Ceea ce ai în faţă – zice Noica – şi ceea ce eşti, ce se întâmplă şi ceea ce ţi se întâmplă, totul se lasă transpus, în limbă, în câteva sau în nesfârşit de multe verbe. Cunoaşterea, de la aceea a simţurilor până la gând, îţi pune înainte un univers de verbe; sentimentul te îneacă sub verbele lui, iar viaţa le sporeşte numărul, cu imperativele ei ... Vorbirea nu e decât umplerea golurilor din jurul câte unui verb" (*Cuv*., p. 113). De „agresivitatea" verbului – adaugă filozoful – limba noastră „se apără" prin „virtutea ei de a-l îmblânzi", folosind diverse procedee. Mai întâi, verbul e pus în ordinea substantivului sub forma infinitivului lung şi a derivatelor verbale cu suf. *-tor*, de exemplu: *grăi – grăire, grăitor*. Româna excelează „în uşurinţa de a face peste tot substantive verbale" (*Cuv*., p. 50). Se formează mai uşor substantive din verbe, decât invers, verbe din substantive. Procesul de formare a substantivelor din verbe se dezvoltă pe măsură ce limba devine mai cultă. Deci, substantivele de origine verbală sunt proprii mai ales aspectului cult al limbii. Aici s-ar putea face observaţia că există, totuşi, un tip important de derivate verbale caracteristice aspectului vorbit şi popular al limbii, nu celui cult, modern, elevat. E vorba de abstractele verbale (postverbale sau derivate regresive) care s-au ivit şi s-au dezvoltat ca urmare a procesului de dispariţie a infinitivului. În compensaţie, aspectul cult al limbii a revigorat prezenţa infinitivului. Alt procedeu „al îmblânzirii verbului" constă în adaosul unui mare număr de determinări adverbiale. Se ştie că româna, în raport cu alte idiomuri, are o anume sensibilitate pentru adverbe, în mod special pentru cele de mod. „Ai putea spune că viaţa e o chestiune de adverbe de mod – zice el – o chestiune de *poate*, *sigur*, *cumva*, *probabil*, *ca să zic aşa*, *tocmai*, *oarecum* sau *foarte*" (*Cuv*., p. 113). Pentru Noica e regretabil faptul că limba de azi nu a menţinut unele adverbe cunoscute în textele vechi: *avremi* „din când în când", *cătelin* „încet, liniştit", *de-a firea* „într-adevăr", *estimp* „anul acesta" (*Cuv*., p. 112), care, totuşi, se mai aud în vorbirea populară ori în graiurile periferice.

După opinia lui Noica, substantivarea verbului şi determinarea adverbială nu numai că estompează forţa „agresivă" a verbului, dar, totodată, dispensează limba de procedeul lexical al compunerii, procedeu greoi, foarte dezvoltat în limbi ca germana, greaca, albaneza ş.a. În româna populară, cuvintele compuse transmise din latină sunt foarte puţine. Cele din textele vechi, create după model slav ori grecesc, nu s-au păstrat. După Noica, ar fi fost necesare astăzi unele dintre acestea, pentru care nu există echivalente simple, cum este cazul compuselor *potrivădare* „răsplătire", *omuiubire*, *a dulce spune*, *dulcedăruire* sau *mai-mărie* „superioritate".

Una dintre cărțile sale are chiar în titlu un cuvânt compus: *Cuvânt împreună despre rostirea românească* (Ed. Eminescu, Bucureşti, 1987). Neconsemnat în dicționare şi nici în studiile despre formarea cuvintelor, acest termen se află, după cunoştințele noastre, numai în *Cazania lui Varlaam* (Iaşi, 1643), în pagina de întâmpinare atribuită domnitorului Vasile Lupu: *Cuvânt împreună cătră toată semenția romenească*. Noica citează mereu *Cazania* şi chiar pagina cu termenul în discuție, care ar părea traducerea lat. *colloquium* „conversație, discuție, taifas" (vb. *colloquor* „a discuta"). În română se află calcuri parțiale de felul lui *convorbire* (*con* + *vorbire*), *conştiință* (*con* + *ştiință* după *conscientia*), *compunere* (*con* + *punere* după *compositio*), *consimțire* (*con* + *simțire* după *consensus*), *consfințire* (*con* + *sfințire* după *consecratio*) etc.

E potrivit să arătăm aici că, din păcate, Noica nu a remarcat faptul că în lexicul românei populare procedeul compunerii a fost suplinit de cel al derivării, pe scară largă, cu prefixe şi mai ales cu sufixe.

O observație importantă care atrage şi atenția lingviştilor este următoarea: într-un dicționar internațional în care s-ar înregistra cuvintele specifice fiecărei limbi ca definitorii pentru cultura şi civilizația populară, din română ar fi de reținut *dor*, *doină* şi *colindă*. La acestea s-ar adăuga, după Noica, verbul *a lămuri*, creația substantivului *sinea*, *sinele*, prepoziția polisemantică *întru*, impersonalul *se cade* şi, evident, *rostire*, cu o evoluție atât de spectaculoasă în jocul dintre concret şi abstract (*Cuv*., p. 263 ş.u.). De fapt, Noica îl continua pe Mircea Vulcănescu, care, după cum se ştie, distingea anumite cuvinte cu valori filozofice proprii românei (*ins*, *fire*, *rost*).

Atingând problema valorilor rimei, Noica observă mai întâi o caracteristică prozodică a românei în comparație cu celelalte limbi europene, anume accentul liber, varietatea accentuală de la ultima până la a patra silabă (*válurile* – *málurile*). De libertatea de accent, cu consecințe în planul rimei, a profitat poezia populară devenind rezistentă în timp. Rima re-creează cuvintele, scoțându-le în relief esențialul, valoarea expresivă. Noica citează aici din Eminescu: „Te urmăreşte *săptămâni* / Un pas făcut *alene* / O dulce strângere de *mâni* / Un tremurat de *gene*", arătând că pluralul *săptămâni*, o rimă fericită cu *mâni*, e ridicat pe altă treaptă semantică, devine cuvântul-cheie care le strânge laolaltă pe toate celelalte, cuvântul încărcat de sugestii pe care îl caută ideea poetică. Trebuie spus încă că despre latura prozodică a poeziei eminesciene s-a scris mult. Noica atinge doar în treacăt esența problemei.

Într-un articol interesant, *Brâncuşi a sculptat infinitive lungi* (*Cuv*., p. 248–249), Noica reia o idee care circula în epocă, a prefigurării gramaticale a picturii şi sculpturii moderne. Rubens „a pictat adjective", Pieter Breugel, „o puzderie de substantive". Sculptorul de la Hobița a fost atras de „regele" formelor gramaticale, de infinitivul lung, şi a sculptat „germinarea, adormirea, înălțarea, zburarea, sărutarea, tăcerea", forme verbale eliberate de corsetul temporal. Noica nu ia în seamă faptul că la fel de abstracte, eterne, nelimitate în timp sunt şi acțiunile redate prin substantivele postverbale, derivate regresive de la baze participiale, impuse în limbă mai ales ca urmare a dispariției infinitivului. Aceste substantive sunt, de

altfel, denumirile propriu-zise ale sculpturilor: *sărutul* (nu *sărutarea*), *înotul* (*peştele*), *mersul* (*primii paşi*), *zborul* (*pasărea în spaţiu*), *somnul*. Aceste nume au o dezvoltare semantică mai mare, acoperă cu mult valorile infinitivului substantivat.

Noica e preocupat, din altă perspectivă decât cea strict lingvistică, de formele timpurilor compuse, de varietatea formelor de viitor (de exemplu, de tipul *o să cânt*, studiat de Alf Lombard), de formele cu auxiliarul inversat (cu valori afective, mai ales cele ce constituie chiasm), de pronumele şi adverbele nehotărâte cu *va* < *volet* (*cineva*, *cumva* etc., cu structuri identice în albaneză). În general, filozoful e atras de variantele expresive, proprii limbajului afectiv, de abaterile de la normele culte, de unităţile lexicale polisemantice, ori cu evoluţii neaşteptate. Atenţia lui se îndreaptă cu precădere spre limba populară şi a textelor vechi. El caută cuvintele care exprimă particularităţi de civilizaţie românească străveche.

ANEXE

SCRISORI DE LA AL. ROSETTI

L-am cunoscut pe Al. Rosetti în octombrie 1949, când îşi deschidea cursul de istorie a limbii române la anul al II-lea al Facultăţii de Filologie din Bucureşti. După o oră de seminar, în care am prezentat un referat asupra urmelor traco-dace din română, m-a invitat în cancelaria Catedrei şi mi-a recomandat să citesc, „cu creionul în mână", *Dicţionarul etimologic al limbii române. Elementele latine* al lui Candrea şi Densusianu. În septembrie 1950, când treceam în anul al III-lea, m-a numit preparator la Catedra de limba română, catedră compusă atunci din: conf. J. Byck, lectorii B. Cazacu şi I. Coteanu, asistenţii Maria Rădulescu, Georgeta Crăciun, Finuţa Asan, Ion Z. Marin, preparatorii Al. Niculescu, Florica Dimitrescu şi subsemnatul. În anul următor au apărut Matilda Caragiu şi Valeria Guţu. Şeful catedrei era, bineînţeles, profesorul Rosetti, care, cu doi ani în urmă, fusese ales membru titular al Academiei Române. Şedinţele de Catedră se ţineau săptămânal, după-amiaza, pe la ora 17, de obicei la Casa Universitarilor, din strada Dionisie Lupu, în apropierea locuinţei profesorului.

Decan al facultaţii era Gheorghe Orzea, conferenţiar de literatură, un personaj „sinistru"; prodecan, un oarecare Cristescu, de aceeaşi factură cu şeful său.

În iunie 1952, catedra noastră a fost, practic, distrusă prin îndepărtarea lui Rosetti din învăţământ şi, odată cu el, a lui J. Byck, I. Coteanu, I.Z. Marin. În ceea mă priveşte, am fost exmatriculat din facultate, deşi cursurile anului al IV-lea, ultimul, în care eram eu, se încheiaseră deja. Ministru al Învăţământului Superior era atunci acad. Ilie Murgulescu, un om de excepţie, care, în octombrie 1952, a decis revenirea asupra exmatriculării mele. În aprilie 1953, după ce am susţinut examenul de licenţă, am reuşit să ocup provizoriu un post de profesor la Liceul de Fete din Braşov, unde am funcţionat până în noiembrie 1954, când, tot prin Murgulescu şi la insistenţele lui Rosetti, am revenit ca asistent la facultate.

Am evocat aceste momente autobiografice ca să arăt că, deşi am fost dat afară de la Universitate (motivul adevărat nu era originea mea socială: fiu de preot chiabur, ci acela că începeam să mă dezvolt ca lingvist sub îndrumarea lui Rosetti), nu am întrerupt nicio clipă relaţiile cu marele meu profesor. Căci Rosetti a fost un îndrumător excepţional, un mare creator de şcoală. Aş spune, fără să exagerez, că aproape toţi lingviştii bucureşteni de astăzi, de la facultate sau de la cele două institute de profil, sunt elevii lui, cei mai mulţi dirijaţi de el încă de pe băncile facultăţii. Intenţiile lui au fost de a pregăti specialişti în toate ramurile ştiinţei limbii, atât în cele tradiţionale, cât şi în cele noi, moderne. Chiar dacă el însuşi nu se angaja cu cercetări în anumite domenii, reuşea să descopere tineri cu aplicaţie spre acestea, pe care îi încuraja şi se străduia să le asigure specializarea în diferite centre ştiinţifice din străinătate. Grija lui pentru elevii în care avea încredere era

totală: îl preocupa, deopotrivă cu formarea ştiinţifică a tânărului, sănătatea acestuia, traiul zilnic, locuinţa lui, felul în care îşi petrecea vacanţele, bucuriile şi necazurile lui.

Rosetti avea relaţii întinse, de prietenie, afinitate spirituală sau de îndrumare propriu-zisă, cu intelectuali ţinând de cele mai felurite branşe: scriitori, istorici, matematicieni, folclorişti, medici, oameni de artă etc. Cred că a fost una dintre cele mai cunoscute personalităţi româneşti ale epocii lui. Ca lingvist, era cunoscut în toată lumea.

Păstrez de la el un grup de scrisori din perioada „Braşovului" meu, pe care le reproduc aici în speranţa că acestea sunt mai edificatoare decât neputincioasele mele aprecieri pentru conturarea acestei puternice personalităţi.

Transcriu scrisorile în ordinea primirii lor şi respectând ortografia autorului. Îmi aparţin numai parantezele drepte, cu explicaţii necesare cititorului.

1. În iunie 1953 încă nu fusese reîncadrat la facultate, era însă optimist, mai ales că decanul Orzea fusese eliberat din funcţie.

Buc, 24. 6. 53

Dragul meu,

Bunele D-tale rânduri din 20 cor. m'au încântat. Aveam veşti bune despre D-ta prin amicii Sandu şi Florica. Dar acum, prin mulţimea de amănunte, binele se confirmă. Te felicit. Mă bucur profund. (Tot ce-mi spui mă mişcă cu deosebire şi mă dispune!)

De aici, veşti bune. Orzea a fost răpus de propriile-i turpitudini: acum câteva zile, a fost dat afară din Partid – cu mare scandal, apoi dela catedră şi dela decanat (noul decan: Boldan). Ce zici? Nici eu nu puteam crede!

Iată, deci, începutul unei noi ere.

Eu am fost la ministru; i-am vorbit. Şi acum – după plecarea sinistrului personaj – i-am depus o cerere de anchetă în cazul meu. Vom vedea cum vor decurge evenimentele. Eu sper că la toamnă situaţia va fi alta.

Mă lupt mult, la Academie, ca să-mi tipărească lucrările. Cartea asupra „Infl. slave" a fost acceptată. Să vedem dacă va fi pusă sub tipar. O alta (4 studii) aşteaptă aprobarea.

La Institut, direcţia [D. Macrea şi Ilie Stanciu, *n.n.*] plus foştii mei colaboratori – şi Finuţa, şi Vasiliu (!) conspiră împotriva mea.

La Academie, a fost o scurtă sesiune ştiinţifică. Am participat la discuţii, *cu dârzenie*.

În rezumat: să ai speranţă. Lucrurile sunt în curs de schimbare.

Sigur, voi merge pe Postăvaru, cu tine.

Te aştept aci, *pe la 10 iulie*. Vom vorbi atunci de toate.

Cotenau e bine. Se descurcă. Acum, începe şi el să spere.

Cu drag, al D-tale

Al. Rosetti

N.B. Nu am alt plic, la îndemână. De aceea, pun 2, slabe!

2. Urcasem împreună în poiana Braşovului, de acolo în Postăvarul, de unde am coborât la Predeal. Recomandă publicarea primului meu studiu, care era, de fapt, teza de licenţă.

Buc. 9. 7. 53

Dragă Tinere,

Păstrez o plăcută amintire a plimbării noastre... Duminică, am fost la Sinaia şi am avut o vreme minunată!

La Institut, direcţia s'a decis să apeleze la noi toţi, pentru un volum din *St. şi cercetări* ce va apărea la toamnă. Am propus studiul tău despre *graiul din Gorj. A fost acceptat.* Deci, să-l dai la Institut. Manuscrisele vor fi depuse până la *1 sept.*

Dă-mi de veste (când vii aici?)

Cu afecţiune

Al. Rosetti

3. În septembrie 1953 nu fusese încă reintegrat la facultate. Îmi dă sfaturi înţelepte. Continuă să scrie cu â şi cu apostrof.

Buc. 10. 9. 53

Brâncuşi, băiete,

Recitesc scrisoarea ta din 14 iulie. De atunci, nu am mai primit nimic de la tine; nici eu nu ţi-am scris. Florica [Dimitrescu] te-a vizitat, şi mi-a dat veşti bune.

Ce am făcut eu: cu nevastă-mea, am petrecut 2 săptămâni la Mamaia şi 2 săptămâni (aproximativ) la Sinaia, în vilele Academiei. Bine. De lucru: munca de hamal la dicţionar [se lucra la *Dicţionarul limbii române contemporane*, conceput ca nelumea, de-a-ndoaselea, de azi în spre trecut]. Am scris şi studiul pentru *St. şi cercet.* cerut la direcţia Institutului („Câteva probleme de fonetică a lb. rom.", în care combat teoriile lui Petrovici privitoare la diftongi şi la cons. rotunjite). Studiul l-am predat; se bate la maşină.

Gheorghe [fiul său, arhitect, de-o vârstă cu mine] a plecat la armată la mijlocul lui iulie; la Alba-Iulia, unde face o şcoală de 4 luni, în cadrul Facultăţii. L-am vizitat acum 2 săptămâni: e bine, cu faţa cam slăbită. Regimul mi s-a părut acceptabil, şefii simpatici. Mă mai duc la el în ziua de 26 sept. Stau la Alba-Iulia duminică 27; plec spre Sighişoara duminică seara; stau la Sighiş(oara) dimineaţa de luni 28; m-aş putea opri la Braşov luni 28, ca să te văd. Dacă mă decid, îţi scriu sau telegrafiez din timp (nu ştiu dacă eşti liber, luni).

Catedrala catolică din Alba-Iulia şi burgul din Sighişoara m'au încântat.

Aci, nimic nou. Eu, aştept...! [urma să fie curând reîncadrat]. Ce spui în scrisoarea ta despre articol e foarte just. Eu nu am contact cu Institutul; dacă vrei, scrie-i lui Macrea [director al Inst. de Lingv.]. Pentru moment, aştept evenimentele!

Iordan a fost operat la băşică. Acum, e mai bine. Cred că îşi va relua în curând ocupaţiile. Maestrul Sadoveanu [erau prieteni buni] a avut, astă-vară, un mic accident arterial. Ca urmare, a avut turburări la ochiul stâng. Acum e bine, la M-rea Neamţ; dar i s'a recomandat multă linişte şi absenţă de emoţii!

Sandu Niculescu vine dela armată la 15 cor. (el face numai 2 luni; bietul Gheorghe, 4!). Mi se pare că i-au mai trecut gărgăunii cu cancerul!

Scrie-mi ce mai faci. Ne vom vedea, sper, în curând. Coteanu își aranjează, într-un fel, situația [fusese numit director al Liceului „Matei Basarab"]. Pentru tine, cel mai cuminte e să rămâi acolo, și să citești, să înveți nemțește – și, dacă poți, englezește. Toate cele bune vor veni la rândul lor!

Cu afecțiune, al tău

Al. Rosetti

4. Toată viața a fost pasionat de munte.

20 oct. 1953

Brâncuși, băiete, ce e cu tine? Ești bolnav? te-ai mutat? De ce nu scrii? Ți-am scris 2 scrisori, fără răspuns! [le-am rătăcit sau nu le-am primit]. Am trecut prin Brașov, am suit Postăvarul (noaptea), am dormit la cabană, iar a 2-a zi am coborât la Predeal, pe un drum prăpăstios...

Scrie-mi, spune-mi ce faci.

Îți voi răspunde, cu amănunte interesante!

Al tău

Al. Rosetti

5. Lua ființă, sub conducerea lui, Laboratorul de fonetică experimentală. În cadrul sectorului de fonetică și dialectologie, Rosetti și-a format un colectiv de străluciți foneticieni și dialectologi.

Buc. 9 nov. 53

Dragă Băete,

Rândurile tale din 1 oct. m'au bucurat mult! Nu știam ce mai e cu tine.

Nu înțeleg cum de nu m'ai găsit la 20 sept. (Ba, adică, înțeleg! Consultând agenda, constat că la 20 sept. eram ... pe Postăvarul!). Dar am fost aci la 21 (luni)!

În fine, nu ne-am putut vedea, și-mi pare rău.

Avem, firește, *multe* de vorbit. Sau vii aci, sau ne întâlnim într'o seară, la vreo cabană, și facem o excursie împreună duminică!

La Institut: am intrat ca responsabil în colectivul „dialectologie–fonetică". Laboratorul se înfiripă, cu încetul (azi ne-a venit un aparat din Germania). Cred că în vreo 10–15 zile, vom începe să lucrăm.

Mi s-a cerut o comunicare pentru sesiunea din novembre a Academiei Române. Am făcut-o. Acum am făcut un referat mai lung as.[upra] foneticii și fonologiei.

Până una alta, nu se publică nimic!

Soții Alex. Niculescu sunt bine.

În ce te privește: *rămâi acolo*, până la noi ordine. Pregătește-te, *citind.* Când ne vom vedea, îți voi propune un program *serios* de lecturi...

Cu salutări afectuoase

R.

Cu germana: citeşte cărţi de specialitate, ca să te deprinzi cu vocabularul lor. Îţi trebuie cărţi *bune* şi un program.

Coteanu e directorul liceului „M. Basarab". Nu l-am văzut de mult. (Se ocupă în mod exclusiv de administraţie!) Aurel [Nicolescu] a intrat asistent la Şc. de Pedagogie. Cazacu e bine.

R.

6. E reintegrat la facultate. Activitate serioasă la Academie. Laboratorul de fonetică se dezvoltă. Din nou, pasiunea vieţii lui: muntele. Aplică noile norme ortografice (*î*, cratima în locul apostrofului).

6 febr. 1954

Brâncuş băiete!

Toate s-au desfăşurat ca în film!

Dar să-ţi spun repede: *am fost reintegrat la catedră*, acum 2–3 zile. Ieri a fost Cazacu la mine, ca să punem la punct programul de ist. a lb. literar(e). Alaltăieri, Al. Niculescu, care mi-a înfăţişat orarul. [Şef al catedrei a rămas Macrea!].

Graur a fost deasemenea reîncadrat, la cat. de lingvistică generală [Al. Graur fusese eliberat din facultate tot în iunie 1952].

Azi am fost la Facultate: la decan, şi apoi la Colectiv.

Deci: să nu pierzi speranţa!

Acum 2 săptămâni, am făcut o plimbare... buclucaşă! Eram cu Balaci şi cu Ocheşanca [Rodica Ocheşanu era lector la Catedra de limbi clasice]. Am coborât la Azuga, la 10,30 dim. Scop: Susaiul. Dar sus, ne-am luat după nişte urme, care au dispărut, în toiul pădurii, la 7 ½ seara. Zăpadă imensă. Frig (–30^{0} !). Ne-am întors pe urmele noastre şi am ajuns la Cabana Susai la 2 ½ noaptea. Mi-am frecat prea puţin cu zăpadă picioarele. Ajuns la Bucureşti, am constatat că ambele picioare aveau serioase degerături. Dureri, doctor, cheltuieli, etc. În plus, am făcut un furuncul, la un deget (mâna dreaptă !). Ieri, mi l-a deschis (dureri!).

Acum, merge mai bine. Dar nu mă pot încălţa, şi umblu în şoşoni.

La Sesiunea Academiei, am făcut o comunicare despre fonem.

Mai vino pe aci, ca să vorbim.

Laboratorul progresează; acum, vom putea lucra!

Multe, când ne vom vedea!

Cu drag

Al. Rosetti

7. Corespondenţa a continuat în primăvara şi vara lui 1954, dar, din păcate, nu mai găsesc scrisorile primite de la profesorul meu. În acest timp, el stăruia mult la Minister pentru „reintegrarea mea la facultate".

28. 8. 1954

Dragul meu, , dar se pare că hârtia ta nu a apărut.

Deci, trebuie înlocuită.

Rogu-te a-mi trimite *de urgență* cererea ta (același text), ca să o dau personal celui în drept.

Există ore, în cazul că vei fi reîncadrat.

Byck, Coteanu și Fischer s-au întors la Facultate. Orzea a fost izgonit!

Nu-ți scriu mai mult, căci sper să ne vedem în curând.

Trimite-mi adresa!

Noroc și sănătate!

Al. Rosetti

8. În toamna lui 1954, reușește să obțină acordul celor în drept pentru revenirea mea la catedră. Adaug că reușisem atunci să-i înmânez un memoriu pentru reintegrarea mea academicianului Ilie Murgulescu, ministru al Învățământului, care se afla întâmplător la Brașov.

15 sept. 1954

Dragul meu,

Chestiunea ta e aproape aranjată. Socotesc necesar să vii aci, pentru 1 zi–2, ca să obții perfectarea ei. Deci: ia-ți un congediu de 2 zile, vino și definitivează lucrarea.

Macrea e dispus să te numească, pentru moment, *preparator*. Sunt de părere să accepți. Foarte repede, vei deveni asistent. Totul e să intri și să faci treabă.

Deci, te aștept. Cum vei veni, vei lua contact cu Macrea și, eventual, cu Graur, noul decan.

Pe curând! Al tău

Al. Rosetti

*

La 1 iunie 1958 am plecat în Albania, la Tirana, cu o bursă de un an oferită de Ministerul Învățământului la recomandarea profesorului meu. Urma să mă specializez în albanistică și, prin aceasta, în substratul traco-dac al limbii române.

În această perioadă am purtat cu Al. Rosetti o vie corespondență. Unele scrisori, pe care le reproduc aici, sunt admirabile. Ele reflectă aceeași mare personalitate, același inegalabil îndrumător, același mare om de știință a cărui supremă bucurie consta în reușita și succesul tinerilor săi elevi.

1. Rosetti fusese, împreună cu Al. Graur, la Tirana, în 1957, ca invitat cu ocazia înființării primei universități albaneze. Făcuse atunci o excursie în partea de sud a Albaniei. Intuiește perfect zonele neexplorate ale raporturilor lingvistice româno-albaneze. Este autor al unei excelente sinteze privind elementele autohtone din română comparabile cu albaneza.

Buc., 27. 6. 58

lui Gr. Brâncuş
Tirana

Dragul meu,

Mult m-au bucurat bunele veşti ce mi le dai în c.p. şi scrisoarea din 11 şi 12 cor. Totul merge de minune, după câte înţeleg! Xhuvani e un om admirabil şi un prieten devotat al ţării noastre: profită de prietenia lui şi *învaţă* de la el cât mai mult; a văzut şi ştie multe. Domi e un băiat excelent, care ştie carte (e modest şi sfios). Çabej e un adevărat savant. Deci: profită de la toţi, *învaţă, învaţă, învaţă!* (Şi Floqi e interesant).

Ia note *într-un carnet* (căci foile detaşate se pierd): de ce vezi, auzi. Câte o frântură de conversaţie, etc.

Ţara e formidabil de interesantă, pentru noi. Când auzi vorbindu-se albaneza, îţi dai seama că limbile noastre sunt *rude*. Deci: *trebuie* să *arăţi* într-o zi aceasta. Notează că problemele de *sintaxă* sunt neatinse. Ai un teren virgin înaintea ta, fericit explorator! Să mulţumim R.P. Albania şi inteligenţilor săi conducători că au realizat *în fine* această legătură între popoarele noastre: *ca verigă*, importanţa ta e covârşitoare. Iordan a decis să-ţi prelungească cu *încă un an* şederea acolo: 2 ani, vei face treabă bună.

Vezi, ascultă, notează!

Într-un moment, vei veni în ţară pe 15 zile. Atunci, vei lucra aci cu un magnetofon transportabil (la Secţia noastră), şi îl vei lua cu tine. Ţi-am putea procura şi un aparat fotografic. Dar va fi bine ca, din timp, să lămureşti lucrurile, ca să ţi se dea cuvenita învoire de a fotografia şi înregistra.

Nu uita cunoştinţa cu deputata noastră aromâncă, care îţi va putea da multe informaţii.

Cunosc Albania, dar nu partea de nord-vest (Shkodra). Vei merge la Butrinto. Arghirocastro mi-a plăcut mult şi, încă mai mult, Elbasan (patria lui Xhuvani). În schimb, Korça nu e un oraş simpatic.

Dar vei judeca prin propria experienţă.

Îţi urez sănătate şi succes! Şi iar: *învaţă, profită !*

Bune şi afectuoase salutări de la al Dtale

Al. Rosetti

N.B. Tot la Dajti locuiam şi eu, prin preajma camerei Dtale. Minunat.

R.

2. Îi prezentasem programul meu de studii în Albania.

Eforia, 7. 8. 58

Dragul meu,

Răspund de aci bunelor tale rânduri din 10 iulie.

Îţi urez sănătate şi spor la muncă. Programul tău de studii e excelent, şi ancheta dialectală va fi binevenită. Mă voi ocupa de persoana de la Ed. Şt. Stau aci până la 13. Apoi voi merge câteva zile la Sinaia. La 1 sept. voi fi la Moscova, fiind invitat la Congr. Slaviştilor de Acad. de Şt. Întoarcerea pe la 15 sept. Lucrările

noastre avansează. Văd că îţi întrebuinţezi bine timpul. Subiecte de studiu sînt nenumărate. Poporul, limba sînt un tezaur nesecat!

Multe complimente celor cunoscuţi, în special prof. Xhuvani. Noroc!

Al tău

Al. Rosetti

3. Prima oară fusese la Moscova prin 1946, într-o delegaţie de mari intelectuali. Acum cred că mergea pentru a doua oară. Cele câteva rânduri sunt scrise pe o c.p. ilustrată.

Moscova, 5. 9. 58

Salutări afectuoase, de la al 4-lea Congres intern. al Slaviştilor, care e foarte interesant. Se desbat şi chestiuni albano-române!

Noroc, sănătate, succes!

Al. Rosetti

4. Îl ingrijora boala mea: o sinuzită cronică de care nu mă puteam vindeca în condiţiile îndelungatului sezon al ploilor de la Tirana.

Buc., 16. 9. 59

Dragul meu,

Am găsit aci bunele tale rânduri din 5 sept. Congresul a fost foarte reuşit şi important pentru mine.

Vei lua magnetofonul, când vei veni. Îmi pare rău că eşti bolnav. Vino în ţară, pe 2 săptămâni, ca să te cauţi. În acest scop, trimite-mi o cerere către decanat (sau rectorat?), ca să ţi-o aprobe Coteanu [prodecan] sau Iordan [decan], şi să o depunem la minister.

Multe, când ne vom vedea...

Al tău

Al. Rosetti

Florica pleacă peste 2–3 zile la Varşovia, pe 6 luni; Avram la Helsincki (1 lună); Ţuşcă [Em. Vasiliu], în China (2 ani). Mara [Rădulescu] a venit pe câteva zile [era lector de română la Sofia].

R.

5. „Se strângea şurubul" în politica „luptei de clasă". Un cumnat al meu fusese condamnat politic la 8 ani de temniţă grea. Pe căi indirecte aflasem că urma să fiu scos din nou de la Universitate. Paranteza din scrisoarea de mai jos chiar la asta se referă.

Buc., 6. 10. 58

Dragă Brâncuş,

Ţi-am primit bunele rânduri din 30 sept. Cererea o înaintez chiar azi la minister, cu aviz favorabil de la Iordan (mie însă mi-e teamă că întoarcerea e imprudentă!) Jakobson [celebrul lingvist american] pleacă mâine; ne-a uimit cu tot

ce ne-a spus! Miercuri reîncep cursurile. Am primit veşti bune de la Avram şi Florica. Ţuşcă nu a plecat încă.

Multe, când ne vom revedea...

Mă bucur de rezultatele remarcabile ce le-ai obţinut atât de repede: citeşti şi vorbeşti perfect. Bravos! Al tău

Al. Rosetti

6. Spre dezamăgirea profesorului meu, ministerul „se grăbeşte" să-mi aprobe revenirea în ţară.

Buc. 11. 10. 58

Dragă Brâncuş,

Mi se comunică de la Min. Înv. că ţi s-a aprobat congediul. Vei primi înştiinţarea prin Min. de Externe.

Deci, pe curând! Al tău

Al. Rosetti

7. Era mulţumit că intuiam bine sensul îndemnului său de a sta departe de vâltoarea politică din toamna lui 1958, când lupta de clasă „se ascuţise" din nou, iar tineri ca mine „erau vânaţi" peste tot. Liviu Onu fusese dat afară.

Buc. 1. nov. 58

Dragul meu,

M-am întors ieri de la B. Pesta şi am găsit bunele tale rânduri din 19 oct. *Bine* faci că renunţi la congediu; momentul nu ar fi fost potrivit! Văd că lucrezi cu spor, şi *te felicit*. Programul tău mi se pare excelent. Şi lucrarea e bine aleasă. Îţi urez spor la muncă, sănătate şi voie bună! (Vii mulţumiri pentru urări: uitasem.) [20 oct. era ziua lui de naştere].

Magnetofonul ţi s-ar putea trimite, dar cum îl foloseşti? Voi studia chestia, şi, dacă ţi s-ar putea da instrucţii, atunci poate că ţi-am trimite aparatul acolo.

Catedra e cum o ştii, minus Onu şi plus Diaconescu.

Al tău

Al. Rosetti

8. E uimitor câtă grijă avea pentru toate detaliile specializării elevilor săi. Sunt convins că de aceeaşi atenţie, pe care mi-o acorda mie, se bucura cu toţi cei pe care îi iubea cu adevărat şi în a căror dezvoltare ştiinţifică avea încredere.

Cerusem Institutului de Lingvistică un magnetofon cu baterii electrice cu care am făcut anchete nu numai asupra unor graiuri albaneze, ci şi asupra aromânei din Albania.

Buc. 27. 1. 59

Dragă Brâncuş,

Scrisoarea ta din 14 cor., primită astăzi, m-a bucurat mult.

Te felicit. Ai lucrat bine şi util. În curând vei culege roadele muncii depuse. Ai un teren imens de cercetat, aproape virgin.

Peste 2–3 zile, îți trimitem magnetofonul, cu multe benzi și instrucții, pentru întrebuințare. Amicului Holban, de la ambasadă, nu i-am putut încredința aparatul, pentru că trebuie îndeplinite o serie de formalități: aparatul face parte din inventar. Sper că îl vei primi pe la 15 februarie. Te întorci în mai? Parcă ai plecat în septembrie! Atunci? Nu cred că e bine să pierzi câteva luni. De pe acum trebuie *să știm ce vrem*: ne mulțumim cu o ședere de 1 an, sau prelungim *încă* un an, sau 6 luni? Aceasta o vei hotărî *tu singur*, care știi de cât timp mai ai nevoie pentru a-ți desăvârși pregătirea de albanolog.

Dar peste 1 lună–două, va trebui să te decizi, și *să mă previi*, ca să fac demersurile necesare, din timp, pentru prelungire. Dacă te întorci definitv (mai târziu te vei putea întoarce, pentru o lună–două, trimes de Academie), trebuie *să știu din timp*, ca să vedem ce facem cu lectoratul de albaneză (cred că și la Institut vom putea să înființăm un sector – sau așa ceva – de albaneză!).

Va fi bine, în toate cazurile, dacă te întorci cu studiile terminate, să iei 3 recomandări de acolo (Xhuvani, Çabej și Domi), în care să se arate că *cunoști limba*, că *ești versat în gramatica istorică* a limbii și că ești *abilitat* pentru un *lectorat* în albaneză.

(Citește și recitește cele de mai sus, și acționează conform!)

Îmi scrii de Șuteu: va deveni maghiarizant: i-am obținut o bursă de un an pentru Budapesta. Pleacă în curând.

În septembrie, va avea loc la București un *seminar de civilizație, literaturi și limbi romanice*, cu vreo 48 de străini. Va fi interesant!

La sfârșitul lui martie sper să mergem la Lisabona (al 9-lea Congres de lingv. romanică. Sunt desemnați: Iordan, eu, Coteanu, Sala, Macrea și Istrate).

Îți voi trimite o broșură cu desbat[erile] as[upra] originii limbii rom. (la Academie).

Îți urez multă sănătate, *multă înțelepciune* și gânduri bune!

Al tău

Al. Rosetti

9. Ținea mult să culeg material de limbă vorbită pe benzi de magnetofon. Doar conducea un laborator de fonetică experimentală. Aș reaminti aici și faptul că primul său laborator de fonetică, întemeiat înainte de război la Universitate, a fost distrus la bombardamentele de la 4 aprilie 1944.

Buc. 7. 2. 59

Dragă Brâncuș,

Ieri lada cu magnetofonul, etc., și instrucțiunile a fost dusă la aeroport. Sper că ești în posesia ei. Termenul de folosință de 6 luni. Citește instrucțiunile și lucrează conform. Noroc! Material bun și nou! (Ți-am trimes o *mare* provizie de benzi!).

Gândește-te la lucrări mari (volume!). Până una alta, ai putea să ne trimeți un studiu (alb. sau albano-rom.) pentru „Stud. și cercet. 1."

Noroc! Cu drag al tău

Al. Rosetti

Îţi mulţumesc pentru bunele cuvinte finale din scrisoarea ta. Merg săptămânal la munte!

R.

10. Am trimis un studiu asupra scrisului albanez şi am convins pe Eq. Çabej să accepte publicarea în SCL, în versiunea românească, a excelentului său studiu asupra articolului în albaneză şi română. Prelungirea şederii mele în Albania cu încă un an nu a fost aprobată.

Bucureşti, 17. 2. 59

Dragă Brâncuş,

Reuşita ta în domeniul albanologiei mă preocupă. De aceea m-am sfătuit cu cei de la înstitut (Secţia noastră: Avram, Drimba, Sala) şi-ţi comunic părerea noastră.

Socotim că şederea ta în Albania trebuie prelungită cu *încă* un an. E necesar ca să devii un albanolog serios, prezentând toate garanţiile necesare.

În *iunie*, vei veni în ţară, după primul an.

În anul al 2-lea, vei adânci studiul. La sfârşitul anului 2, va fi necesar ca să treci unele *examene* (propunem: lb. alb. veche, cea actuală, dialectologie albaneză, istoria literat. albaneze, ceva istorie şi geografie). Aceste examene vor încheia stagiul anului al 2-lea. (După aceea, te vei întoarce în Albania ca un simplu călător, pe timp limitat!).

În vederea prelungirii şederii cu încă un an, e necesar să ne trimeţi, *încă depe acum*, un mic memoriu (adresat Min. Învăţământului) şi unele recomandări şi atestate ale profesorilor de acolo, în care se va arăta că ai lucrat temeinic şi ai urmat anumite cursuri. Acest material ne va servi pentru cererea bursei în continuare.

În iunie, la venirea ta, vom putea vorbi detaliat despre proiectele noastre de viitor.

Aci, se lucrează.

S-ar putea ca, la sfârşitul lunii martie, Iordan şi cu mine să participăm la congresul de romanistică din Lisabona.

Îţi urez noroc şi succes în anchete. Spune-mi ce ai de gând să faci cu magnetofonul.

Cu afecţiune. Al tău

Al. Rosetti

Complimente prietenilor, şi în primul rând lui Xhuvani!

R.

11. E preocupat de înfiinţarea lectoratului de albaneză la facultate. În sept. 1959 ni s-a aprobat predarea albanezei câte 2 ore săptămânal, timp de 2 ani pentru fiecare serie de studenţi.

Bucureşti, 10. 3. 59

Dragă Brâncuş,

Am primit bunele tale rânduri din 24 febr. M-am bucurat mult de ce-mi spui; te aşteptăm în *iunie*, şi vom decide, atunci, asupra viitorului. E *necesar*, deci, ca să vii atunci cu certificatele de studii necesare, pentru ca să putem păşi la crearea unui

lectorat (mai întâi), de albaneză, la Bucureşti. În acest sens, va fi utilă şi o recomandare către autorităţile noastre, venită de acolo (eventual, o scrisoare a lui Xhuvani).

Sosirea în bune condiţii a magnetofonului ne-a încântat. Vei face cu el treabă bună, necesară pentru noi toţi.

Articolul îl vei scrie deci aci, [Îl trimisesem deja].

„Desbaterile" asupra orig. poporului rom. au apărut (renografiate), dar e necesară o aprobare, ca să le putem expedia. Acum multiplicăm conferinţele lui Jakobson, ţinute aci (f. interesante).

Am terminat ed. a 3-a a vol. I al *Ist. lb. rom.* (latina): mult material nou. Mă apuc zilele acestea de vol. 2, care, cu ajutorul tău, va fi *mult* adăugit (e cel consacrat limbilor balcanice!).

Îţi urez sănătate, noroc, succes! Vino învingător şi plin de ştiinţă!

Al tău

Al. Rosetti

Până acum, am scăpat cu toţii de gripă.

Sper să pot merge la Lisabona, la sfârşitul lunii. Tipărim un volum de comunicări.

R.

12. Câteva rânduri de la Paris :

Paris, 9. 4. 59

Dragă Brâncuş,

Sunt aci de 4 zile, şi aş sta toată viaţa!

Cu Iordan şi Iepurele [B. Cazacu] am participat la Congresul romaniştilor de la Lisabona (nu prea interesant). Oraşul e splendid plin de pitoresc şi f. interesant.

Aci, am pus la cale cu „Unesco" *colocviul* de la toamnă (vezi invitaţia alăturată!).

Am stat 4 zile, şi aş sta o mie!

Succes la anchete!

Cu drag,

Al. Rosetti

13. Ultima scrisoare, o c.p. Îl rugasem, prin telefon, să-mi trimită un pachet de baterii pentru magnetofon; celelalte se descărcaseră repede pentru că Securitatea albaneză a ţinut să asculte toate înregistrările pe care le făcusem.

Buc., 7. 5. 59

Dragă Brâncuş,

Mi-a făcut plăcere să-ţi aud glasul... Astăzi pachetul cu bateriile a fost depus la aeroport; pleacă mâine. Deci, îl vei primi înaintea acestor rânduri.

Noroc şi succes la înregistrări!

S-ar putea să plec la 21 cor. la Berlin, pe câteva zile. Pe curând!

Cu salutări afectuoase

Al. Rosetti

*

În 1972, am fost invitaţi împreună, pentru două săptămâni în Albania. Am ţinut câte o conferinţă la Universitate şi am vizitat aproape întreaga ţară. A rămas încântat, mai ales că şi vremea, în iunie, era splendidă. Una din zile am consacrat-o ascensiunii pe muntele Dajti.

Sper că am reuşit să pun în lumină, prin publicarea acestor scrisori, una dintre laturile cele mai importante ale acestei mari personalităţi ştiinţifice, aceea a raporturilor directe cu tinerii săi discipoli, într-o vreme destul de grea. Eu nu sunt decât unul dintre aceia cu „dosar rău" salvaţi de Rosetti. Formaţia mea ştiinţifică o datorez în întregime lui. Era şi firesc, deci, să-l iubesc enorm, mai ales că la înfăţişare aducea puţin cu tatăl meu, pe care a ţinut să-l cunoască personal la Peştişani, unde am fost împreună, în iunie 1964; a văzut atunci sculpturile de la Tg. Jiu, a vizitat Hobiţa (cătun al Peştişanilor) şi Mânăstirea Tismana, unde s-a rugat şi a dat un acatist pentru pomenirea regretatei sale doamne, distinsa Maria Rosetti (1896–1963).

I-a dăruit tatălui meu „întru amintire" un exemplar din broşura *Maria Rosetti. Pentru acei care au cunoscut-o* şi o fotografie a înţeleptei şi generoasei doamne, al cărei nume sora mea, din adâncă recunoştinţă, ţine să fie amintit şi astăzi, duminică de duminică, în biserica de la Peştişani, în pomelnic.

Al. Rosetti în evocări
Ediţie de Andriana Fianu,
Bucureşti, Editura Minerva, 1995, p. 36–50

AMINTIRI CU ION COTEANU

Ion Coteanu a fost discipolul strălucit al lui Al. Rosetti, Al. Graur şi, în anumite privinţe, al lui Iorgu Iordan. El a avut avantajul de a se fi aflat permanent în preajma acestor învăţaţi. Lingvistica românească atingea atunci, în anii '60–'80 ai secolului trecut, apogeul evoluţiei ei în recunoaşterea internaţională. Se organizaseră la Bucureşti câteva colocvii de lingvistică, două congrese mondiale, cu participarea celor mai de seamă lingvişti şi filologi ai vremii. Publicaţiile periodice, operele colective şi volumele de autor din acei ani sunt şi astăzi fundamentale pentru lingvistica noastră. În jurul celor trei lingvişti de la Bucureşti, la care se adăuga Emil Petrovici de la Cluj, atras şi el de mirajul Capitalei, se crease o adevărată şcoală de tineri care satisfăceau exigenţele metodologice ale mai tuturor ramurilor lingvisticii şi filologiei. Graţie mai ales lui Rosetti spre Institutul de Lingvistică veneau esteticianul Tudor Vianu şi matematicianul Grigore Moisil, creatori ai unor discipline ştiinţifice în atingere directă cu lingvistica. Toţi aceştia făcuseră studiile în Franţa şi Germania; de aici deschiderea europeană pe care o imprimau direcţiei cercetărilor lingvistice din ţara noastră. Ion Coteanu, inteligent şi imaginativ, cu o cultură temeinică, s-a impus repede ca o personalitate aparte a ştiinţei noastre. El a excelat în toate domeniile lingvisticii româneşti: istoria limbii, dialectologie, limbă literară, stilistică, română contemporană, lexicologie, lingvistică teoretică. Lucrările lui, considerate din indiferent ce perspectivă, sunt întru totul originale. La recomandarea lui Coteanu au fost incluse pentru prima oară în programele învăţământului filologic cursuri privind lexicul şi stilurile limbii. L-am cunoscut în toamna anului 1948, când deschidea la anul întâi al Facultăţii de Filologie un curs introductiv de istorie a limbii române. La prima oră, academicianul Al. Rosetti îl prezentase studenţilor în termeni elogioşi: „Coteanu este un învăţat, a studiat la Paris, la École des Hautes Études". Cu această lapidară recomandare a şefului catedrei, tânărul de 28 de ani, slăbuţ, firav, de statură mijlocie, cu mustaţă şi ochi rotunzi de rară vioiciune (părea că seamănă cu Ovid Densusianu) intra direct în admiraţia noastră. Vorbea calm, uşor monoton, dar convingător, cu o frază clară şi un vocabular adecvat domeniului; ne crea impresia că avea cunoştinţe sigure şi inepuizabile în materia pe care o preda. Era profesorul care te atrăgea şi te făcea să-l urmezi: un om delicat, niciodată impulsiv, foarte echilibrat, generos şi blând, mereu în limitele bunei cuviinţe. La seminar studiam, tot cu el, inscripţii în latina vulgară şi texte vechi româneşti. În general, orientarea noastră era spre problemele latinităţii limbii. Asimilarea acestor cunoştinţe ne era înlesnită de faptul că urmam atunci şi un seminar special de limba latină, cu profesori de la catedra de limbi clasice. Făcusem liceul teoretic în perioada de

dinainte de reforma din 1949, când latina se preda, la secţia literară, timp de şase ani, aşa încât, la universitate, această limbă nu era prea dificilă pentru noi. Cursul lui Coteanu a apărut litografiat la sfârşitul anului univesitar, cu indicaţia că fusese redactat sub conducerea lui Al. Rosetti. Era un curs elementar, dar nu lipsit de idei şi de informaţii utile pentru iniţierea în istoria limbii române. Cred că acesta a fost primul curs litografiat care a apărut după război la fosta catedră a lui Densusianu. Trebuie să menţionez aici că lui Coteanu îi datorez cele dintâi îndrumări spre cărţile lui Densusianu, Candrea, Philippide şi, bineînţeles, Rosetti. Din primul an de facultate auzeam, tot de la el, de lingviştii străini care se ocupau de problemele româneşti: Sandfeld, Bourciez, Meyer-Lübke ş.a., învăţaţi care ne deveneau familiari încă din acea vreme. Coteanu m-a prezentat atunci academicianului Rosetti, care m-a privit cu multă îngăduinţă şi mi-a recomandat să citesc dicţionarul etimologic al lui Candrea şi Densusianu „cu creionul în mână". La îndemnul lui Coteanu am început să frecventez Biblioteca Fundaţiilor, unde se afla *Corpus Inscriptionum Latinarum*, din care culegeam, cu mare curiozitate, formele latineşti corupte, importante pentru explicarea reflexelor romanice, deci şi româneşti. Mai târziu aveam să observ, însă, cu surprindere, că din toate recomandările profesorului lipsea, între altele, numele lui Sextil Puşcariu, un foarte mare lingvist de la Cluj, de care ştiam că întemeiase „Dacoromania" şi scrisese *Limba română*. Îmi amintesc că, în 1950, fiind preparator la Catedră, asistam la cursul de dialectologie pe care Coteanu îl ţinea la anul al II-lea. El restrânsese materia din program la descrierea unui singur dialect, cel istroromân. Aceeaşi surpriză: Puşcariu, autorul celor trei volume *Studii istroromâne*, era omis din toate expunerile de la catedră. Într-o zi am îndrăznit să-l întreb de ce nu-l aminteşte, mai ales că toată informaţia cursului îi vine din opera lui. Mi-a răspuns scurt: „Nu e voie să vorbim de el, dar să-l întrebăm, totuşi, pe şeful catedrei". „Dragul meu – zice Rosetti; eram în cancelarie – nu te formaliza! Puşcariu a fost un mare lingvist!" De fapt, Coteanu se temea să nu încalce cumva „disciplina de partid", pentru că Puşcariu era între autorii „interzişi". Poate că rămăsese şi puţin speriat după expulzarea lui din Franţa, petrecută în urmă cu doi ani, pentru manifestări politice. I se pusese şi interdicţia de a reveni în această ţară oricât de târziu. De altfel, din câte ştiu, el nu a părăsit România decât foarte rar, pentru nişte cursuri de specializare în Germania de Est şi în Uniunea Sovietică.

Adaug aici un episod sentimental, cu un sfârşit defavorabil: se îndrăgostise de o colegă de-a mea, o frumoasă grecoaică, Elvira Levantinopol. Uneori, în pauzele dintre ore, o căutam şi-i ascultam, cu oarecare gelozie, destăinuirile. Era firesc ca, la 19 ani, fata, uşor naivă, să nu fie lipsită de mândria de-a fi intrat în graţiile tânărului de la catedră. Într-o seară din primăvara lui 1949 i-am văzut pe amândoi ţinându-se timizi de mână. Erau pe strada Plantelor, unde locuia Coteanu, la numărul 67. Eu stăteam la căminul studenţesc de pe o stradă vecină, Matei Voievod. Dar, spre sfârşitul anului universitar, Elvira n-a mai apărut la cursuri. Era perioada în care se închideau drastic graniţele ţării. Ea reuşise să se expatrieze, împreună cu ai săi, sărăciţi în urma „naţionalizării". Fata îmi spusese mai demult, cu discreţie, de intenţia părinţilor de părăsi ţara. Peste câţiva ani, când i-am amintit lui Coteanu

cu nostalgie de „Calipso" a noastră, „frumoasa greacă", mi-a mărturisit că pentru acea nevinovată legătură amoroasă, considerată „pactizare cu duşmanul de clasă", fusese sancţionat în organizaţia de partid. Aşa erau vremurile!

Să revin. La opera lui Puşcariu a apelat pe faţă, mai târziu, în studiul *Cum dispare o limbă* (1957), obligat mai ales de specificul temei. Coteanu susţinea că istroromâna, precum şi celelalte două dialecte sud-dunărene, s-a dezvoltat ca limbă romanică aparte de dacoromână şi va dispărea ca idiom mixt pentru că gramatica ei e afectată profund de influenţa limbilor oficiale cu care a fost în contact. Fără să fi declarat vreodată, el părea să accepte, docil, presupunerea cu substrat politic a lui Graur că şi în Basarabia ar fi pe cale să se constituie o limbă romanică deosebită de cea vorbită în dreapta Prutului. Studiul lui Coteanu a fost aspru criticat, între alţii, de Rosetti. Nici dovezile noi pe care le aducea, un an mai târziu, nu erau mai convingătoare. Lingviştii români, în marea lor majoritate, se împotriveau, tacit, aberaţiei strecurate în ştiinţa noastră a aşa-zisei „limbi moldoveneşti". După cum se ştie, intervenţia de prin 1970 a lui Carlo Tagliavini avea să cureţe lingvistica românească de acest marasm politic.

În aprilie 1949, apărea primul număr al revistei lunare „Cum vorbim", cu Al. Graur redactor-şef. Din colectivul redacţional făcea parte şi Coteanu (alături de academicienii Iorgu Iordan, Al. Rosetti, Emil Petrovici). Cu numărul din mai 1952, revista îşi încetează apariţia din cauza persecuţiei politice la care au fost supuse personalităţile din conducerea ei. În ciuda orientării vulgarizatoare a lingvisticii, promovată cu insistenţă în paginile revistei, „Cum vorbim" a avut, totuşi, un merit, acela de a fi antrenat în cercetările de limbă numeroşi tineri (studenţi, absolvenţi ai facultăţii, cadre didactice), unii dintre ei devenind, cu vremea, lingvişti de valoare. În paginile revistei publicau nu numai lingvişti din Academie şi din toate centrele universitare ale ţării, ci şi scriitori ca Mihail Sadoveanu, George Călinescu, Tudor Vianu, precum şi mulţi profesori din învăţământul secundar. Coteanu se ocupa de rubrica „Din vorbă în vorbă", adică redacta răspunsurile la scrisorile primite de la cititori din întreaga ţară. M-a invitat să colaborez la această rubrică; din răspunsurile formulate de mine îmi recunoşteamn în textul tipărit doar fraze izolate şi calitatea unor explicaţii. Coteanu intervenea în redactare potrivit stilului propriu, care încă de atunci se distingea ca un stil aparte în lingvistica noastră. Căci trebuie să spun că în întreaga sa operă el a folosit o limbă literară impecabilă. Fraza lui, echilibrată întru totul, avea o construcţie de rară claritate, la care se adăuga proprietatea desăvârşită a termenilor. Cred că prin exactitatea comunicării el se apropie de Rosetti, iar prin eleganţa stilului ne aminteşte de Puşcariu. Foarte probabil că modelul ultim pentru lingviştii români, urmat de fiecare după talentul şi puterile proprii, l-a reprezentat stilul lui Antoine Meillet, marele învăţat francez care se impunea în lingvistica europeană a secoului trecut.

În iunie 1952, Coteanu, care ajunsese deja conferenţiar, a fost exclus din învăţământul superior, odată cu Rosetti, Graur, J. Byck, I. Fischer ş.a. Foarte lovit am fost şi eu: exmatriculat din facultate chiar în timpul examenului de stat, exclus din funcţia de preparator la catedră şi de cercetător la Institutul de Lingvistică unde lucram cu o jumătate de normă. Coteanu a funcţionat o vreme la o şcoală

elementară, apoi, din septembrie 1953, ca director al Liceului „Matei Basarab" din Bucureşti. Când apele politice s-au mai domolit, în august 1954 revenea la catedră, alături de profesorii care fuseseră „alungaţi" odată cu el. L-am revăzut în octombrie 1954 la un examen cu studenţii secţiei fără frecvenţă. Mi-a spus atunci că a scris un manual de dialectologie românească pentru studenţi şi e pe cale de a-l publica. Cartea a apărut în 1961. La 1 noiembrie 1954 am revenit şi eu ca asistent prin demersurile insistente ale lui Rosetti. Funcţionasem un an şi jumătate la Liceul de Fete din Braşov. Am reluat şi legăturile de bună prietenie cu Ion Coteanu, care peste un an a ajuns prodecan şi apoi decan al facultăţii. Trebuie să adaug, cu toată obiectivitatea, că în această calitate el a acţionat cu asprime faţă de simpatiile studenţilor noştri pentru revoluţia anticomunistă din Ungaria. De fapt, el se conforma, cu oarecare frică, indicaţiilor severe ale Partidului ... L-am cunoscut bine, de aceea pot spune că el a fost toată viaţa temător faţă de autorităţile politice. Deşi avea „dosar" bun, n-am înţeles niciodată de ce nu i s-a acordat încredere mai mare, de ce nu i s-au oferit onoruri publice ori politice. Coteanu nu a fost nici rector, nici ministru al Învăţământului, funcţii pe care ar fi fost îndreptăţit să le ocupe. De alegerea lui într-un for politic superior nici măcar n-a fost vorba vreodată. Nivelul lui a rămas mereu cel de şef de catedră, decan, director al Institutului de Lingvistică. O vreme, după 1990, a fost rector (în urmă prorector) al Universităţii particulare „Spiru Haret". Viaţa lui a fost mai mult a unui om singur, de aceea întârzia mereu la decanat ori la Institut, după orele de program, în compania celor apropiaţi, parteneri de idei, care îi răscoleau imaginaţia, ajungând la cele mai neaşteptate ipoteze pentru explicarea atâtor chestiuni controversate din lingvistica românească. În lunga mea carieră didactică nu am întâlnit un alt învăţat predispus, ca profesorul Coteanu, la interminabile discuţii pe teme lingvistice. Aveau pasiunea conversaţiei şi Iordan, Byck, Macrea, Graur ş.a., dar nici unul „nu uita de sine", aşa cum se întâmpla cu Coteanu, în plăcerea comunicării gândurilor. Cred că nu greşesc dacă amintesc aici că avea aplecare spre îndeletniciri gospodăreşti: îi plăcea să repare ceasuri, stilouri, avea unelte de dulgherie (îşi făcuse singur o masă la tejgheaua proprie). În grădina din faţa casei lui am plantat amândoi un smochin. La unele şedinţe îşi alunga plictiseala desenând. L-am întrebat odată de ce nu se însoară şi mi-a răspuns în zeflemea că nu şi-a găsit perechea: una avea picioare groase, alta era proastă sau certăreaţă, ailaltă preţioasă şi, deci, greu de suportat. Găsea motive, dar astea veneau, cred, tot din teama lui de a-şi subordona existenţa domestică. Îmi spunea mereu că-i admiră pe ţigani pentru spiritul lor de independenţă. Oricum, o anume sensibilitate pentru sexul frumos a avut întotdeauna. El a rămas însă credincios domanei I., o femeie corpolentă (vedeţi, contrastele se atrag!), profesoară de franceză, cu care se cunoscuse în tinereţe la Paris şi în casa căreia a trăit toată viaţa. I-am văzut o dată în Gara de Nord, el conducând-o cu tandreţe la braţ. Când a murit soţia mea, în ianuarie 1994, ne-am întâlnit, la câteva zile, la facultate: „Sunt tare necăjit, domnule Profesor!" Mi-a răspuns cu multă afecţiune: „Mie-mi spui! Am trecut şi eu prin asta. Am suferit teribil luni de zile. Nici astăzi nu mi-am reevenit". I se umeziseră ochii. Am înţeles atunci că o iubise mult pe doamna I.

A fost senator în prima legislatură parlamentară de după 1990, ales la recomandarea unui influent om politic din timpul revoluţiei. Timid, ca de obicei, nu a îndrăznit niciodată să urce la tribună ca să-şi spună părerile în legătură cu reformele şcolii şi ale culturii. Activitatea lui în Parlament consta în redactarea şi corectarea unor texte de legi. În calitatea mea de şef al catedrei, i-am oferit atunci un curs de morfologie la anul al II-lea. A ţinut două lecţii după care a renunţat. L-am văzut deseori în acel an. Părea obosit. Împlinise şaptezeci de ani şi, fără nici o încunoştinţare prealabilă, administraţia Universităţii îl scosese la pensie. Sunt sigur că apartenenţa lui politică nu convenea tuturor. Era atât de supărat încât a refuzat orice demers la Casa de Pensii. Supărarea îi venea şi de la Academie (membru corespondent din 1965, titularizat în 1974), unde, în adunarea generală, se vota, în primul an de după Revoluţie, revenirea la ortografia mai veche privind scrierea lui *â*. Coteanu a fost singurul membru al înaltului for ştiinţific care s-a opus reintroducerii acestei norme ortografice. Mai mult, organizase, tot la Academie, cu câteva zile înainte, o discuţie cu aproape toţi lingviştii de la Facultate şi Institut, susţinând normele ortografice din 1953, mai exact, generalizarea literei *î* şi a pronunţării *sînt* în loc de *sunt*. A stăruit zadarnic, n-a avut succes şi, de aci, sentimentul unei izolări totale, mai ales că îl părăsiseră şi unii dintre apărătorii zeloşi ai vechii ortografii. La amărăciunea lui s-a adăugat şi pensionarea, prea timpurie, din funcţia de director al Institutului, pe care o onorase cu atâta pasiune o bună parte din viaţă. Mi s-a spus că refuza şi indemnizaţia bănească la care avea dreptul din partea Academiei. L-am întrebat într-o zi cu ce trăieşte: „Cu ce-mi dă Bondrea, mare pişicher", mi-a răspuns cu oarecare maliţiozitate, căci la „Spiru Haret" fusese retrogradat de la rector la prorector. Să nu se uite că organizarea în faza de început a acestei universităţi i se datorează în bună măsură profesorului Coteanu.

De copilăria şi tinereţea acestui învăţat nu ştim aproape nimic. El a evitat întotdeauna vreo mărturisire privind propria-i biografie. O dată mi-a spus, totuşi, că avea un unchi care ţinea un birt la Fieni. Altă dată l-a căutat la catedră, în lipsă, o doamnă, într-o ţinută simplă, care zicea că e sora lui. „A uitat de mamă-sa, domnule, nu se mai îngrijeşte de ea !" Profesorul n-a părut deloc surprins când a aflat de vizita „surorii" sale. Se simţea, totuşi, stânjenit de întâmplare. Când a împlinit şaizeci de ani, în toamna din 1980, l-am convins cu greu să accepte sărbătorirea lui în catedră. A fost atunci o după-amiază superbă, mai cu seamă că cei mai mulţi dintre membrii catedrei noastre îl avuseseră profesor şi se considerau discipoli direcţi ai lui. Nu puţini dintre ei deveniseră colaboratori la unele volume iniţiate şi coordonate de Coteanu însuşi. El rămâne un lingvist cu o gândire metodologică originală, care se reflectă din plin în cercetările lui privind vocabularul românei contemporane, limba literară, stilurile funcţionale, limba populară, româna comună, ramificaţiile dialectale, aromâna.

Ne-am văzut ultima oară când împlinea 77 de ani, la 7 octombrie 1997. Venise la facultate pentru examenele de admitere la doctorat. Îl chinuia o boală cumplită. Peste câteva săptămâni avea să se stingă. Lingvistica românească pierdea atunci, în decembrie 1997, una dintre cele mai strălucite minţi ale ei.

*

Reproduc aici două dintre scrisorile pe care mi le-a trimis la Amsterdam, unde funcţionam, la recomandarea lui, ca lector de limba română.

„Bucureşti, 20 oct. 1968

Dragul meu,

Am primit amîndouă scrisorile şi fireşte m-am bucurat. Mai ales ultima mi-a făcut mare plăcere, nu numai fiindcă era însoţită de recenziile aşteptate, ci şi fiindcă îmi aducea veşti mai amănunţite despre şederea şi muncă D-tale acolo. Îţi mulţumesc deci pentru tot ce-ai trimis şi sper că-mi vei mai da ştiri. Nu lua în seamă că eu răspund cam greu. Pe lîngă treburile pe care le ştii, fiecare zi mai aduce câte ceva, uneori chiar lucruri cu adevărat grele. Ai aflat, desigur, că bietul E. Petrovici s-a prăpădit într-un accident feroviar la Blaj. Plecase, azi sînt exact două săptămîni, să-şi ţină lecţia de luni la facultate, la Cluj. Soarta a vrut însă ca omul ăsta, blînd, amabil, politicos şi gingaş, să moară în clipita în care a mai deschis probabil ultima dată ochii în cuşeta din vagonul de dormit din care nu a mai ieşit viu. A fost înmormîntat la Bucureşti, după ce l-am priveghiat în holul facultăţii noastre. Deşi nu am avut legături prea strînse cu el, am fost atît de îndurerat încît două-trei zile nu mi-am putut reveni.

După moartea lui, Rosetti a devenit conducătorul secţiei de la Academie. Deşi el însuşi a fost profund afectat, căci în ultimul timp era în relaţii excelente cu răposatul, totuşi a început să se agite din nou ca pe vremuri pentru tratat. I-am făgăduit volumul II în dec. a.c. şi nădăjduiesc să mă ţin de făgăduială cu ajutorul lui C. Poghirc.

La Facultate lucrurile merg cum ştii.

Am înţeles din ce-mi scrii că eşti destul de ocupat şi acolo. Drumurile mai cu seamă sînt, cred, plicticoase. E bine însă că te înţelegi cu oamenii, că ai cărţi în biblioteci bune, şi că, în fond, faci o treabă utilă pentru ţară, chiar dacă nivelul la care trebuie să-ţi [ţii] cursurile nu te satisface. Ce vrei? Limba română se studiază doar în România! Dacă vei reuşi însă să-i faci pe cei cîţiva olandezi interesaţi să se ocupe temeinic de studiu, vom avea de cîştigat fie şi numai prin comparaţiile de romanistică pe care ei le vor putea face cu alţi ochi decît ai noştri.

Recenziile mi-au plăcut. Nici nu a fost nevoie de vreo îndreptare. Ele sînt aşa cum mă gîndeam şi eu că ar fi potrivit să se facă. Văd chiar că ţi-ai rezervat dreptul şi pentru critici mai adîncite şi bine ai făcut. Sper că autorii atlasului şi ai textelor vor înţelege acest lucru cum se cuvine.

Te-aş ruga, dragul meu, să-mi dai unele amănunte în legătură cu partea Dtale din tratat. Pronumele e la Poghirc? Are el vreo indicaţie de la Dta să intervină în text sau se foloseşte numai de mansucrisul Dtale ca să vadă cum pune el problema?

Mulţumindu-ţi încă o dată pentru recenzii şi pentru atenţie, rămîn

Al Dtale I. Coteanu"

„București, 20. II. 969

Dragul meu,

Îți mulțumesc pentru scrisori și cu deosebire pentru cea din 16 oct. Nu mă mir de loc de faptul că ești mai mult cu gîndul acasă. Am simțit și eu asta și încă într-o țară ceva mai veselă decît Olanda.

Boala mea, ziceau doctorii și unii chibiți încurajatori, e floare la ureche! Poate! Eu am constatat însă că părerea asta e grozavă ... pentru medici. Lor le va fi fost ușor să opereze o hernie. Pacientului însă nu i s-a părut de loc așa. Dar, în fine, chestia s-a rezolvat și, cum spun eu, tîrîș, dar mai ales grăpiș, au intrat mai toate în normal. Chiar acum îți scriu după o ședință de catedră în care am mai pus la punct cîteva amănunte pentru ultima parte a anului. Am aflat astăzi că, la anul, nu te mai tentează lectoratul în Olanda. E adevărat? Din cîte înțeleg din scrisorile Dtale, așa ar cam fi. Spre deosebire de ceilalți, eu unul te înțeleg și cred că ai dreptate. Ți-am spus și altădată, dacă-mi amintesc bine, că lingvistica noastră nu-i de lepădat. Mă bucur că-mi întărești convingerea prin raportare la lucrurile constatate acolo.

Să știi că iarna a fost foarte aspră și la noi, dar...cu țuică fiartă; s-o mai îndulcim, am biruit-o!

Postul Dtale s-a rezolvat. Concursul a trecut și prin Senat, a fost omologat și, prin urmare, totul e clar. Felicitări! Și la mai mare!

Ești foarte drăguț cerîndu-mi să-ți spun dacă am nevoie de ceva și dacă vin în vizită pe-acolo, dar realmente nu am nevoie de nimic, iar de venit nu-mi prea arde. Mi se pare însă că de vizitat tot vei fi, dar de prodecanul nostru, Oană.

Scrisoarea de care-mi vorbești ar trebui publicată ca document într-o revistă de istorie. E scrisă oare de Duca-vodă însuși? Știa italienește? Dacă ai intenția s-o publici, aș întreba pe istoricii noștri ce și cum. În orice caz, fie acum, fie mai tîrziu, trebuie publicată, nu? Închei, urîndu-ți spor la muncă, multă sănătate și veselie.

I. Coteanu”.

RÉSUMÉ

Ce recueil d'études de Gr. Brâncuş fait compléter ses deux premiers volumes concernant l'histoire du roumain, publiés en 2007 et 2008 par la Maison d'éditions de l'Académie Roumaine. Dans leur majorité, les recherches présentes sont consacrées aux problèmes du substrat thraco-dace, examinés à l'aide des mêmes principes de méthode exposé et utilisé déjà dans maints travaux parus dans les volumes précédents. Une étude assez ample est dédiée à la présentation complète du fonds lexical qu'on peut attribuer – avec toute la prudence requise par l'insuffisance bien connue de l'information – à l'influence autochtone. La présentation est accompagnée par les motivations étymologiques possibles. L'importance de cette recherche monographique réside dans la comparaison constante et approfondie avec l'albanais. Cette méthode, en dépit de ses limites, en reste la plus sûre. Les 90 mots provenant à coup sûr du substrat ont, en albanais, des correspondants identiques ou très semblables. On pourrait y ajouter 38 unités qui appartiennent avec probabilité au substrat. La recherche prend aussi en considération les noms propres (surtout les hydronymes) et les suffixes. Une attention spéciale est accordée à la position dans l'ensemble du vocabulaire des termes autochtones, à leur capacité de dérivation, au transfert des noms communs provenant du substrat dans la nomenclature propre, à l'expansion des survivances autochtones dans les langues voisines et, surtout, aux aspects sémantiques mis en lumière par la comparaison entre les éléments autochtones et leurs synonymes d'origine latine.

Une série d'autres études du présent volume met en évidence la place actuelle des mots albanais auxquels on compare les mots roumains du substrat. Ainsi, l'analyse détaillée du récent « Atlas des dialectes albanais » constate la présence sur les cartes de 40 mots populaires qui ont des correspondants roumains. On peut y ajouter les 20 autres mots qui apparaissent dans les deux volumes (dont un glossaire) publiés en 2011 par Titos Jochalas sur les patois albanais de la Grèce. Ces nouveaux renseignements confirment pleinement l'utilité de la comparaison historique des deux langues. Il faut mentionner aussi le fait que sur les cartes de l'Atlas on peut trouver un grand nombre de phénomènes phonétiques et grammaticaux communs avec le roumain (la voyelle *ë*, le rhotacisme, l'évolution de quelques groupes consonantiques, les particularités du genre neutre, l'agglutination de l'article défini, la structure du futur, du passé composé, de l'infinitif, de l'impératif, etc.). Les deux sources, l'atlas et le glossaire, ont une valeur exceptionnelle pour l'investigation des multiples rapports entre le roumain et l'albanais. Les éléments communs confirment la parenté d'origine des deux langues.

Deux problèmes spéciaux dans la recherche du substrat concernent la diffusion balkanique des mots prélatins et leur sort dans le dialecte aroumain où ils

ont été remplacés tardivement par des équivalents d'origines diverses. Cette direction de recherche est suivie par l'analyse des analogies et des emprunts réciproques entre l'aroumain et l'albanais qui fournit à la fois des conclusions théoriques intéressantes concernant le contact des langues. L'observation qui s'impose, dans la perspective des rapports interbalkaniques, est celle que les Tosques (parmi les Albanais) et les *Făršerotes*, c'est-à-dire les Aroumains du sud de l'Albanie (entre les branches des Aroumains) ont les affinités les plus accentuées avec les Daco-Roumains. Le caractère archaïque de l'aroumain, qui l'approche beaucoup du roumain commun, avant la séparation des dialectes, pourrait s'expliquer avec une grande probabilité, ainsi que l'une des contributions de ce volume le propose à l'instar de B.P. Hasdeu, par la migration permanente de la population au long de l'histoire. La langue a une évolution lente dans le cas d'une population ayant une histoire en mouvement ininterrompu et, par contre, garde un rythme normal dans le cas d'une population stable. Des informations utiles ont été puisées aussi dans un dictionnaire récent de l'albanais parlé en Macédoine, qui contient un nombre considérable de mots communs avec le daco-roumain, ou avec l'aroumain et le megleno-roumain. Il s'agit de mots populaires, même familiers et habituels, qui témoignent que les relations albano-roumaines ont continué pendant le Moyen Âge et dans l'époque moderne.

Les problèmes de la structure d'origine du roumain ont préoccupé les savants humanistes des siècles passés. L'étude consacrée à l'activité de Dimitrie Cantemir met en évidence le fait qu'on lui doit la remarque sur le caractère latin plus profond du roumain par rapport aux autres langues romanes et l'affirmation concernant l'existence dans la structure du roumain d'une série de mots provenant du substrat. Dans l'œuvre de ce savant on trouve des idées très importantes sur la structure dialectale de notre langue, sur la place spéciale qui y occupe l'aroumain, sur l'étymologie des mots, sur les noms propres, sur la constitution de la langue littéraire. Une attention spéciale est accordée au *Stolnic* Şerban Cantacuzino, qui, à ce qu'il paraît, connaissait bien les Aroumains et leur idiome et avait l'intuition de l'unité ethnique et linguistique des Roumains du nord et du sud du Danube.

Dans ce volume, une place considérable occupent deux études dédiées à l'activité de B.P. Hasdeu, l'une concernant son dictionnaire étymologique et l'autre sur ses travaux philologiques et linguistiques parus dans des périodiques scientifiques du temps. La perspective critique en découvre un très riche fonds d'idées sur l'histoire du roumain. *Etymologicum Magnum Romaniae* est « un dictionnaire explicatif et étymologique des noms communs et propres, un répertoire de phonèmes, d'éléments de dérivation et de formes grammaticales, étudiés d'une manière synchronique et diachronique, et, en même temps, sous le prétexte des mots titre, une vaste collection de folklore et de matériel ethnographique. Des études théoriques d'histoire, de littérature populaire, d'ethnographie, de religion, de droit, etc. s'en ajoutent ».

Les articles de B.P. Hasdeu publiés dans les périodiques du temps (la plupart dans sa propre revue « Columna lui Traian ») ont une valeur exceptionnelle pour la linguistique roumaine. Presque tous les problèmes fondamentaux de l'histoire du roumain s'y trouvent, avec les solutions acceptées dans les limites normales de la

science de la langue dans la deuxième moitié du XIXe siècle. Le contenu de ces études est semblable à la matière de ses livres fondamentaux *Cuvente den bătrâni*, *Etymologicum* et *Istoria critică a românilor*. Hasdeu était au courant des toutes les acquisitions théoriques de la linguistique européenne de son époque, en marge desquelles il formulait ses propres démonstrations ou critiques.

La perspective linguistique dans l'évaluation d'une série d'œuvres philosophiques et de critique littéraire, des sciences proches de la linguistique et de la philologie, doit être considérée dans ce cadre un exercice aux confins des disciplines humanistes.

On trouve à la fin du livre une annexe consacrée aux souvenirs, comprenant des lettres reçus d'Al. Rosetti en 1953–1954 et 1958–1959 et un croquis d'impressions de différentes périodes vécues dans la Faculté de Lettres près du professeur Ion Coteanu. Al. Rosetti, l'auteur d'une œuvre vaste sur l'histoire de la langue roumaine, a été un grand fondateur d'école, le professeur « providentiel » de la linguistique roumaine. Ion Coteanu, continuateur direct de Rosetti, a été un chercheur passionné dans presque tous les domaines de l'histoire de la langue.

INDICE DE AUTORI

INDICE DE CUVINTE

ALBANEZĂ

ARMEANĂ (veche)

BULGARĂ

CELTĂ

ENGLEZĂ

FRANCEZĂ

GREACĂ

ILIRĂ

IRANIANĂ

ITALIANĂ

LATINĂ

MACEDONEANĂ (veche)

MAGHIARĂ

MESAPICĂ

ROMÂNĂ

SANSCRITĂ

SÂRBĂ şi CROATĂ

SLAVĂ (veche)

SPANIOLĂ

TRACO-DACĂ

TURCĂ

CUPRINS

TABLE DES MATIÈRES

STUDII DE ISTORIE A LIMBII ROMÂNE

III